

TE M I D A

TE M I D A

ČASOPIS O VIKTIMIZACIJI, LJUDSKIM PRAVIMA I RODU Br. 3-4, godina 16, Decembar 2013.

Tema broja

**PREPLITANJE VIKTIMIZACIJE I KRIMINALIZACIJE
INTERKULTURALNI KONTEKST I VIKTIMIZACIJA**

Izdaju:

© Viktimološko društvo Srbije i „Prometej“, Beograd

*Sva prava zadržana. Zabranjeno je svako umnožavanje
ili preštampavanje bez dozvole izdavača*

Adresa redakcije:

Viktimološko društvo Srbije, Ismeta Mujezinovića 21/6,
11070 Novi Beograd, tel/fax: + 381 11 630 3022, e-mail: vds@eunet.rs

Savet časopisa:

dr Nataša Mrvić-Petrović, dr Slobodan Savić, dr Slobodanka Konstantinović-Vilić,
dr Slađana Jovanović, dr Saša Mijalković, dr Mirjana Dokmanović, dr Biljana Simeunović-Patić,
dr Joanna Shepland (Engleska), dr Alenka Šelih (Slovenija), dr Gorazd Meško (Slovenija),
dr Nina Peršak (Belgija), dr Robert Peacock (Južna Afrika), dr Sandra Walklate (Engleska),
dr Robert Elias (SAD), dr Ivo Aertsen (Belgija), dr Stephan Parmentier (Belgija),
dr Jaishankar Karuppannan (Indija), dr Jan Van Dijk (Holandija), dr Gail Mason (Australija),
dr Estela Valverde (Australija), dr Michael Humphrey (Australija),
dr Brandon Hamber (Severna Irska), dr Almir Maljević (Bosna i Hercegovina),
dr Basia Spalek (Engleska), dr Christa Pelikan (Austrija), dr Antony Pemberton (Holandija),
mr Ruth Jamieson (Severna Irska).

Počasni članovi Saveta časopisa:

dr Dušan Cotić,
dr Gerd Ferdinand Kirchhof (Nemačka, Japan) i dr Marc Groenhuijsen (Holandija)

Glavna i odgovorna urednica

dr Vesna Nikolić-Ristanović

Zamenica glavne i odgovorne urednice:

dr Sanja Čopić

Urednik prikaza:

dr Nikola Petrović

Sekretarka redakcije:

mr Ljiljana Stevković

Tehnička urednica:

Jasmina Nikolić

Članovi redakcionog odbora časopisa:

dr Vesna Nikolić-Ristanović, dr Jelena Srna, dr Nevena Petrušić, dr Ivana Stevanović,
dr Đorđe Alempijević, dr Sanja Čopić, dr Nikola M. Petrović, mr Ljiljana Stevković,
dr Oliver Bačanović (Makedonija), dr Jo-Ann Wemmers (Kanada), dr Sanja Milivojević (Australija)

Idejno rešenje korica i kompjuterska obrada sloga:

Tatjana Stojković

UDK
343.98

ISSN
1450-6637

Tiraž:
500 primeraka

Štampa:
„Prometej“

Radovi u časopisu su dvostruko anonimno recenzirani

The articles in the journal are peer reviewed

Članci objavljeni u *Temidi* uključeni su u EBSCO istraživačku bazu podataka.

Articles published in *Temida* are included in EBSCO research database.

Teme broja:

Preplitanje viktimizacije i kriminalizacije

Interkulturalni kontekst i viktimizacija

PREPLITANJE VIKTIMIZACIJE I KRIMINALIZACIJE

Kada žrtva postane nasilnik – nasilna viktimizacija u detinjstvu, nasilno kriminalno ponašanje u odraslom dobu

Ljiljana Stevković 5

INTERKULTURALNI KONTEKST I VIKTIMIZACIJA

Bavljenje međuetničkim konfliktima od strane organizacija civilnog društva u Srbiji: aktivnosti i diskurs

*Vesna Nikolić-Ristanović
Bejan Šaćiri 27*

Aktivnosti i diskurs državnih organa i institucija u Srbiji u bavljenju međuetničkim sukobima

Sanja Čopić 61

Sukobi u romskoj i ne-romskoj populaciji u svetlu odnosa moći

Héra Gábor 95

Kosovska knjiga pamćenja kao primer evidentiranja ratnih stradanja: metodologija i značaj za utvrđivanje činjenica o prošlosti, kolektivno sećanje i proces pomirenja

*Vesna Nikolić-Ristanović
Una Radovanović
Milica Popović 117*

OSTALE TEME

Mogućnosti merenja posledica mobinga

Mirjana Vuksanović 135

Rodne implikacije nepismenosti: dimenzija nepismenosti i njene žrtve

Marijana Šuleić 149

Psihometrijske karakteristike skale za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih

*Gordana Marčetić Radunović
Jasna Hrnčić
Nevenka Žegarac 161*

PRIKAZI KNJIGA

M. Lindgren, V. Nikolić-Ristanović

**Žrtve kriminaliteta: međunarodni kontekst
i situacija u Srbiji**

Milica Popović

Una Radovanović 179

A. Galonja (ur.)

**Nezavisna opservatorija za praćenje nasilja
nad ženama**

Danijela Barjaktarović 185

S. Kattago

**Sećanje i memorijali u savremenoj Evropi:
Istrajnost prošlosti**

Nikola M. Petrović..... 189

Themes:

Victimization and Offending Overlap

Intercultural context and victimization

VICTIMIZATION AND OFFENDING OVERLAP

When a victim becomes violent perpetrator – violent victimization in childhood, violent criminal behavior in adulthood

Ljiljana Stevković 5

INTERCULTURAL CONTEXT AND VICTIMIZATION

Dealing with interethnic conflicts by civil society in Serbia: activities and discourse

Vesna Nikolić-Ristanović
Bejan Šaćiri 27

Activities and the discourse of the state agencies and institutions in Serbia in dealing with interethnic conflicts

Sanja Čopić 61

Roma and non-Roma conflicts in the light of power relationships

Héra Gábor 95

***The Kosovo Memory Book* as an example of the recording of war victimisation: methodology and importance for establishing the facts about the past, collective memory and reconciliation**

Vesna Nikolić-Ristanović
Una Radovanović
Milica Popović 117

OTHER ISSUE ARTICLES

The consequences of mobbing and possibilities of their measurement

Mirjana Vuksanović 135

Gender implications of illiteracy: dimension of illiteracy and it's victims

Marijana Šuleić 149

BOOK REVIEWS

Psychometric Characteristics of the Scale for Assessment of the Risk of Children and Juveniles for Conflict with the Law

Gordana Marčetić Radunović

Jasna Hrnčić

Nevenka Žegarac 161

M. Lindgren, V. Nikolić-Ristanović Crime Victims: International and Serbian Perspective

Milica Popović

Una Radovanović 179

A. Galonja (ed.) Independent observatory for monitoring violence against women

Danijela Barjaktarović 185

S. Kattago Memory and Representation in Contemporary Europe: The Persistence of the Past

Nikola M. Petrović 189

TEMIDA
Decembar 2013, str. 5-25
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1304005S
Originalni naučni rad

Kada žrtva postane nasilnik – nasilna viktimizacija u detinjstvu, nasilno kriminalno ponašanje u odraslom dobu¹

LJILJANA STEVKOVIĆ*

Neposredna i posredna rana nasilna viktimizacija u porodičnom okruženju su u brojnim međunarodnim istraživanjima identifikovane kao faktor rizika za nasilno kriminalno ponašanje deteta žrtve u odraslom dobu. Istraživanja nasilne viktimizacije dece u Srbiji su retkost, i većinom su usmerena na utvrđivanje rasprostranjenosti, osnovnih karakteristika ili neposrednih fizičkih, psiholoških i bihevioralnih posledica viktimizacija. Empirijska istraživanja kriminoloških posledica rane nasilne viktimizacije u odraslom dobu su izuzetak u srpskoj nauci. Cilj rada je predstavljanje dela rezultata istraživanja uticaja rane nasilne viktimizacije na nasilni kriminalitet odraslih muškaraca i žena. Nakon uvoda, dat je kratak pregled svetskih istraživanja koja govore u prilog vezi između iskustva rane nasilne viktimizacije i kasnijeg nasilničkog ponašanja. U nastavku su prikazani rezultati istraživanja koje je realizovala autorka. Rezultati pokazuju mogućnost predikcije nasilnog kriminalnog ponašanja u odraslom dobu na osnovu indikatora neposredne i posredne viktimizacije u detinjstvu.

Ključne reči: deca, odrasli, nasilna viktimizacija, žrtva, porodica, nasilno kriminalno ponašanje

¹ Tekst je nastao kao rezultat rada autorke na projektu *Razvoj metodologije evidentiranja kriminaliteta kao osnova kreiranja efikasnih mera za njegovo suzbijanje i prevenciju*, br. 179044. Projekat implementira Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, a finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja. Rukovoditeljka projekta je prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović.

* Mr Ljiljana Stevković je istraživačica-pripravnica u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu, demonstratorica na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu i istraživačica-volonterka u Viktimološkom društvu Srbije.
E-mail: stevkoviclj@gmail.com

Uvod

Iskustvo nasilne viktimizacije u detinjstvu može imati za posledicu probleme sa fizičkim i psihičkim zdravljem i socijalnim funkcionisanjem koji se manifestuju kako neposredno nakon nasilnih incidenata, tako i u kasnijim periodima života. Međutim, iskustvo viktimizacije može biti i značajan faktor kriminalizacije viktimiziranog deteta u odraslom dobu, sa manifestacijama nasilnog kriminalnog ponašanja kako u sekundarnoj porodici, tako i na različitim nivoima vanporodičnih interpersonalnih odnosa. Problemu porodičnog nasilja nad decom u našoj stručnoj javnosti pristupano je uglavnom sa aspekta proučavanja osnovnih etioloških i fenomenoloških karakteristika, kao i posledica koje ovakva iskustva ostavljaju na fizičko i mentalno zdravlje deteta, kao i njegovo neposredno delinkventno ponašanje (Banjanin-Đuričić, 1998; Mršević, 1998; Žegarac, 2004; Hanak i dr, 2013). Brojna svetska istraživanja u poslednje četiri decenije problemu viktimizacije dece pristupaju i sa aspekta dalekosežnih kriminoloških posledica potvrđujući da neposredna i posredna porodična nasilna viktimizacija u detinjstvu nose rizik daljeg reprodukovanja nasilnog modela ponašanja. Empirijske potvrde mogućnosti predikcije nasilnog kriminalnog ponašanja u odraslom dobu na osnovu iskustava viktimizacije porodičnim nasiljem u detinjstvu predstavljaju pravu retkost u Srbiji.

Polazeći od toga, cilj ovog rada je da se predstavi deo rezultata istraživanja povezanosti preživljenih iskustava nasilne viktimizacije u detinjstvu i kasnijeg nasilnog kriminalnog ponašanja odraslih muškaraca i žena. Pri tome, najpre će biti dat prikaz rezultata najvažnijih svetskih istraživanja koja potvrđuju povezanost između nasilne viktimizacije u detinjstvu i nasilne kriminalizacije u odraslom dobu. U nastavku rada, nakon osvrta na osnovne metodološke karakteristike istraživanja, dat je prikaz rezultata istraživanja uticaja neposredne i posredne porodične viktimizacije na nasilno kriminalno ponašanje odraslih muškaraca i žena.

Pregled rezultata dosadašnjih istraživanja uticaja nasilne viktimizacije u detinjstvu na nasilno kriminalno ponašanje odraslih

Od samih početaka interesovanja naučne javnosti za problem porodične nasilne viktimizacije u detinjstvu posebna pažnja kriminologa i viktimologa bila je usmerena na neposredne i dalekosežne kriminološke posledice i sa tim povezano, ispitivanje i potvrđivanje postojanja ciklusa nasilja. Prve studije odnosa porodične nasilne viktimizacije u detinjstvu i nasilne kriminalizacije u odraslom dobu pojavile su se neposredno nakon Kempe-ovog članka o fizičkom nasilju nad decom i Curtis-ove teze prema kojoj će zlostavljana i zane-marena deca postati: „sutrašnje ubice i izvršioci drugih nasilnih krivičnih dela, ako prežive“ (Curtis, 1963: 386). U savremenoj literaturi zapaža se prisustvo dve grupe istraživanja koja se bave ovom problematikom. Naime, jedna grupa autora realizuje longitudinalne studije koje se zasnivaju na višegodišnjem praćenju deteta žrtve nasilja u porodici, i u tom smislu utvrđivanju prisustva, početka i razvoja njegove kriminalne karijere. Za razliku od longitudinalnih studija, druga grupa autora realizuje tzv. retrospektivne studije oslanjajući se na analizu podataka zvaničnih policijskih, sudskih i zatvorskih dosijea osu-đenih nasilnika, sa ciljem utvrđivanja da li su bili izloženi nasilju u detinjstvu (Stevković, 2013).

Iako je od početaka istraživanja ovog fenomena pa do danas realizovan veliki broj studija, često se nailazi na osporavanja metodološke validnosti većine njih. Jedna od osnovnih zamerki proizilazi upravo iz retrospektivnog karaktera većine studija i odsustva kontrolne grupe (Widom, 1989) čime se dovodi u pitanje validnost zaključka o uticaju nasilne viktimizacije u detinjstvu na kasnije nasilno kriminalno ponašanje. Takođe, zapaža se velika fokusiranost na transmisiju nasilja u porodičnom kontekstu (partnersko i nasilje nad decom), dok su znatno manje prisutna istraživanja ciklusa nasilja u širem smislu, u okviru izvanporodičnih odnosa (Stevković, 2013).

Jednu od prvih longitudinalnih studija realizovali su Hunter i Kilstrom 1979. godine. Autori su pratili majke 282 prevremeno rođena deteta tokom prvih godinu dana nakon porođaja. Tezu da nasilje rađa nasilje proveravali su ispitivanjem veze između samoprijavljenog iskustva nasilne viktimizacije u detinjstvu kod roditelja, i prijavljenog i potvrđenog zlostavljanja ili zanemari-vanja deteta. Rezultati istraživanja su potvrdili osnovne postavke teze o tran-smisiji nasilja. Naime, autori su potvrdili značajnu povezanost između nasilja

kojem su roditelji bili izloženi u svojim primarnim porodicama u detinjstvu i njihovog nasilnog ponašanja prema sopstvenoj deci (Hunter, Kilstrom, 1979). Kod tumačenja ovih rezultata treba biti obazriv, s obzirom na ključne nedostatke studije koji proizilaze iz suviše kratkog perioda praćenja i činjenice da nisu korišćeni isti kriterijumi za utvrđivanje prisustva iskustva rane viktimizacije kod roditelja i dece. Ovi nedostaci, uz korišćenje kontrolne grupe, prevaziđeni su u longitudinalnoj studiji koju su Dixon i saradnici realizovali gotovo dve decenije kasnije u Velikoj Britaniji. Pri tome, pomenuti autori su takođe potvrdili da iskustvo porodične nasilne viktimizacije roditelja u detinjstvu značajno povećava verovatnoću njihovog nasilnog ponašanja prema sopstvenoj deci (Dixon i dr., 2005). U retrospektivnoj studiji koju je 80-ih godina realizovao Herrenkohl sa svojim saradnicima ustanovljeno je da iskustvo telesnog kažnjavanja očeva predstavlja značajan faktor rizika njihovog kasnijeg identičnog ponašanja prema sopstvenoj deci (Herrenkohl i dr., 1983, prema Widom, 1989). Do sličnih rezultata u pogledu telesnog kažnjavanja kao faktora rizika kasnijeg nasilnog ponašanja prema deci došle su i brojne druge studije (Fry, 1993; Muller i dr., 1995; Holden i dr., 1997). Pored uticaja na nasilno ponašanje prema deci, iskustvo telesnog kažnjavanja se pokazalo i kao faktor rizika za partnersko nasilje u odraslom dobu (Swinford i dr., 2000).

Iako malobrojna, istraživanja uticaja iskustva porodične nasilne viktimizacije u detinjstvu na seksualno nasilje žena dala su potvrdne rezultate. Jednu od novijih studija koja potvrđuje vezu između nasilne porodične viktimizacije i ovog oblika nasilne kriminalizacije žena realizovala je Stricland tokom 2008. godine. Rezultati pomenutog istraživanja pokazuju da je u grupi žena koje seksualno zlostavljaju decu znatno više prisutno iskustvo fizičke, psihičke i seksualne porodične nasilne viktimizacije, nego u kontrolnoj grupi osuđenica za neseksualna krivična dela. Pri tome, najveća statistički značajna povezanost utvrđena je između iskustva fizičke nasilne viktimizacije i kasnijeg seksualno nasilnog ponašanja prema sopstvenoj deci (Stricland, 2008). Povezanost iskustva nasilne viktimizacije u detinjstvu i seksualno nasilnog ponašanja prema deci još više je izražena kod odraslih muškaraca, sudeći prema rezultatima istraživanja koje je realizovao Glasser sa saradnicima. Pri tome, autori su utvrdili značajnu povezanost između iskustva viktimizacije seksualnim nasiljem u detinjstvu i kasnijeg nasilnog ponašanja prema deci (Glasser i dr., 2001). Do nešto drugačijih rezultata došle su Widom i Ames. Njihovo istraživanje je potvrdilo da su osobe sa iskustvom viktimizacije fizičkim nasiljem u detinjstvu

u riziku od vršenja seksualnih krivičnih dela u odraslom dobu (Widom, Ames, 1994, prema Stevković, 2013).

Prisustvo partnerskom nasilju na relaciji otac-majka brojnim studijama je izdvojeno kao značajan prediktor kasnijeg partnerskog nasilja muškaraca, i kasnije viktimizacije partnerskim nasiljem za žene (Straus, Kantor, 1994, prema Ehrensaft i dr., 2003; Lackey, 2003). Uticaj iskustva viktimizacije porodičnim nasiljem u detinjstvu i kasnijeg nasilnog ponašanja prema deci i u partnerskim odnosima potvrdila su i istraživanja realizovana na našim prostorima (Žegarac, 2004; Nikolić-Ristanović, 2000, 2002, 2010).

Pored nasilja unutar porodičnih odnosa, nasilna viktimizacija u detinjstvu se pokazala značajnom i za druge oblike nasilnog kriminalnog ponašanja. Istraživanje koje je Simeunović-Patić realizovala u Beogradu pokazalo je da je 10.5% ubica bilo žrtva ranog i surovog zlostavljanja od strane oca (Simeunović-Patić, 2003). Odnosom između nasilne viktimizacije i kasnijeg nasilnog kriminaliteta posebno se bavila Widom koja je realizovala nekoliko studija o ciklusu nasilja. U longitudinalnoj 20-o godišnjoj studiji autorka je sa saradnicima pratila decu koja su registrovana kao žrtve porodičnog nasilja i kontrolnu grupu dece bez tog iskustva. Na osnovu uvida u kaznenu evidenciju autori su utvrdili da oni koji su bili žrtve bilo kog oblika porodičnog nasilja u detinjstvu imaju značajno veću verovatnoću od onih bez tog iskustva, da budu kao maloletnici i/ili punoletna lica uhapšeni zbog nasilnog krivičnog dela (English i dr., 2002, prema Stevković, 2013). Ovaj odnos je naročito izražen kod seksualnih krivičnih dela, sa statistički najznačajnijom vezom između iskustva viktimizacije fizičkim nasiljem i silovanja i sodomije, dela seksualnog nasilja koja podrazumevaju i primenu fizičkog nasilja (Widom, 1995; 2001). Do identičnih rezultata došle su i kasnije studije (Endrass i dr., 2007a, 2007b)

Uvidom u rezultate dostupnih studija može se konstatovati da većina potvrđuje osnovne postavke teze o međugeneracijskoj transmisiji nasilja. Pri tome, prilikom tumačenja rezultata moraju se imati u vidu metodološka ograničenja ranih studija. Ova ograničenja su prevaziđena u novijim istraživanjima koja pokazuju mnogo bolji kvalitet, veću pouzdanost rezultata i mogućnost izvođenja generalizovanih zaključaka (Stevković, 2013).

Uticaj rane nasilne viktimizacije na nasilni kriminalitet odraslih

Metodološki okvir istraživanja

Istraživanje je realizovano tokom aprila i maja 2010. godine u Kazneno-popravnom zavodu strogo zatvorenog tipa za muškarce, popularno nazvanom „Zabela“ i jedinom Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu². Predmet istraživanja bilo je ispitivanje odnosa između rane nasilne viktimizacije i nasilnog kriminalnog ponašanja odraslih muškaraca i žena. Istraživanje je imalo teorijski i praktični cilj. Teorijski cilj ovog istraživanja se ogledao u dolaženju do saznanja o odnosu između rane nasilne viktimizacije i nasilnog kriminaliteta odraslih. Praktični cilj istraživanja se ogledao u predlaganju konkretnih mera za sprečavanje i redukovanje porodične nasilne viktimizacije na najranijem uzrastu, i na taj način posredno delovanje na prekidanje ciklusa nasilja (Stevković, 2013). „Zabela“ kao zatvor strogo zatvorenog tipa, sa brojem heterogenom osuđeničkom populacijom pružio je mogućnost formiranja uzorka istraživanja tako da se ispoštuju svi metodološki zahtevi: slučajnost izbora, dobrovoljnost za učestvovanje i potrebna heterogena struktura osuđenika u pogledu krivičnih dela zbog kojih su osuđeni na kaznu zatvora.

Uzorak ispitanika bio je sastavljen od 252 odrasla muškarca i žena, osuđenih na kaznu zatvora koju su izdržavali u pomenutim Kazneno-popravnim zavodima. Uzorak je bio sastavljen od eksperimentalne grupe i kontrolne grupe osuđenika i osuđenica. U sastav eksperimentalne grupe ušlo je 115 punoletnih muškaraca i 30 žena koji su zbog izvršenog nasilnog krivičnog dela³ pravosnažnom sudskom odlukom osuđeni na kaznu zatvora u trajanju dužem od godinu dana. Kontrolna grupa je bila sastavljena od 78 punoletnih muškaraca i 29 žena koji su zbog izvršenog nenasilnog krivičnog dela pravosnažnom sudskom odlukom osuđeni na kaznu zatvora u trajanju od najmanje godinu dana (Stevković, 2013). Pri tome, odabir ispitanika je vršen metodom slučajnog izbora, sa spiska od 654 muškarca i 50 žena koji su u trenutku istraživanja bili u zatvoru zbog izvršenog nasilnog krivičnog dela.

Istraživanje je realizovano primenom kvantitativne metodologije, pri čemu su odgovori na otvorena pitanja analizirani prema principima kvaliteta

---

² Istraživanje je sprovedeno za potrebe magistarske teze autorke rada.

³ Koja nasilna krivična dela su obuhvaćena istraživanjem navedeno je u delu o varijablama istraživanja.

tivne metodologije. Podaci su prikupljeni primenom ankete koja predstavlja kombinaciju ankete o viktimizaciji i ankete sa samoprijavlivanjem. Kao istraživački instrument korišćen je polustrukturirani upitnik sa kombinacijom zatvorenih i otvorenih pitanja, a koji je posebno dizajniran za potrebe istraživanja. Pitanja u upitniku su podeljena u pet međusobno povezanih celina: (a) Opšti podaci; (b) Podaci o detinjstvu i odrastanju; (c) Podaci o odnosima u porodici porekla; (d) Podaci o životu u sekundarnoj porodici; (e) Kriminološka obeležja⁴.

U istraživanju uticaja rane nasilne viktimizacije na nasilni kriminalitet odraslih korišćena je po jedna zavisna i nezavisna varijabla. Zavisna varijabla određena je kao nasilni kriminalitet odraslih koji je u istraživanju definisan kao: „inkriminisana ponašanja kojima se primenom sile, pretnje ili zloupotrebe moći ugrožava ili povređuje život, telesni i seksualni integritet maloletne ili punoletne osobe“ (Stevković, 2013: 100). Zavisna varijabla je operacionalizovana na set varijabli u skladu sa zakonskim inkriminacijama nasilnog kriminaliteta⁵.

Nezavisna varijabla određena je kao rana nasilna viktimizacija. Autorka se opredelila za ovaj pojam jer je bio potreban pojam koji će istovremeno obuhvatiti sve oblike nasilne viktimizacije u detinjstvu, ali i naglasiti proces viktimizacije i dete kao žrtvu. Rana nasilna viktimizacija je za potrebe istraživanja definisana kao „svaki vid zanemarivanja, fizičkog, psihičkog i seksualnog nasilja i telesnog kažnjavanja dece od strane roditelja, usvojitelja ili staratelja, kao i prisustvo bilo kom vidu nasilja nad drugim članovima porodice“ (Stevković, 2013: 101). Svaki od ovih oblika neposredne i posredne viktimizacije takođe je definisan u istraživanju i operacionalizovan

⁴ Potpuno identični upitnici su primenjeni za anketiranje ispitanika eksperimentalne i kontrolne grupe. Izvesne razlike u instrumentima su prisutne u smislu rodno senzitivne modifikacije pitanja u upitnicima za žene. Prikupljanje podataka je obavljeno u standardizovanim uslovima grupnog anketiranja. Pri tome, prikupljanje podataka u KPZ za žene je realizovano u jednom danu, dok su nasilni i nenasilni osuđenici KPZ „Zabela“ iz bezbedonosnih razloga podeljeni u manje grupe prilikom anketiranja koje je trajalo 5 dana (Stevković, 2012). Kod ispitanika koji iz zdravstvenih razloga ili zbog nepismenosti nisu bili u mogućnosti da popunjavaju upitnik primenjen je intervju uz potpuno obezbeđivanje anonimnosti ispitanika i odgovora.

⁵ Krivična dela protiv života i tela, protiv polne slobode, protiv braka i porodice (nasilje u porodici, rodoskrvljenje, zapuštanje i zlostavljanje maloletnog lica) i razbojništvo i razbojnička krađa kao imovinska krivična dela sa elementima nasilja. Konkretno manifestacije nasilnog kriminaliteta odabrane su po uzoru na svetska istraživanja nasilnog kriminaliteta.

na set indikatora. U istraživanju je postavljeno i testirano osam istraživačkih hipoteza.

Prikupljeni podaci su obrađeni primenom kompjuterskih statističkih programa PASW 18.0 i STATISTICA 8.0. Za analizu podataka primenjene su metode deskriptivne statistike, Pearsonov χ^2 test kojim je ispitivana značajnost povezanosti i Cramerov V koeficijent kojim je izražavan stepen povezanosti. Istraživačke hipoteze su testirane primenom regresione analize koja je urađena metodom optimalnog skaliranja (Stevković, 2012).

Rezultati istraživanja

U nastavku rada biće predstavljen deo rezultata istraživanja koji se odnose na uticaj posredne i neposredne rane nasilne viktimizacije na nasilni kriminalitet odraslih. Pri tome, biće prikazani i rezultati koji se odnose na uticaj rane nasilne viktimizacije na nasilje u sekundarnoj porodici, kao i uticaj fizičkog kažnjavanja u detinjstvu na partnersko nasilje u odraslom dobu.

a) Posredna rana nasilna viktimizacija i nasilno kriminalno ponašanje odraslih

Uticaj posredne rane nasilne viktimizacije na kasnije nasilno kriminalno ponašanje muškaraca i žena ispitan je setom pitanja koja su imala za cilj da omoguće prikupljanje podataka o prevalenci ovog oblika nasilne viktimizacije među ispitanicima, kao i prikupljanje podataka o uticaju indikatora posredne rane nasilne viktimizacije na njihovo nasilno kriminalno ponašanje.

Kada je u pitanju prevalenca posredne nasilne viktimizacije među osuđeničkom populacijom iz uzorka rezultati su pokazali da je ovaj oblik nasilne viktimizacije zastupljeniji u uzorku nasilnih u odnosu na uzorak nenasilnih ispitanika. Pri tome, najviše je zastupljeno fizičko nasilje oca nad majkom sa kojim su ispitanici bili upoznati (45%) ili su mu bili posredno izloženi (40%). Pored partnerskim nasiljem roditelja osuđena lica iz eksperimentalne grupe (29%) su posredno bila viktimizirana i nasiljem drugih punoletnih muških članova porodice nad ženskim članovima. Gotovo petina nasilnih ispitanika/ca iz eksperimentalne grupe (17%) bilo je izloženo i nasilju majke nad ocem (Stevković, 2012: 120-121). Ovaj indikator znatno je više prisutan u grupi nasilnih ispitanika muškog pola nego u grupi nenasilnih⁶ ispitanika. Shodno tome, možemo pret-

---

⁶ Kod osuđenica nije potvrđeno prisustvo indikatora nasilje majke nad ocem.

postaviti da su obrnute uloge nasilnika i žrtve mogle dovesti do krize muškog identiteta kod nasilnog prestupnika s obzirom da se njegovo odrastanje odvijalo u uslovima koji odstupaju od tradicionalne uloge muškaraca i žena (Stevković, 2012: 121).

Primenom χ^2 testa utvrđena je statistički značajna povezanost dve varijable posredne viktimizacije i kasnijeg nasilnog ponašanja, što se može videti u tabeli 1.

Tabela 1: Vrednosti χ^2 testa za sve varijable posredne nasilne viktimizacije

Posredna nasilna viktimizacija	χ^2	df	p
Nasilje oca nad majkom	14,36	1	0,00
Izložen/a nasilju oca nad majkom	6,96	1	0,01
Nasilje drugih muških članova nad ženskim	3,26	1	0,07
Nasilje majke nad ocem	0,16	1	0,69

(Izvor: Stevković, 2012: 121)

Na osnovu podataka prikazanih u tabeli 1 može se konstatovati da je u porodici porekla lica osuđenih za nasilna krivična dela u odnosu na nenasilna osuđena lica značajno više bilo prisutno fizičko nasilje oca nad majkom ($p=0,00$) i izloženost fizičkim sukobima roditelja⁷ ($p=0,01$). Istraživanjem je nastojano da se utvrdi da li u pogledu uticaja posredne rane nasilne viktimizacije na nasilni kriminalitet postoje razlike između žena i muškaraca iz uzorka. Rezultati istraživanja su pokazali da ni jedan indikator posredne rane nasilne viktimizacije nije statistički značajno povezan sa nasilnim kriminalnim ponašanjem žena iz uzorka. Ovakvi rezultati upućuju na zaključak da utvrđena statistički značajna povezanost indikatora posredne rane nasilne viktimizacije i nasilnog kriminaliteta na nivou celog uzorka potiče prvenstveno od razlika koje se javljaju kod osuđenika. Na osnovu ovoga može se pretpostaviti da se ponašanje primarnog modela identifikacije, što otac predstavlja za muškarca, izdvaja kao bitan faktor u usvajanju nasilnih obrazaca ponašanja.

Primenom regresione analize nastojalo se da se utvrdi na osnovu kojeg indikatora posredne rane nasilne viktimizacije je moguće predvideti buduće nasilno kriminalno ponašanje. Regresionom analizom dobi-

⁷ U smislu da je osuđeno lice u detinjstvu čulo ili videlo nasilje oca nad majkom, pokušalo da pomogne majci ili je videlo posledice njene viktimizacije.

jen je statistički značajan regresioni model na nivou značajnosti $p=0,01$ ($R=0,304$; $F=4,453$), što se može videti u tabeli 2.

Tabela 2: Regresioni model predikcije nasilnog kriminalnog ponašanja na osnovu posredne nasilne viktimizacije

Posredna nasilna viktimizacija	β	df	F	p
Nasilje oca nad majkom	0,25	2	8,25	0,00
Izložen/a nasilju oca nad majkom	0,04	2	0,45	0,63
Nasilje drugih muških članova nad ženskim	0,13	1	2,16	0,14
Nasilje majke nad ocem	0,11	3	4,30	0,01

(Izvor: Stevković, 2012: 122)

Rezultati regresione analize pokazuju da varijable *nasilje oca nad majkom* i *nasilje majke nad ocem*⁸ statistički značajno doprinose korelaciji, i kao takve predstavljaju značajne prediktore nasilnog kriminalnog ponašanja odraslih. To je u skladu sa rezultatima svetskih istraživanja prema kojima je posredna nasilna viktimizacija nasiljem oca nad majkom značajan prediktor nasilnog ponašanja u odrasloj dobi, i to prvenstveno onog koje se ispoljava na nivou partnerskih odnosa (Straus, Kantor, 1994, prema Ehrensaft i dr., 2003; Lackey, 2003). Za razliku od nasilja na relaciji otac-majka nasilje majke nad ocem, iako bez sumnje može biti, i jeste prisutno u okviru partnerskih odnosa, do sada istraživanjima nije isticano kao značajan prediktor nasilnog ponašanja muškaraca. Mehanizam delovanja ovog oblika posredne viktimizacije u detinjstvu je svakako drugačiji od izloženosti nasilju oca nad majkom. Ovako dobijeni rezultati se mogu obrazložiti u duhu osnovnih postavki feminističkih teorija. Naime, obrnute uloge u partnerskim odnosima i nasilje majke nad ocem kod muškarca mogu dovesti do krize identiteta i narušavanja mogućnosti identifikacije sa primarnim muškim modelom. Kasnije nasilno ponašanje muškarca, koji je bio izložen obrnutim rodnom ulogama u nasilnom ciklusu partnerskih odnosa roditelja, može biti pokušaj uspostavljanja kontrole nad ugroženom muškošću (Stevković, 2012: 121-122).

Imajući u vidu rezultate brojnih svetskih istraživanja (Straus, Kantor, 1994, prema Ehrensaft i dr., 2003; Ehrensaft i dr., 2003; Lackey, 2003) istraživanjem je proveravana i primenljivost postavki teorije socijalnog učenja na objašnjenje

⁸ Varijabla „nasilje oca nad majkom“ je u regresionoj analizi dihotomizovana na kategorije „prisutno“ i „nije prisutno“

nje transmisije nasilja u partnerskim odnosima. U tu svrhu je prilikom obrade podataka uvedena nova varijabla *posmatranje nasilnog roditelja u porodici porekla* čiji je indikator, pored izloženosti partnerskom nasilju na relaciji otac-majka i drugi muški član-drugi ženski član, i reagovanje u situacijama nasilja oca nad majkom. Pri tome, najpre su posmatrane razlike između eksperimentalne i kontrolne grupe prema ovim indikatorima. Nakon toga je analizirano da li se ispitanici koji su u primarnim porodicama posmatrali nasilni model partnerskih odnosa i oni koji nisu⁹ razlikuju u pogledu manifestovanja nasilnog ponašanja prema partnerki.

Na pitanje kako su se osećali i kako su reagovali u situacijama kada je otac bio nasilan prema majci ispitanici su imali mogućnost izbora jednog od četiri ponuđena odgovora: (1) Pokušao sam da pomognem majci; (2) Plašio sam se; (3) Pružao sam otpor ocu; (4) Majka je to sama zaslužila, kao i svaka druga žena. Posebno nas je interesovalo da li su prisutne razlike između eksperimentalne i kontrolne grupe u pogledu pružanja aktivnog otpora ocu i okrivljavanja majke za njenu nasilnu viktimizaciju. Dobijeni rezultati pokazuju da su se nasilni osuđenici u odnosu na nenasilne u većoj meri aktivno suprotstavljali ocu i pružali pomoć majci. Pored toga, lica osuđena zbog nasilnih krivičnih dela su više sklona da majku okrivljuju za nasilje kojem je izložena u partnerskim odnosima. Testiranjem značajnosti razlika između istraživačkih grupa nije utvrđena statistički značajne razlike u pogledu načina reagovanja i osećanja vezanih za nasilje oca nad majkom ($\chi^2=6,92$; $df=3$; $p=0,07$; Cramer $V=0.279$) pa se može konstatovati da način reagovanja na sukobe između oca i majke ne utiče na kasnije nasilno kriminalno ponašanje (Stevković, 2012: 136).

Kada je u pitanju odnos posredne viktimizacije u detinjstvu i kasnijeg partnerskog nasilja, rezultati pokazuju da su ispitanici koji su u ranom detinjstvu na bilo koji način bili izloženi nasilju u muško-ženskim odnosima (52,9%) u većoj meri bili nasilni prema svojim partnerkama u odnosu na osuđenike bez tog iskustva (28,9%). Pri tome, utvrđene su statistički značajne razlike na nivou $p=0,02$ ($\chi^2=9,69$; $df=1$) što ukazuje na postojanje međugeneracijskog prenošenja partnerskog nasilja kod osuđenika koji su u detinjstvu bili posredno viktimizirani. Ovi rezultati su u skladu sa rezultatima pomenutih svetskih istraživanja (Stevković, 2012: 137).

⁹ U ovom slučaju kriterijum razlikovanja ispitanika je bilo prisustvo nasilja oca prema majci, bez obzira da li pripadaju eksperimentalnoj ili kontrolnoj grupi.

b) Neposredna rana nasilna viktimizacija i nasilni kriminalitet odraslih

U pogledu odnosa između neposredne rane nasilne viktimizacije i nasilnog ponašanja odraslih, rezultati istraživanja pokazuju da su osuđena lica iz eksperimentalne grupe u odnosu na kontrolnu grupu više bila izložena svim oblicima, izuzev zanemarivanja i seksualne viktimizacije. Naime, podjednak broj nasilnih i nenasilnih osuđenih lica iz uzorka (27,2%) se izjasnio da je u detinjstvu bio izložen zanemarivanju od strane roditelja, staratelja ili usvojitelja. Kod nasilnih osuđenika najviše je zastupljeno fizičko kažnjavanje (62,9%) i viktimizacija fizičkim nasiljem (47,2%), potom viktimizacija psihičkim nasiljem (38,1%). Rezultati su pokazali sličnu zastupljenost različitih oblika neposredne rane nasilne viktimizacije i u kontrolnoj grupi, s tom razlikom što je zanemarivanje više prisutno od viktimizacije psihičkim nasiljem.

Rezultati χ^2 testa pokazuju statistički značajnu povezanost indikatora neposredne rane nasilne viktimizacije i kasnijeg nasilnog kriminalnog ponašanja, što je prikazano u tabeli 3.

Tabela 3: Vrednosti χ^2 za sve varijable neposredne nasilne viktimizacije

Neposredna rana nasilna viktimizacija	χ^2	df	p
Fizičko kažnjavanje – otvorena šaka	4,12	1	0,04
Fizičko kažnjavanje – kaiš, štap	6,74	1	0,01
Viktimizacija fizičkim nasiljem	23,10	1	0,01
Viktimizacija psihičkim nasiljem	3,63	1	0,06
Viktimizacija seksualnim nasiljem	0,45	1	0,56
Viktimizacija zanemarivanjem	0,91	1	0,34
Viktimizacija tokom nasilja oca nad majkom	2,13	1	0,14

(Izvor: Stevković, 2013: 126)

Kao što se može videti u tabeli 3, iskustvo telesnog kažnjavanja primenom udaraca otvorenom šakom po licu ili zadnjici ($p=0,04$), potom nanošenjem udaraca kaišem ili štapom ($p=0,01$), kao i viktimizacija fizičkim nasiljem ($p=0,01$) su statistički značajno povezani sa nasilnim ponašanjem žrtava u odraslom dobu.

U cilju utvrđivanja koji indikator neposredne rane nasilne viktimizacije ima prediktivnu funkciju primenjena je regresiona analiza kojom je dobijen statistički značajan regresioni model ($R_m=0,312$; $F=4,402$, $p=0,00$). Pri tome,

rezultati istraživanja pokazuju da samo viktimizacija fizičkim nasiljem statistički značajno doprinosi korelaciji ($\beta = 0,304$). Ovaj indikator je ujedno najznačajniji prediktor budućeg nasilnog ponašanja žrtava fizičkog nasilja u detinjstvu.

Tabela 4: Regresioni model predikcije nasilnog kriminaliteta na osnovu neposredne rane nasilne viktimizacije

Neposredna rana nasilna viktimizacija	β	df	F	p
Fizičko kažnjavanje – otvorena šaka	0,058	1	0,913	0,34
Fizičko kažnjavanje – kaiš, štap	0,088	1	1,586	0,21
Viktimizacija fizičkim nasiljem	0,304	1	21,212	0,00
Viktimizacija psihičkim nasiljem	0,013	1	0,102	0,75
Viktimizacija seksualnim nasiljem	0,020	1	0,368	0,54
Viktimizacija zanemarivanjem	0,052	1	1,067	0,30
Viktimizacija tokom nasilja oca nad majkom	0,015	1	0,198	0,68

(Izvor: Stevković, 2013: 127)

Dobijeni rezultati su u skladu sa istraživanjima koja upravo fizičku nasilnu viktimizaciju u detinjstvu izdvajaju kao najznačajniji faktor rizika kasnijeg nasilnog kriminalnog ponašanja (English i dr., 2002; Weeks, Widom, 1998; Widom, 1995, 2001).

U brojnim svetskim istraživanjima koja su se bavila seksualnim nasiljem muškaraca neposredna viktimizacija u detinjstvu pominjana je kao značajan faktor rizika (Widom, 1995; Glasser i dr., 2001; English i dr., 2002; Knights, Sims-Knights, 2003; Endrass i dr., 2007a). Imajući to u vidu, istraživanjem je ispitivano da li se i kod seksualnih prestupnika iz uzorka zapaža korelacija između njihovog nasilnog ponašanja i iskustva neposredne nasilne viktimizacije u detinjstvu. Rezultati χ^2 testa su pokazali statistički značajnu povezanost svih indikatora neposredne rane nasilne viktimizacije i seksualno nasilnog ponašanja u odraslom dobu na nivou od $p=0,00$ do $p=0,04$ (Stevković, 2013: 128). Regresionom analizom dobijen je statistički značajan regresioni model ($R_m=0,652$; $df=11$; $F=5,499$; $p=0,00$) u kojem je viktimizacija fizičkim nasiljem izdvojena kao prediktor budućeg seksualno nasilnog ponašanja muškaraca ($\beta=0,635$; $df=1$; $F=18,543$; $p=0,00$), što je u skladu sa rezultatima istraživanja koje su realizovale Widom i Amos (Widom, Amos, 1994, prema Stevković, 2013).

c) Rana nasilna viktimizacija i nasilje u sekundarnoj porodici

Nasilno ponašanje u sekundarnoj porodici je u analizi izdvojeno sa name-rom proveravanja postavki teorijskog koncepta o transmisiji prvenstveno partnerskog nasilja. U tu svrhu napravljene su dve podgrupe muškaraca iz uzorka. Jednu grupu su činili oni koji su imali iskustvo posredne i neposredne viktimizacije u detinjstvu, a drugu oni bez tog iskustva. Na nivou celog uzorka muškaraca 33,8% ispitanika se izjasnilo da je bilo nasilno prema svojim partnerkama (Stevković, 2013: 131). U većini slučajeva nije bilo u pitanju nasilje kao izolovani incident, nego kontinuirana viktimizacija koja se ponavljala duži vremenski period. Naime, 53 (81,5%) osuđenika je prema partnerki bilo nasilno više od 5 puta i tokom dužeg perioda (Stevković, 2013: 131). Dominira fizičko nasilje (17%), potom kombinovano psihičko i fizičko nasilje (11%), samo psihičko nasilje (6%) i kombinacija sva tri oblika partnerskog nasilja (3%).

Kada je u pitanju odnos između rane nasilne viktimizacije i nasilja prema partnerki, rezultati istraživanja pokazuju da je malo više od polovine ispitanika sa iskustvom posredne i neposredne rane nasilne viktimizacije bilo nasilno i prema svojim partnerkama (54, odnosno 51,9%). Rezultati χ^2 testa potvrdili su statistički značajnu povezanost između ove dve varijable ($\chi^2=16,96$; $df=1$; $p=0,00$), što je u skladu sa rezultatima pomenutih istraživanja povezanosti iskustva viktimizacije nasiljem u detinjstvu i kasnijeg nasilnog ponašanja u partnerskim odnosima (Ehrensaft i dr., 2003; Huefner i dr., 2007, Nikolić-Ristanović, 2000, 2002, 2009).

d) Telesno kažnjavanje i nasilje u partnerskim odnosima

Kako su neka od pomenutih istraživanja (Swiford i dr., 2000) pokazala da iskustvo telesnog kažnjavanja doprinosi kasnijem nasilnom ponašanju u partnerskim odnosima, istraživanjem je ispitivan i odnos između ove dve varijable.

Tabela 5: Odnos fizičkog kažnjavanja u detinjstvu i nasilja prema partneru/partnerki

Fizičko kažnjavanje			Nasilje prema partneru/partnerki*		
			da	ne	Ukupno
Udarac otvorenom šakom*	Da	N.	58	74	132
		%	43,9	56,1	100
	Ne	N	14	66	80
		%	17,5	82,5	100
Udarac kaišem, štapom**	Da	N	51	58	109
		%	46,8	53,2	100
	Ne	N	20	83	103
		%	19,4	80,6	100

* $\chi^2=15,33$ df=1 p=0,00 ** $\chi^2=17,81$ df=1 p=0,00

Kao što se može videti u tabeli 5, osuđena lica (oba pola) iz uzorka, koja su u porodici porekla bila fizički kažnjavana, više su bila nasilna prema svojim partnerkama, odnosno partnerima. Pri tome, oba indikatora fizičkog kažnjavanja su statistički značajno povezana sa kasnijim nasilnim ponašanjem u partnerskim odnosima (p=0,00).

Analiza odnosa iskustva fizičkog kažnjavanja i nasilja prema partneru ili partnerki vršena je posebno i na poduzorku muškaraca i žena.

Tabela 6: Vrednosti χ^2 testa za odnos ranog fizičkog kažnjavanja i nasilja muškaraca prema partnerki

Fizičko kažnjavanje	χ^2	df	p
Udarac otvorenom šakom	24,49	1	0,00
Udarac kaišem, štapom	23,90	1	0,00

Posmatrano na poduzorku muškaraca (i eksperimentalna i kontrolna grupa) rezultati istraživanja pokazuju da su muškarci koje su roditelji fizički kažnjavali u detinjstvu tako što su ih udarali po licu ili telu otvorenom šakom, ili su ih po telu udarali kaišem/štapom, statistički značajno više bili nasilni prema svojim partnerkama od muškaraca koji nisu imali iskustvo fizičkog kažnjavanja u detinjstvu.

Na poduzorku žena rezultati su pokazali da je veliki broj osuđenica (57%) bio izložen fizičkom kažnjavanju u porodici porekla. Međutim, nisu utvrđene

statistički značajne razlike između osuđenica sa i bez tog iskustva u pogledu njihovog nasilnog ponašanja prema partnerima. Imajući to u vidu, može se zaključiti da su podaci prikazani u tabeli 5, rezultat korelacije između fizičkog kažnjavanja muškaraca i njihovog nasilnog ponašanja prema partnerkama. Sa druge strane, odsustvo statističke potvrde povezanosti fizičkog kažnjavanja i nasilja prema partneru na subuzorku žena može se objasniti i malim brojem ispitanica koje su ušle u uzorak, nedovoljnim za iznošenje validnih zaključaka u okviru kvantitativne analize.

Zaključak

U radu su prikazani rezultati istraživanja o uticaju rane nasilne viktimizacije na nasilni kriminalitet odraslih. Istraživanje je vršeno na uzorku muškaraca i žena koji su zbog izvršenja nasilnih krivičnih dela (eksperimentalna grupa) i nenasilnih krivičnih dela (kontrolna grupa) osuđeni na višegodišnje kazne zatvora, a koje su u trenutku realizacije istraživanja izdržavali u Kazneno-popravnom zavodu za muškarce i Kazneno-popravnom zavodu za žene u Požarevcu.

Istraživanjem su dobijeni rezultati koji govore u prilog tezi o uticaju iskustva viktimizacije porodičnim nasiljem u detinjstvu na kasnije nasilno ponašanje žrtve. Naime, osuđena lica iz eksperimentalne grupe u odnosu na osuđena lica iz kontrolne grupe su tokom detinjstva bila više izložena svim oblicima neposredne i posredne nasilne viktimizacije, izuzev zane-marivanja. Kao najznačajniji prediktori budućeg nasilnog ponašanja osuđenih lica iz uzorka izdvojeni su fizičko kažnjavanje i viktimizacija fizičkim nasiljem kao indikatori neposredne viktimizacije, i posredna viktimizacija nasiljem oca nad majkom i majke nad ocem. Dobijeni rezultati su u skladu sa rezultatima brojnih svetskih istraživanja koja fizičko kažnjavanje i viktimizaciju fizičkim nasiljem izdvajaju kao najznačajniji faktor rizika kasnijeg nasilnog kriminalnog ponašanja (English i dr., 2002; Weeks, Widom, 1998; Widom, 1995, 2001). Takođe, istraživanjem su potvrđeni rezultati svet-skih istraživanja prema kojima je nasilje oca nad majkom takođe značajan faktor rizika kasnijeg nasilnog kriminalnog ponašanja deteta žrtve (Straus, Kantor, 1994, prema Ehrensaft i dr., 2003; Lackey, 2003). Pri tome, prediktivnost ovih indikatora je potvrđena u poduzorku muškaraca, ali ne i u poduzorku žena iz ispitivane populacije. U skladu sa tim, rezultati istraživanja govore u prilog postojanja međugeneracijske transmisije nasilja kod osuđenika

iz uzorka. Svakako, kod tumačenja ovih rezultata treba imati u vidu činjenicu da je mali broj osuđenica zadovoljilo metodološke zahteve istraživanja za ulazak u uzorak, što nije bilo dovoljno za donošenje statistički validnih zaključaka na poduzorku žena.

Takođe, istraživanjem je utvrđeno da iskustvo fizičkog kažnjavanja u detinjstvu predstavlja rizik nasilnog ponašanja u partnerskim odnosima u odraslom dobu, što je skladu sa rezultatima svetskih istraživanja (Swiford i dr., 2000). Ako se ima u vidu da je primena fizičke kazne na našim prostorima gotovo ustaljen način disciplinovanja dece¹⁰, može se konstatovati da je jedan od načina svođenja na minimum rizika od reprodukovanja nasilnog ponašanja upravo preduzimanje mera za potpunu zabranu nasilnih metoda kažnjavanja u svim kontekstima.

Posredna viktimizacija posmatranjem nasilnog modela ponašanja u partnerskim odnosima u porodici porekla takođe govori u prilog transmisije nasilja učenjem obrazaca nasilnih odnosa. Naime, osuđenici koji su tokom odrastanja posmatrali nasilni model ponašanja u partnerskim odnosima u vidu nasilja oca nad majkom i drugih muških članova nad drugim ženskim članovima porodice, značajno više čine nasilna od nenasilnih krivičnih dela, i znatno više ispoljavaju nasilje prema svojim partnerkama od onih osuđenika bez iskustva posredne viktimizacije.

Imajući u vidu prikazane rezultate koji nedvosmisleno ukazuju da viktimizacija nasiljem u detinjstvu predstavlja rizik da dete žrtva izraste u nasilnika u odraslom dobu, kao i da je to samo jedan od etioloških činilaca, neophodne su intervencije upravo na nivou ranog detinjstva kako bi se sprečila viktimizacija dece i njene neposredne i kasnije kriminološke posledice.

Na prvom mestu neophodna je reforma zakonodavstva u smislu potpune zabrane primene fizičke kazne na nivou porodično-pravne, socijalno-zaštitne i krivično-pravne zaštite. U vezi sa tim, od izuzetne je važnosti usklađivanje svih zakonskih rešenja na planu zaštite interesa i prava deteta, kao i da se precizno i ujednačeno odredi koji postupci spadaju u fizičko kažnjavanje, a koji prevazilaze domen kazne i prerastaju u nasilje. Na taj način se rizici manipulacije i neujednačenih tumačenja zakonskih rešenja svode na minimum. Dobra rešenja na tom planu nudi prednacrt Zakona o pravima deteta koji uprkos inicijativama radne grupe i nevladinog sektora još uvek nije naišao na društvenu spremnost za njegovu implementaciju.

¹⁰ Više o tome videti u MICS3 i MICS4.

Pre implementacije Zakona o pravima deteta i predložene reforme ostalih zakona trebalo bi, po uzoru na pozitivna iskustva Švedske¹¹, sprovesti epidemiološko istraživanje prevalence rane nasilne viktimizacije i stavova roditelja i dece prema svakom pojavnom obliku. Ovakva istraživanja bi trebalo periodično ponavljati kako bi se pratili efekti zakonodavnih reformi.

Paralelno sa reformama zakona usmerenim na zaštitu prava i interesa deteta, poželjno je organizovanje edukacija roditelja i dece o neposrednim i dalekosežnim posledicama svih pojava oblika rane nasilne viktimizacije. Istovremeno, neophodno je na lokalnom nivou kontinuirano organizovati edukaciju za roditelje o pozitivnim veštinama roditeljstva i vaspitanja dece. Ovakav vid edukacije bi trebalo da postane ustaljena praksa kada su u pitanju mladi roditelji i roditelji sve one dece kod kojih postoji rizik ili je pak potvrđeno da su žrtve nasilja u porodici porekla.

I za kraj, kako bi se svi slučajevi rane nasilne viktimizacije dece mogli pratiti i na taj način moglo blagovremeno delovati na uklanjanje i ublažavanje rizika od reprodukovanja nasilja, neophodna je implementacija jedinstvenog sistema evidentiranja viktimizirane dece sa jasnim razgraničavanjem slučajeva kod kojih postoji sumnja, od slučajeva koji su u postupku utvrđivanja zasnovanosti sumnje ili su potvrđeni. Takva baza podataka bi trebala da sadrži sve one podatke koji su neophodni za kreiranje profila deteta žrtve, nasilnika i porodice. Na taj način bi bilo moguće utvrditi i pratiti faktore rizika za ranu nasilnu viktimizaciju. Istovremeno, ovako koncipirana baza podataka bi bila dobra osnova za kreiranje preventivnih i ranih zaštitnih intervencija koje bi bile zasnovane na međusektorskoj saradnji svih nadležnih državnih i nevladinih službi koje se u svom radu rukovode zaštitom interesa i prava deteta.

Literatura

Banjanin-Đuričić, N. (1998) *Udarac po duši: sociološka studija zlostavljanja deteta u porodici*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Jugoslovenski centar za prava deteta.

Curtis, G. C. (1963) Violence breeds violence-perhaps? *American Journal of Psychiatry*, 120, str. 386-387.

---

¹¹ Više o tome videti u Durrant, Smith (2011).

- Dixon, L., Browne, K., Hamilton-Giachritsis, C. (2005) Risk factors of parents abused as children: a mediational analysis of the intergenerational continuity of child maltreatment (Part I). *Jornal of Child Psychology and Psychiatry*, 1, str. 47-57.
- Durrant, J. E., Smith, A. B. (eds.) (2011) *Global pathways to abolishing physical punishment*. New York, London: Routledge Taylor & Francis Group, str. 222-233.
- Ehrensaft, M. K., Cohen, P., Brown, I., Smailes, E., Chen, H., Johnson, J. G. (2003) Inter-generational transmission of partner violence: A 20 – year prospective study. *Journal of Consulting and clinical psychology*, 71, str. 741-753.
- Endrass, J., Urbaniok, F., Rossegger, A., Vetter, S., Elbert, T. (2007a) The prevalence of early victimization among violent and sexual male offenders in Switzerland. *International Perspectives in Victimology*, 2, str. 24-30.
- Endrass, J., Urbaniok, F., Rossegger, A., Vetter, S., Elbert, T. (2007b) Sexual abuse among violent and sex offenders and its' relevance for persistent offending *International Perspectives in Victimology*, 2, str. 31-35.
- English, D.J., Widom, C.S., Brandford, C. (2002) *Childhood victimization and delinquency, adult criminality, and violent criminal behavior*. Rockville: National Criminal Justice Reference Service.
- Fry, D. P. (1993) The intergenerational transmission of disciplinary practices and approaches to conflict. *Human Organization*, 52, str. 176-185.
- Glasser, M., Kolvin, I., Campbell, D., Glasser, A., Leitch, I., Farrelly, S. (2001) Cycle of child sexual abuse: links between being a victim and becoming a perpetrator. *British Journal of Psychiatry*, 179, str. 482-494.
- Hanak, N., Tenjović, L., Išpanović-Radojković, V., Vlajković, A., Beara, M. (2013) Epidemiološko istraživanje nasilja nad decom u porodici u Srbiji. *Temida*, 2, str. 75-102.
- Herrenkohl, T. I., Sousa, C., Tajima, E. A., Herrenkohl, R. C., Moylan, C. A. (2008) Intersection of child abuse and children's exposure to domestic violence. *Trauma, violence and abuse*, 2, str.84-99.
- Holden, G. W., Thompson, E. E., Zambarano, R. J., Marshal, L. A. (1997) Child effects as a source of change in maternal attitudes toward corporal punishment. *Journal of Social and Personal Relationship*, 14, str. 481-490.
- Huefner, J. C., Ringle, J. L., Chmelka, M. B., Ingram, S. D. (2007) Breaking the cycle of intergenerational abuse: the long-term impact of a residential care program. *Child Abuse and Neglect*, 31, str. 187-199.
- Hunter, R. S., Kilstrom, N. (1979) Breaking the cycle in abusive families. *American Journal of Orthopsychiatry*, 136, str. 1320-1322.

Knights, R. A., Sims - Knights, J. E. (2003) The developmental antecedents of sexual coercion against women. *Annals of the New York Academy of Science*, 989, str. 72-85.

Lackey, C. (2003) Violent family heritage: The transition to adulthood, and later partner violence. *Journal of Family Issues*, 1, str. 74-98.

MICS3 – Istraživanje višestrukih pokazatelja stanja i položaja dece i žena (2005) Beograd: UNICEF, Republički zavod za statistiku, Strategic Marketing.

MICS4 – Istraživanje višestrukih pokazatelja stanja i položaja dece i žena (2010) Beograd: UNICEF, Republički zavod za statistiku, Strategic Marketing.

Mršević, Z. (1998) *Incest između mita i stvarnosti: sociološka studija*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Jugoslovenski centar za prava deteta.

Muller, R. T., Hunter, J. E., Stollak, G. (1995) The intergenerational transmission of corporal punishment: a comparison of social learning and temperaments models. *Child Abuse and Neglect*, 11, str. 1323-1335.

Nikolić - Ristanović, V. (2000) *Od žrtve do zatvorenice – nasilje u porodici i kriminalitet žena*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja i Viktimološko društvo Srbije.

Nikolić - Ristanović, V. (2002) *Porodično nasilje u Srbiji*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej.

Nikolić - Ristanović, V. (2010) *Nasilje u porodici u Vojvodini*. Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova.

Simeunović-Patić, B. (2003) *Ubistva u Beogradu: kriminološka studija*. Beograd: Vojnoizdavački zavod i Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Stevković, Lj. (2013) *Uticaj rane nasilne viktimizacije na nasilni kriminalitet odraslih*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, magistarska teza.

Stricland, S. M. (2008) Female sex offenders: exploring issues of personality, trauma and cognitive distortion. *Journal of Interpersonal Violence*, 4, str. 474-489.

Swinford, S. P., DeMaris, A., Cernkovich, S. A., Giordano, P. C. (2000) Harsh physical discipline in childhood and violence in later romantic involvements: the mediating role of problem behaviors. *Journal of Marriage and the Family*, 62, str. 508- 519.

Žegarac, N. (2004) *Deca koja čekaju*. Beograd: Save the children UK – beogradska kancelarija i Centar za prava deteta.

Weeks, R., Widom, C.S. (1998) *Early childhood victimization among incarcerated adult male felons: research preview*. Washington DC: U.S. Department of Justice, National Institute of Justice, str. 1-2.

Widom, C. S. (1989) Does violence beget violence? A critical examination of the literature. *Psychological Bulletin*, 1, str. 3-28.

Widom, C. S. (1995) *Victims of childhood sexual abuse: later criminal consequences*. Washington DC: US Department of Justice, National Institute of Justice, str. 1-8

Widom, C. S. (2001) *An update on the "cycle of violence"*. Washington DC: US Department of Justice, National Institute of Justice, str. 1-8.

LJILJANA STEVKOVIĆ

When a victim becomes violent perpetrator – violent victimization in childhood, violent criminal behavior in adulthood

Numerous international research has identified that direct or indirect exposure to violent victimization in a familial context during childhood is a risk factor for violent criminal behavior of victimized children in adulthood. Studies of violent victimization of children in Serbia are rare, and are mostly directed at determining the prevalence, the main characteristics of or the immediate physical, psychological and behavioral consequences of victimization. Empirical analysis of the criminological consequences of early violent victimization in adulthood are an exception in scientific studies in Serbia. The aim of the paper is to present the results of research into the influence of early violent victimization on violent crime of adult men and women. After the introduction a brief overview of the worldwide research confirming the correlation between the experience of violent victimization and subsequent violent behavior is given. The results of the research conducted by the author will then be discussed. The results illustrate the possibility of predicting violent criminal behavior in adulthood based on indicators of direct and indirect victimization in childhood.

Key words: children, adults, violent victimization, victim, family, violent criminal behavior

TEMIDA
Decembar 2013, str. 27-60
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1304027N
Originalni naučni rad

Bavljenje međuetničkim konfliktima od strane organizacija civilnog društva u Srbiji: aktivnosti i diskurs¹

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ
BEJAN ŠAĆIRI*

Rad ima za cilj predstavljanje dela rezultata istraživanja „Podsticanje dijaloga u multietničkom društvu uz osnaživanje žrtava“ koje je Viktimološko društvo Srbije sprovedo u toku prve i početkom druge godine rada na projektu Alternativni načini reagovanja na kriminalitet i bezbednost – „ALTERNATIVE“. U radu su predstavljeni rezultati istraživanja koji se odnose na bavljenje međuetničkim konfliktima, koji su se događali tokom 1990-ih godina i nakon njih, od strane organizacija civilnog društva u Srbiji. Predstavljeni su rezultati koji se odnose, kako na aktivnosti organizacija civilnog društva, tako i na njihov diskurs, odnosno na način na koji o međuetničkim konfliktima govore javno. Posebna pažnja posvećena je identifikovanju aktivnosti koje imaju elemente restorativne pravde, kao i proceni potencijala koje postojeće restorativne aktivnosti imaju za rešavanje problema u međuetničkim odnosima, izgradnju mira i bezbednosti građana Srbije – uopšte, i, posebno, onih koji žive u nacionalno mešovitim regionima u blizini granica sa drugim državama bivše Jugoslavije.

Ključne reči: organizacije civilnog društva, aktivnosti, diskurs, međuetnički konflikti, Srbija

¹ Ovaj rad nastao je kao rezultat rada na projektu koji je dobio finansijsku podršku EU u okviru Sedmog okvirnog programa Evropske komisije za istraživanja i tehnološki razvoj (FP7-SEC-2011-1), ugovor broj 285368 (The research leading to these results has received funding from the European Union's Seventh Framework Programme (FP7-SEC-2011-1) under grant agreement no. 285368)

* Vesna Nikolić-Ristanović je direktorka Viktimološkog društva Srbije i redovna profesorka Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerziteta u Beogradu.
E-mail: vnikolic@eunet.rs

Bejan Šaćiri je istraživač u Viktimološkom društvu Srbije i doktorand na Filozofskom fakultetu u Beogradu na Odeljenju za psihologiju. E-mail: bejansaciri@yahoo.com

Uvod

Iako su se organizacije civilnog društva (OCD)², pojavile u Srbiji još u vreme komunizma, kao organizacije nezavisne od države, njihov razvoj je u tesnoj vezi sa političkom i ekonomskom tranzicijom s kraja 80-ih i početkom 90-ih godina prošlog veka. Razvoj organizacija civilnog društva bio je posebno intenzivan za vreme građanskog rata u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj (između 1992. i 1995. godine). Taj razvoj nastavljen je u periodu između 1996. i 1999. godine, nakon što su opozicione partije ojačale u većim gradovima Srbije, i posebno je intenziviran posle pada Miloševićevog režima i političkih promena 2000. godine (Milić, 2002; Nikolić-Ristanović, 2002; Lazić, 2005).

Pored raznih aktivnosti na zaštiti ljudskih prava, kao i drugih društvenih i humanitarnih funkcija, organizacije civilnog društva odigrale su važnu političku ulogu u aktivnostima protiv rata, kršenja ljudskih prava i, uopšte protiv diktatorskog režima Slobodana Miloševića.

Posle 2000. godine, organizacije civilnog društva postale su manje kritične i više kooperativne sa vlastima, ali u isto vreme i pragmatičnije, tj. više okrenute projektima nego potrebama.

Bavljenje međuetničkim konfliktima bio je važan aspekt aktivizma pojedinih organizacija civilnog društva u Srbiji od 90-ih godina XX veka pa sve do danas. Međutim, kako finansiranje i dalje dolazi pretežno od donatora iz inostranstva, aktivnosti ovih, kao i drugih organizacija civilnog društva, su u velikoj meri oblikovane lokalnim potrebama onako kako su one viđene i definisane odozgo – od stranih donatora i ljudi iz Srbije koji su stavili sopstvene interese ispred interesa grupa koje predstavljaju (Lazić, 2005; Građanske inicijative, 2011). Takođe, nedostatak kontinuiranog i stabilnog finansiranja ima za posledicu visok stepen nestabilnosti i neodrživosti aktivnosti organizacija civilnog društva, kao i nedostatak dugoročnog planiranja i strateškog razmišljanja (Građanske inicijative, 2011).³

---

² Termin organizacije civilnog društva je češće u upotrebi u poslednjih nekoliko godina, dok je u periodu od 1990. godine do 2000. godine više korišćen termin nevladina organizacija. U radu će se koristiti termin organizacije civilnog društva (OCD) kao zajednički termin za sve lokalne organizacije.

³ Ovakva situacija umnogome je otežala i istraživanje čiji rezultati su prezentovani u ovom radu, jer su mnoge organizacije civilnog društva i njihovi programi prestali da postoje, iako se mogu naći u direktorijumima organizacija civilnog društva. Isto tako, bilo je teško naći informacije o ljudima koji su učestvovali u nekim važnim aktivnostima ovih organizacija. Na

Cilj ovog rada je predstavljanje dela rezultata istraživanja „*Podsticanje dijaloga u multietničkom društvu uz osnaživanje žrtava*“ koje je Viktimološko društvo Srbije sprovedo u toku prve i početkom druge godine rada na projektu *Alternativni načini reagovanja na kriminalitet i bezbednost – „ALTERNATIVE“*.⁴ U radu su predstavljeni rezultati istraživanja koji se odnose na bavljenje međuetničkim konfliktima, koji su se događali tokom 1990-ih godina i nakon njih, od strane organizacija civilnog društva u Srbiji. Predstavljeni su rezultati koji se odnose, kako na aktivnosti OCD, tako i na njihov diskurs, odnosno na način na koji o međuetničkim konfliktima govore javno.

Za potrebe istraživanja, međuetnički konflikti definisani su veoma široko. Pod njima se podrazumevaju brojni problemi u odnosima između pripadnika različitih etničkih grupa sa teritorije Srbije i drugih država nastalih na prostoru bivše Jugoslavije, i to na makro, mezo i mikro nivou, uključujući: oružane, društvene, kulturološke, verske, političke, interpersonalne, grupne i druge sukobe (Foss i dr., 2012: 29). Pri tome, pojmom međuetničkih sukoba obuhvatili smo kako sukobe između Srbije i drugih država bivše Jugoslavije, tako i sukobe između pripadnika različitih etničkih grupa u samoj Srbiji. Takođe, analiza obuhvata bavljenje međuetničkim sukobima koji su se desili 1990-tih godina i onim koji su se dogodili nakon 2000. godine. Kada govorimo o bavljenju OCD međuetničkim sukobima iz 1990-tih godina imamo u vidu sukobe koji su se dogodili tokom ratova na prostoru bivših jugoslovenskih republika i na Kosovu, kao i sukobe između pripadnika različitih etničkih grupa u samoj Srbiji. Kada se, pak, govori o međuetničkim sukobima nakon 2000. godine, imaju se u vidu sukobi između pripadnika različitih etničkih grupa u Srbiji, posebno u Preševskoj dolini, Vojvodini i u jugozapadnoj Srbiji (Sandžaku ili Raškoj oblasti).

Posebna pažnja posvećena je identifikovanju aktivnosti koje imaju elemente restorativne pravde, kao i proceni potencijala koji postojeće restorativne aktivnosti imaju za rešavanje problema u međuetničkim odnosima, za izgradnju mira i bezbednosti građana Srbije – uopšte, i, posebno, onih koji žive u nacionalno mešovitim regionima u blizini granica sa drugim državama bivše Jugoslavije. Pod restorativnom pravdom podrazumevamo

---

kraju, problem je bio i izbor aktivnosti organizacija civilnog društva, s obzirom da su se mnoge od njih bavile realizacijom nekih projekata kratkoročnog efekta.

⁴ Treba napomenuti da ovaj rad predstavlja prilagođen i ažuriran deo istraživačkog izveštaja koji je istraživački tim Viktimološkog društva Srbije napisao na bazi teorijskog istraživanja u prvoj godini rada na projektu ALTERNATIVE (Nikolić-Ristanović, Čopić, 2013). Integralna verzija ovog izveštaja dostupna je na sledećim internet stranicama: www.vds.org.rs i www.alternativeproject.eu.

različite, formalne i neformalne, aktivnosti i mehanizme koji omogućavaju aktivno učešće svih aktera u sukobu/zločinu radi iznalaženja mogućih rešenja, u cilju pomirenja, zatvaranja kruga nasilja, ponovnog uspostavljanja uzajamnog poštovanja, dostojanstva i poverenja, kao i u cilju ukupne obnove narušenih odnosa i reintegracije u društvo i žrtava i izvršilaca (npr. medijacija, konferencije, mirovni krugovi, razgovor u malim grupama ili druge aktivnosti koje omogućavaju komunikaciju osoba sa različitim iskustvima sukoba – u sigurnom okruženju i uz uzajamno poštovanje i slušanje i sl.).⁵

Rezultati koji su predstavljani u ovom radu dobijeni su analizom svih dostupnih domaćih i stranih istraživanja, medijskih tekstova i drugih pisanih i elektronskih materijala državnih organa i organizacija civilnog društva.⁶ Dodatne informacije dobijene su preko grupnih intervjua sa predstavnicima organizacija civilnog društva i državnih institucija, koji su sprovedeni u formi tri okrugla stola. Pored toga, podaci su prikupljeni i kroz učešće članova istraživačkog tima VDS-a na konferencijama za štampu, okruglim stolovima, tribinama i sličnim manifestacijama tokom 2012. i 2013. godine, koji su organizovani od strane pojedinih organizacija civilnog društva i državnih institucija. Ovi podaci su prikupljeni pomoću direktne opservacije i analizom sadržaja transkripata, video zapisa, prezentacija i diskusija. Na kraju, podaci su dobijeni i kroz dodatne informacije i pojašnjenja koji su dobijeni preko odgovora na upitnik koji je posebno kreiran za tu svrhu. Upitnik je prosleđen predstavnicima relevantnih državnih organa i organizacija civilnog društva, kao i naučnim radnicima.

Organizacije civilnog društva i međuetnički konflikti u bivšoj Jugoslaviji

Organizacije civilnog društva čije aktivnosti imaju najveći značaj za bavljenje međuetničkim konfliktima u bivšoj Jugoslaviji osnovane su početkom 1990-ih godina i mnoge od njih su i dalje aktivne. Ove organizacije mogu se svrstati u tri glavne grupe: 1. one koje su poznate kao nevladine organizacije (u čijem fokusu interesovanja su ljudska prava, mir, prava žena, podrška i zalaganje za žrtve); 2.

---

⁵ Više o različitim mehanizmima restorativne pravde videti u: Čopić, 2010 i Törzs, 2012.

⁶ Za istraživanje pisanih dokumenata korišćen je upitnik za prikupljanje podataka o načinima bavljenja međuetničkim sukobima, aktivnostima i diskursu organizacija civilnog društva i drugih aktera.

organizacije žrtava rata⁷; i 3. organizacije ratnih veterana. Aktivnosti i diskurs ovih organizacija odnose se na konflikte koji su se dešavali tokom 1990-ih godina u raznim delovima bivše Jugoslavije, ali i na savremene međuetničke konflikte u Srbiji. Radi bolje preglednosti, aktivnosti i diskurse organizacija civilnog društva u odnosu na konflikte iz ova dva perioda prikazaćemo posebno.

Bavljenje međuetničkim konfliktima od strane organizacija civilnog društva tokom 1990-ih godina

Tokom 1990-ih godina organizacijama civilnog društva bila je zajednička politička (antiratna i antirežimska) orijentacija, bez obzira na njihove druge misije i aktivnosti. Posle završetka oružanih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije i političkih promena u Srbiji, aktivnosti jednog dela ovih organizacija su i dalje sadržavale političku komponentu, ali se njihov fokus promenio. Vremenom, aktivnosti vezane za suočavanje sa prošlošću su, ili pridodate, ili su zamenile antiratne i antirežimske aktivnosti. Prema mirovnom aktivisti Božičeviću (2007) aktivnosti vezane za bavljenje prošlošću su razvijene iz aktivnosti vezanih za bavljenje sadašnjošću koje su implementirane tokom rata i perioda masovnog kršenja ljudskih prava (tokom 1990-ih). Ta veza se može posmatrati i na drugi način: bavljenje tekućim međuetničkim konfliktima u Srbiji (tj. bavljenje sadašnjošću) ima kontinuitet, od 1990-ih godina do danas, i u tesnoj vezi je i prepliće se sa bavljenjem prošlošću.

Tokom 1990-ih godina osnovan je veliki broj organizacija žrtava rata i ratnih veterana, i veliki broj njih je i dalje aktivan. Za razliku od organizacija poznatih kao nevladine organizacije, organizacije žrtava rata i ratnih veterana imaju mnogo heterogenije stavove prema ratnim dešavanjima i prema vlastima. Na jednoj strani su one organizacije koje karakteriše nacionalistički diskurs i poricanje zločina izvršenih od strane Srba. Na drugoj strani, neke od njih, uključujući i organizacije ratnih veterana, učestvovala su u antiratnim i mirovnim aktivnostima. Ranjivost članova ovih organizacija često je bila zloupotrebljena, a oni izmanipulisani, od strane nacionalističkih partija i vlasti tokom 1990-ih godina, ali i kasnije.

Tokom 1990-ih godina, organizacije civilnog društva, zajedno sa velikim brojem građana Srbije, bile su uključene u mirne demonstracije. Primera

⁷ Ove organizacije osnovale su i vode same žrtve rata za razliku od organizacija koje se bave podrškom žrtvama i lobiranjem.

radi, ženska nevladina organizacija Žene u crnom je tokom rata svake srede organizovala antiratne proteste na ulicama Beograda. Pored toga, od početka 1990. godine mnogo ljudi je demonstriralo protiv rata i vladajućeg režima, pri čemu su slali jasne poruke o snazi i potencijalu nenasilnog pristupa u rešavanju konflikata, nasuprot nasilju i represiji, kao načinu na koji se država bavila konfliktima. Protesti protiv rata i režima su počeli još 1991. godine i uključivali su i velike studentske proteste, kao i proteste protiv lažiranih rezultata na lokalnim izborima 1996. godine. Završili su se masovnim protestima tokom 2000. godine, koji su rezultirali uglavnom mirnim političkim promenama (sa nekoliko epizoda nasilja) u septembru 2000. godine. Neki srpski sociolozi (na primer, Lazić, 2005) upotreбили su za ove manifestacije naziv „autonomni građanski otpor“ koji je imao ključnu ulogu u vođenju Srbije ka mirnim promenama i uspešnom izbegavanju građanskog rata između samih Srba. Ovi protesti su takođe uticali i na pojavu organizacija civilnog društva koje su imale posebno važnu ulogu u nenasilnim karnevalskim manifestacijama (npr. Otpor). Nažalost, posle političkih promena, i pored ogromnog povećanja broja organizacija civilnog društva, društveni pokreti, kao oblik građanske akcije, prestali su da postoje (Lazić, 2005).

Bavljenje međuetničkim konfliktima organizacija civilnog društva nakon 1990-ih godina

Analiza bavljenja međuetničkim konfliktima u bivšoj Jugoslaviji od strane civilnog društva u Srbiji posle 1990-ih godina prikazana je kroz sagledavanje diskursa i konkretnih aktivnosti organizacija civilnog društva.

a) Diskurs u bavljenju međuetničkim konfliktima iz prošlosti

Nakon promena 2000. godine politička scena u Srbiji pretvorena je u dug politički sukob koji se, iz sukoba između demokratske opozicije i Miloševićevog režima, pretvorio u sukob nacionalista, odnosno anti-haških snaga, s jedne strane, i pro-haški orijentisanih grupa i pojedinaca, s druge strane. Dva ekstremna diskursa o prošlosti su preovladavala ne samo u medijima i politici, već i u okviru civilnog društva⁸. Ova dva diskursa imaju bar nekoliko zajedničkih karakteristika: 1. Ne slušaju one koji se ne slažu sa

---

⁸ Ovo je u suštini nastavak polarizacije nacionalističkog i antinacionalističkog/antiratnog diskursa koji se pojavio još tokom 1990-ih godina.

njima; 2. Prihvataju optužbe kao glavno sredstvo komunikacije; 3. Prihvataju hijerarhiju viktimizacije i isključiv pojam (binarizam) žrtve i počinioca; 4. Imaju tendenciju da depersonalizuju žrtve (bave se žrtvama na apstraktan način); 5. Prihvataju parcijalnu i pojednostavljenu (crno-belu) istinu.

Za razliku od ekstremno nacionalističkog diskursa, koji je prepoznavao samo srpske žrtve i ratne zločince smatrao nacionalnim herojima, ekstremni anti-nacionalistički diskurs prepoznavao je isključivo ne-Srbe kao žrtve, a Srbe kao ratne zločince (Nikolić-Ristanović, 2006). Oba ova diskursa mogu se prepoznati kao oblici bezbednosnog diskursa⁹, koji se pokazao kao kontra-produktivan s obzirom da je stvarao nove sukobe, a da pritom nije rešavao stare¹⁰. U okviru bezbednosnog diskursa, bavljenje međuetničkim konfliktima se svodi na apstraktno suočavanje sa prošlošću, koje se prvenstveno bavi srpskom kolektivnom krivicom i velikim brojem depersonalizovanih žrtava, a ređe stradanjima, odgovornošću i konfliktima konkretnih ljudi.

Kao odgovor na ova dva ekstremna i isključiva pristupa, Viktimološko društvo Srbije iniciralo je pristup nazvan *Treći put*. Treći put, koji je prihvatio restorativni diskurs¹¹, nastao je kao rezultat napora da se nađe novi model koji će pokušati da zaustavi i ublaži postojeće, i spreči buduće sukobe. Ovaj pristup je iniciran na Međunarodnoj konferenciji, održanoj 2002. godine u Beogradu (Nikolić-Ristanović, Hanak, 2006: 380), i dalje je razvijan u okviru neformalne inicijative *Zajednička akcija za istinu i pomirenje* (ZAIP). Ova neformalna inicijativa je osnovana 2005. godine, i okupila je organizacije civilnog društva i pojedince kojima je, u bavljenju prošlim, sadašnjim i budućim konfliktima,

⁹ U okviru bezbednosnog diskursa bavljenje posledicama zločina/sukoba i sprečavanje budućih zločina i sukoba vrši se kroz insistiranje na primeni i stalnom uvećavanju represije (tj. na hapšenjima, suđenjima, na kazni zatvora, itd.), što vodi socijalnoj isključenosti i stigmatizaciji izvršilaca, kao i zloupotrebi žrtava u cilju jačanja represije. Za bezbednosni diskurs karakteristična je jednosmerna komunikacija, isključivost i stereotipiziranje izvršilaca i žrtava.

¹⁰ Odlična kritička analiza bezbednosnog diskursa pojedinih organizacija civilnog društva u Srbiji, razvijenog u okviru bavljenja prošlošću i njihovom doprinosu učvršćivanju i stvaranju podela, umesto rešavanju konflikata, može se videti u Stephenson, Zanotti (2011).

¹¹ Restorativni diskurs karakteriše inkluzivnost u smislu uključivanja u dijalog svih aktera sukoba, odnosno različitih, suprotstavljenih, strana i mišljenja, međusobno slušanje i uvažavanje sa ciljem rešavanja sukoba, zatvaranja kruga nasilja i ukupne obnove narušenih odnosa. Restorativni diskurs karakteriše dvosmerna, odnosno i-i a ne ili-ili komunikacija, čiji cilj je prepoznavanje sličnosti i približavanje strana u sukobu umesto naglašavanja razlika i stereotipiziranja koji karakterišu bezbednosni diskurs (više o tome videti u: Foss i dr., 2012).

zajednička posvećenost razvoju pristupa/diskursa sa elementima restorativne pravde (Nikolić-Ristanović, Srna, 2010).¹²

Nedavna istraživanja o aktivnostima organizacija civilnog društva u Srbiji ukazuju na to da, iako su elementi restorativne pravde prisutni u diskursu organizacija civilnog društva vezano za bavljenje međuetničkim konfliktima iz 1990-ih (uključujući kako sukobe između Srbije i drugih zemalja, tako i sukobe u samoj Srbiji), očigledno je da još uvek u javnom govoru preovlađuje retributivni¹³ i bezbednosni diskurs. Javni diskurs civilnog društva u Srbiji i dalje je pretežno vezan za krivicu i kaznu, lustraciju i reformu policije i pravosuđa, a donekle i za reparaciju. On sasvim retko uključuje povezano bavljenje odgovornošću izvršioca sa posledicama po žrtve i potrebama obeju strana, kao i konstruktivno bavljenje konfliktima koje podrazumeva da se saslušaju i razumeju svi koji su u konflikt uključeni ili njime pogođeni. S tim u vezi je i nalaz da se pomirenje kao termin uglavnom izbegava, odnosno, koristi se samo kao izuzetak (Fischer, Petrović-Ziemer, 2013), usko se vezuje za suđenja (Kandić, 2011)¹⁴ ili pominje kao dugoročni cilj, na kome se može početi raditi tek kada se ispune određeni uslovi.¹⁵

¹² U vreme pisanja ovog rada Asocijacija ZAIP imala je 113 članova. Glavne karakteristike Trećeg puta, definisane od strane članova ZAIP-a tokom 2007. i 2008. godine u okviru seminara, su: nekonfliktna dvosmerna komunikacija o prošlosti ljudi sa različitim ratnim iskustvima, njihovo međusobno uvažavanje, podrška i neoptuživanje; inkluzivan odnos prema zločinima, žrtvama i počinocima i inkluzivan diskurs o prošlosti (bavljenje svim žrtvama, počinocima i svedocima, bez obzira na njihovu etničku pripadnost ili drugo svojstvo); briga o ljudskim pravima; osnaživanje i reintegracija svih osoba pogođenih sukobom; korišćenje širokog spektra metoda za uspostavljanje istine i pomirenja; proaktivan pristup u suočavanju sa prošlošću (Nikolić-Ristanović, Srna, 2008).

¹³ Retributivna pravda podrazumeva kažnjavanje izvršilaca, i sve što se čini, uključujući i bavljenje žrtvama, čini se sa tim ciljem.

¹⁴ Pri tome, treba uočiti nedoslednost, odnosno promene, u oceni pojedinih predstavnika organizacija civilnog društva, značaja koje suđenja pred Međunarodnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju imaju za pomirenje. Primera radi, Nataša Kandić, dugogodišnja direktorka Fonda za humanitarno pravo, u uvodniku brošure Inicijativa za REKOM iz 2011. godine tvrdi da „iz ugla Haškog tribunala, države i javnosti u regionu bivše Jugoslavije, suđenja za ratne zločine jesu glavni mehanizam suočavanja s prošlošću, s najvećim potencijalom za pomirenje“ (Kandić, 2011.) Međutim, 2013. godine, u intervjuu pod nazivom „Opasan presedan negiranja zločina“, koji je dala za dnevni list Danas, govoreći o oslobađajućim presudama Jovici Stanišiću i Frenkiju Simatoviću, Kandić tvrdi suprotno: presude Međunarodnog tribunala za bivšu Jugoslaviju ne moraju da imaju veze sa pomirenjem i da je greška pretpostavka o tome da je jedna od uloga Haškog tribunala i pomirenje (Kandić, 2013).

¹⁵ Tako, na primer, u odgovoru na upitnik Viktimološkog društva Srbije, predstavnica Fonda za humanitarno pravo je napisala sledeće: „Tek nakon jednog regionalnog tela, koje bi zajedno

S druge strane, pak, termini poput dijaloga i izgradnje dobrih međusudskih odnosa pretežno u apstraktnom smislu, korišćeni su mnogo češće. Organizacije čiji je dominantni diskurs bezbednosni, koriste diskurs restorativne pravde uglavnom kroz naglašavanje značaja dijaloga i tolerancije. Ipak, restorativna dimenzija njihovog diskursa koristi se uglavnom sporadično i sa manjim poletom u odnosu na bezbednosni diskurs, tako da ona ostaje nevidljiva i nije očigledna i lako prepoznatljiva u njihovim aktivnostima (primeri navedeni u Putnik, 2004; Popović, 2005; Fond za humanitarno pravo, 2006).

Ovakvoj situaciji posebno doprinose neke od vodećih organizacija za ljudska prava, čiji diskurs je najprisutniji u javnom prostoru, i koje, iako kritične prema isključivosti u diskursu državnih organa, i dalje i same koriste bezbednosni diskurs i pristup baziran na optužbama (Blagojević, Milenković, 2004; Zajović, 2007; Fischer, Petrović-Ziemer, 2013). One nisu u stanju da slušaju i otvore prostor za drugačije stavove, kao ni da dođu do istine kroz dijalog i kroz ono što je Assmann nazvao „komunikativno sećanje“ (Assmann, 1992). Ipak, neke od pomenutih organizacija odnedavno su ublažile svoj bezbednosni diskurs, uključivanjem i srpskih žrtava u svoja saopštenja za javnost, aktivnosti i zalaganja, kao i kritikovanjem oslobađanja Hrvata i Albanaca optuženih za ratne zločine nad Srbima. Međutim, njihov preovlađujući diskurs je i dalje veoma isključiv i ne dozvoljava prostor za različita gledišta. Nedostatak suštinske promene u diskursu ovih organizacija dobro je dokumentovan u napred pomenutim istraživanjima, kao i u njihovim skorašnjim publikacijama i javnim istupanjima (na primer, istupanje predstavnika-ca organizacija Žene u Crnom i Fond za humanitarno pravo na tribini „Imenovati to ratom: Polifonija govora o ratu“; Centar za kulturnu dekontaminaciju, Beograd, 24. 11. 2011; istupanje predstavnica organizacije Žene u crnom na panelu „Javni dijalog o seksualnom nasilju i odgovornosti u ratu“; Centar za kulturnu dekontaminaciju, Beograd, 23. 04. 2012.; sva predstavljanja organizacija civilnog društva na okruglom stolu „Gde je tranziciona pravda danas?“ Beograd, 13. 11. 2012.).

Imajući napred pomenuto u vidu, nije neobično što postoji očigledna tenzija između bezbednosnog diskursa koji dominira u javnom govoru i mehanizama restorativne pravde koje u svojim svakodnevnim aktivnostima koriste ili pokušavaju da koriste organizacije civilnog društva. To se, na primer, pokazalo kao očigledno na pojedinim sastancima međuetničkog dijaloga na kojima su

---

radilo na ovim pitanjima, na kome bi žrtve iz svih etničkih grupa dobile priliku da podele narative o svom stradanju i gde bi to bilo prihvaćeno od strane država u regionu, bilo bi moguće *započeti* proces pomirenja u regionu“ (kurziv su dodali autori ovog teksta).

prisustvovali predstavnici različitih društvenih grupa koje učestvuju u procesu bavljenja prošlošću. Takvi primeri su konsultativni sastanci u okviru inicijative za osnivanje *Regionalne komisije za utvrđivanje i javno objavljivanje činjenica o ratnim zločinima*, poznatije kao Koalicija za REKOM¹⁶ kao i Konferencija u organizaciji Inicijative mladih za ljudska prava koja je imala oblik alternativnog dijaloga između mladih Srba i Albanaca (Putnik, 2004). Tako, na primer, prema nalazima nedavnog istraživanja, konsultativni sastanci u okviru inicijative za REKOM i javna saslušanja žrtava, u organizaciji Fonda za humanitarno pravo, kritikovani su od strane samih učesnika kao nedemokratski, neparticipativni i netransparentni pristup koji nije otvoren za različita gledišta. Štaviše, problemi su postojali i u odnosu na atmosferu pritiska, gde je nečija odluka da se ne uključi u kampanju interpretirana kao protivljenje bavljenju prošlošću. Posebno kritična situacija bila je sa ratnim veteranima, koji su pokazali visok nivo nepoverenja i straha da će njihove izjave biti zloupotrebene za pokretanje krivičnog postupka protiv njih. Neke od kritika su bile vezane i za postupanje sa žrtvama koje je dovođilo do njihove pasivizacije, retraumatizacije i izolacije, što je još više umanjivalo šanse za njihovu reintegraciju (Fischer, Petrović-Ziemer, 2013). Sve skupa, iz nalaza istraživanja jasno proizilazi da u suštinskom smislu u aktivnostima koje se odvijaju u okviru inicijative za osnivanje REKOM dominiraju odlike bezbednosnog pristupa, iako se ona realizuje u okviru dosta široke inkluzivnosti u pogledu sastava učesnika, što jeste jedna od odlika restorativnog pristupa/diskursa.

Najzad, tenzija između bezbednosnog diskursa u javnom govoru i elemenata restorativne pravde u svakodnevnim aktivnostima dolazi do izražaja i kod organizacija kao što su Žene u crnom, koje rade sa svim žrtvama, ali se u javnom obraćanju zalažu samo za nesrpske žrtve i na druge načine zastupaju isključive stavove u kojima se očituje snažan bezbednosni diskurs (Stephenson, Zanotti, 2011).

---

¹⁶ Inicijativa REKOM je koalicija sastavljena od 1900 članova iz celog regiona. Članovi inicijative su organizacije civilnog društva, udruženja žrtava i porodica žrtava, grupe veterana, predstavnici medija, verske i političke organizacije, kao i umetnici, književnici i drugi pojedinci. U toku petogodišnjeg konsultativnog procesa održano je 127 konsultacija, sedam regionalnih foruma, uz učešće više od 10000 osoba. Skupština Koalicije REKOM usvojila je Predlog statuta u martu 2011. godine, u kome se opisuje stvaranje nezavisnog međudržavnog tela zaduženog za stvaranje registra svih žrtava ratova na prostoru bivše Jugoslavije u periodu 1991-2001. godine i uspostavljanje foruma za javna svedočenja žrtava. Dostupno na: <http://www.rbf.org/close-up/humanitarian-law-center-documentation-and-memory>, stranici pristupljeno 05.02.2013. godine.

Imajući sve napred izloženo u vidu, ne čudi činjenica da novija istraživanja pokazuju da u okviru organizacija civilnog društva postoji veoma nizak nivo znanja o restorativnoj pravdi i njenim potencijalima. Stiče se utisak da ove organizacije restorativnu pravdu shvataju veoma usko, pogrešno ili je ne prepoznaju čak i onda kada je i same u nekim aspektima svojih aktivnosti primenjuju. Tako, na primer, organizacije civilnog društva restorativnu pravdu uglavnom svode na reparaciju žrtvama i priliku za počinioca da prihvati odgovornost. One žele da restorativna pravda postane pravno definisana i sistematski obavezna, a ne samo sporadična aktivnost organizacija civilnog društva (Fischer, Petrović-Ziemer, 2013), što govori o njihovoj neupućenosti, kako u restorativnopravne institute koji su nedavno uvedeni u pravni sistem u Srbiji, tako i u ključne postulate restorativne pravde koji se mogu primenjivati potpuno nezavisno od pravnog okvira. Takođe, one često restorativnu pravdu shvataju kao način da se izbegne odgovornost „najvećih“ krivaca i zaštita „najvećih“ žrtava, odnosno kao doprinos težnji vlade da umani odgovornost Srbije i njenih građana za počinjene zločine (Ostojić, 2007). Upravo iz takvog (pogrešnog) razumevanja restorativne pravde verovatno i proizilazi shvatanje restorativnog diskursa kao „mekog“, i kao takvog suprotnog diskursu organizacija koje koriste „tvrđi“, odnosno bezbednosni diskurs i koje restorativni diskurs smatraju neprihvatljivim (Blagojević, Milenković, 2004; Putnik, 2004).

Štaviše, ni organizacije u čijim aktivnostima preovlađuju restorativni mehanizmi često nemaju dovoljno znanja i ne prepoznaju svoje, ali ni aktivnosti drugih organizacija u Srbiji, kao restorativne. U tom smislu je zanimljiv i odgovor koji je predstavnik Centra za nenasilnu akciju i dugogodišnja mirovna aktivistkinja dala na pitanje iz upitnika koje se odnosilo na njena saznanja o primeni restorativne pravde u suočavanju s prošlošću i rešavanju međuetničkih konflikata u Srbiji. Njen odgovor je bio da u Srbiji *nema* primene restorativne pravde u sferi suočavanja s prošlošću, odnosno u vezi tzv. „etničkih sukoba“.¹⁷

Uz to, organizacije koje su u svakodnevnim aktivnostima otvorenije i orijentisanije ka obnovi odnosa i pomirenju između ljudi iz različitih etničkih grupa, odnosno između različitih strana i aktera u sukobu, obično ne mogu da zamisle efikasno bavljenje međuetničkim konfliktima bez suđenja i kažnjavanja (Nikolić-Ristanović, Srna, 2008; Fischer, Petrović-Ziemer, 2013). U ove organizacije spadaju i organizacije žrtava, kao i deo organizacija ratnih vete-

¹⁷ O restorativnim mehanizmima koje ova organizacija koristi, a koje, kao ni mehanizme mnogih drugih organizacija u Srbiji, predstavnik ove organizacije očito ne prepoznaje kao restorativne, videti dalje u ovom tekstu, u delu o aktivnostima organizacija civilnog društva.

rana. Štaviše, diskurs ovih organizacija je kontradiktoran. S jedne strane, one cene pomirenje kao inkluzivan i otvoren proces, koji uključuje i susret žrtava sa počiniocima i njihovo objašnjenje motiva za ono što su učinili. Pored toga, one su zainteresovane da saznaju više o zločinu i da ga smeste u širi kontekst života počinilaca, uključujući posebno vezu između prethodne viktimizacije u porodici počinilaca i njegove/njene kasnije viktimizacije drugih. Ali, s druge strane, u intervjuima u jednom nedavnom istraživanju, predstavnici organizacija žrtava i organizacija ratnih veterana pravdu su uglavnom dovodili u vezu sa krivičnim gonjenjem za ratne zločine. Štaviše, jedan od intervjuisanih, koji je preživeo logor, naglasio je da on ne može nikome da oprostí bez suđenja i kažnjavanja, dok su veterani istakli da je krivična pravda od ključnog značaja za žrtve i za njihovo isceljenje (Fischer, Petrović-Ziemer, 2013).

Međutim, interesantno je da, iako smatraju da je kažnjavanje počinioca imperativ, intervjuisani predstavnici veteranskih organizacija ne smatraju da bi osveta, nanošenjem istih oblika povreda koje su nanete žrtvama, bila isceljuća za same žrtve. Važno je reći i to da organizacije žrtava i organizacije ratnih veterana koje su okrenute izgradnji mira visoko vrednuju neke od glavnih metoda restorativnog pristupa u bavljenju prošlošću u Srbiji, kao što je Treći put, pristup koji je razvijen u okviru Viktimološkog društva Srbije (Nikolić-Ristanović, Srna, 2008; Fischer, Petrović-Ziemer, 2013), u čijem razvoju su učestvovalе i dale značajan doprinos. Organizacije žrtava i ratnih veterana smatraju važnim aktivnosti vezane za međuetnički i/ili intraetnički dijalog, u kojima, zajedno sa predstavnicima drugih društvenih grupa i organizacija, uzimaju aktivno učešće. Štaviše, u odgovorima koji su dale u upitniku jednog skorašnjeg istraživanja, bile su veoma kritične prema nacionalističkom bezbednosnom diskursu¹⁸ koji je još uvek široko rasprostranjen i za koji smatraju da je velika prepreka pomirenju. Posebno su se zalagale za napuštanje pravljenja hijerarhije žrtava i takmičenja oko toga na čijoj strani ih je bilo više, odnosno koja strana će dobiti „status žrtve“ (Fischer, Petrović-Ziemer, 2013).

---

¹⁸ Nacionalistički bezbednosni diskurs, kao što je u izlaganju o aktivnostima OCD tokom 1990-tih godina pomenuto, karakterističan je, između ostalog, i za deo organizacija žrtava rata i ratnih veterana.

Aktivnosti organizacija civilnog društva vezane za međuetničke konflikte iz 1990-ih godina

Organizacije civilnog društva bavile su se međuetničkim konfliktima kroz različite aktivnosti koje mogu biti svrstane u sledeće grupe¹⁹: aktivnosti vezane za podizanje svesti; monitoring i zastupanje; istraživanja i publikacije; edukacija; pomoć i podrška; medijacija; različite aktivnosti u etnički mešovitim grupama; aktivnosti koje uključuju intra-etnički (unutar iste etničke grupe) i međuetnički (unutar etnički mešovite grupe) dijalog; kultura i umetnost (filmovi, izložbe, knjige, pozorište, ulični performansi, itd.).

a) Aktivnosti vezane za podizanje svesti

Aktivnosti vezane za podizanje svesti obuhvataju različite aktivnosti poput prezentacije i distribucije dokumentacije o ratnim zločinima, o Međunarodnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju, o kršenju ljudskih i manjinskih prava. Ove aktivnosti uključuju javne rasprave u različitim gradovima i multi-etničkim oblastima, seminare i radionice za mlade, TV spotove o ratnim zločinima, bilborde, izložbe, publikacije, pozorišta, filmove, ulične performanse, itd. Isto tako, u ove aktivnosti spada upućivanje zahteva državi da radi na otkrivanju istine i suočavanju sa prošlošću, da sarađuje sa Haškim tribunalom, kao i zahtevanje od građana da vide (prepoznaju) zločine ili kršenja ljudskih prava (npr. obeležavanje godišnjice masakra u Srebrenici kroz postavljanje bilborda i slanje razglednica širom Srbije, izložbe fotografija, putujući filmski festival i sa njim povezani paneli). Ove aktivnosti realizovane su na različite načine od strane različitih organizacija.

Neke od aktivnosti vezane za podizanje svesti jasno ukazuju na potencijal restorativnog pristupa da otvori teške teme, istovremeno vodeći računa o bezbednosti građana.²⁰ Na drugoj strani, neke od tih aktivnosti vršene su na

¹⁹ Ova klasifikacija zasnovana je na nalazima raspoloživih istraživanja (Blagojević, Milenković, 2004; Rosandić, Milenković, Kovačević, 2005; Fischer, Petrović-Ziemer, 2013), kao i na informacijama dobijenih iz materijala i razgovora sa predstavnicima organizacija civilnog društva.

²⁰ Dobar primer podizanja svesti građana u okviru rada na uspostavljanju dobrih međuetničkih odnosa tokom 1990-ih mogao se videti u radu Centra za prava manjina u Vojvodini, u vreme kada je sukob sa Hrvatskom eskalirao. Predstavnici ove organizacije su kroz okrugle stolove i seminare radili na podizanju svesti o značaju miroljubive koegzistencije između različitih etničkih grupa u ovom regionu (Francis, Ropers, 1999).

isključiv način (koji podrazumeva jednu, objektivnu istinu koja se ne može osporavati, kao i korišćenje jezika optužbi i/ili vršenje pritiska na građane da se suoče sa prošlošću, itd.) koji je dovodio do negativnih reakcija i sukoba. Dobra ilustracija za ovo poslednje su različiti načini organizovanja izložbi ratnih fotografija američkog fotografa Rona Haviva o ratnim zločinima počinjenim u bivšoj Jugoslaviji, a koje su organizovane tokom 2002. godine. Posle nekoliko neuspešnih pokušaja organizovanja izložbi koje su nosile u sebi isključiv pristup i dovele do sukoba i nasilnih incidenata, organizacija Vojvođanka je u okviru projekta pod nazivom VIVISECT, organizovala istu izložbu koristeći inkluzivni pristup sa visokim restorativnim potencijalom.

Ova organizacija je dozvolila mogućnost različitih interpretacija i pogleda, i, za razliku od prethodnih načina organizovanja iste izložbe, postavila osnov za nenasilnu komunikaciju između ljudi koji pripadaju različitim grupama i imaju različita iskustva međuetničkih sukoba. Da bi se izbegli incidenti koji su se desili u drugim gradovima, odlučeno je da fotografije budu izložene osam dana bez imena autora. Ideja je bila da se omogući posetiocima da napišu svoje komentare i daju naslove fotografijama na osnovu toga šta su videli na njima. Pored svake fotografije bilo je praznih listova i olovaka. Knjiga utisaka i prazan prostor od 10 metara na zidu izložbe bili su ponuđeni kao alternativa posetiocima koji su mogli da prikažu svoje fotografije i dokumenta vezana za konflikte od 1991. do 1999. godine. U okviru programa izložbe u Novom Sadu, održane su i dve panel diskusije i prikazana četiri dokumentarna filma. Kroz ovakav koncept organizatori izložbe omogućili su posetiocima da ne budu samo pasivni posmatrači, već i aktivni učesnici u procesu suočavanja sa istinom vezano za ratove u bivšoj Jugoslaviji. Posetioci izložbe i pratećih programa u Novom Sadu bili su iz svih starosnih, socijalnih, nacionalnih i verskih grupa koje žive u ovom gradu. Izložba je svakog dana dobijala nove elemente. Pisane poruke koje su ljudi ostavljali pored fotografija Rona Haviva, privukle su posebnu pažnju i mogle su se čitati kao „roman u nastavcima“. Poseban vid komunikacije je ostvaren tokom desetodnevnog trajanja izložbe, koji je doprineo da se kanališe širok spektar emocija i utisaka (od ekstremističkih i agresivnih stavova do razumnog i objektivnog odnosa), vezano za suočavanje sa istinom i posledicama ratova na prostoru bivše Jugoslavije. Tokom trajanja izložbe nije bilo nasilnih incidenata. Izložbu je videlo 5000 ljudi, a materijal koji je prikupljen tokom trajanja izložbe pretvoren je u kratki dokumentarni film pod nazivom VIVISECT. Komentari koje su ostavljali posetioci pored fotografija Rona Haviva objavljeni su u knjizi dokumenata pod nazivom VIVISECT (Gajicki, 2004).

Pored ovog projekta, bilo je i drugih izložbi, projekcija filmova i TV programa koji su prikazivali žrtve i zločince iz različitih etničkih grupa, bez korišćenja bilo kakvih optužbi ili pritisaka na publiku da to prihvati kao istinu. Ove aktivnosti vezane za podizanje svesti, pokazale su da mogu da budu dobri primeri restorativnih načina otvaranja teških tema i bavljenja međuetničkim konfliktima.

b) Monitoring i javno zagovaranje

Ove aktivnosti uključuju monitoring kršenja ljudskih prava i odgovora države i državnih organa na njih, kao i zahteve upućene državi da preduzme konkretne korake vezane za suočavanje sa prošlošću, da prihvati odgovornost, kao i da zaštiti žrtve i isplati im naknadu za pretrpljenu štetu.

Najveći deo aktivnosti vezanih za monitoring i zagovaranje odnosi se na suđenja za ratne zločine, kršenja ljudskih prava i politički kriminal u Srbiji, i obuhvata praćenje i izveštavanje sa suđenja, podnošenje krivičnih prijava, svedočenja i pružanje relevantnih dokumenata i dokaza pravnim institucijama, izdavanje saopštenja o suđenjima za medije, zalaganje za kažnjavanje, razne inicijative i ulične akcije, itd. Ove aktivnosti je uglavnom vršilo nekoliko najvećih i najbolje finansiranih organizacija za ljudska prava, koje su prepoznate od strane šire javnosti kao anti-srpske i pro-haške, a koje su uglavnom koristile bezbednosni diskurs. Njihov diskurs bio je često kontraproduktivan, i dovodio je do produbljivanja podela i sukoba, umesto da dovede do prihvatanja predloga i konstruktivnog dijaloga sa državom i drugim zainteresovanim stranama.

Pored napred pomenutog, važno je pomenuti i zagovaranje koje vodi organizacija Igmanska inicijativa.²¹ Njihovo zalaganje je prevashodno usmereno na političku elitu u zemljama bivše Jugoslavije koje su potpisale Dejtonski sporazum, od koje je traženo da sarađuje sa Haškim tribunalom, sa ciljem da se omogući individualizacija odgovornosti i normalizacija odnosa između država koje su učestvovala u sukobima.

Monitoring i javno zagovaranje pojedinih organizacija civilnog društva odnosi se i na praćenje rada Međunarodnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, gde kao primer možemo izdvojiti i pismo Generalnom sekretaru Ujedinjenih nacija koje su uputile organizacije civilnog društva i pojedinci u kome se traži

²¹ To je udruženje od 145 organizacija civilnog društva iz zemalja koje su potpisale Dejtonski sporazum (Srbija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Crna Gora).

da se sprovede istraga koja bi ustanovila da li je došlo do kršenja odredbi koje garantuju nezavisnost sudija, njihovu nepristrasnost, čestitost i visoke moralne kvalitete u tri predmeta pred tribunalom: predmetu Gotovina i dr., predmetu Perišić i predmetu Stanišić i Simatović. Organizacije civilnog društva i pojedinci potpisnici ovog pisma iskazali su zabrinutost da bez sprovođenja takve istrage i javnog prezentovanja rezultata, sumnje u pravičnost presuda MKSJ mogu trajno da obeleže rad tribunala čime bi se nepovratno unazadio razvoj međunarodne pravde u celini i dovela u pitanje njena nesumnjiva dostignuća u poslednje dve decenije.²²

Deo aktivnosti javnog zagovarjanja odnosi se i na prava izbeglica i ratnih veterana. Međutim, to zastupanje uglavnom rade organizacije žrtava, organizacije ratnih veterana i manji broj drugih organizacija civilnog društva koje podržavaju njihove aktivnosti i sarađuju sa njima na druge načine. Ove organizacije uglavnom su slabo finansirane, nedovoljno vidljive i često nemaju dobro iskoordinisane aktivnosti, što sve ima za rezultat nisku efikasnost njihovih inicijativa.

Javno zagovarjanje se, takođe, odnosilo i na izgradnju spomenika na mestima ratnih zločina, kako u Srbiji, tako i u drugim delovima bivše Jugoslavije. Na primer, organizacija Centar za nenasilnu akciju (CNA) inicirala je i organizovala posete ratnih veterana mestima zločina u Bosni i Hercegovini i zalagala se za njihovo obeležavanje. Ova aktivnost je u tesnoj vezi sa treninzima CNA koji se organizuju redovno za ratne veterane, tako da su grupe koje učestvuju u ovoj aktivnosti uglavnom sastavljene od veterana koji su prethodno pohađali trening.²³ Ratni veterani, bivši pripadnici svih vojski koje su učestvovali u ratu 1990-ih u Bosni i Hercegovini, su zajedno posećivali mesta na kojima su počinjeni ratni zločini, pritom uspostavljajući dobru saradnju sa lokalnim vlastima sastavljenim od predstavnika sva tri naroda.

Među najvažnijim posetama bila je poseta Sijekovcu, kao mestu od velikog simboličkog značaja za međuetničko pomirenje. Organizatori su smatrali da je veoma važno da bosanski i hrvatski ratni veterani posete ovo mesto i

---

²² Pismo u integralnoj verziji sa imenima potpisnika može se videti na sledećoj internet adresi: <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2013/06/Pismo-Generalnom-sekretaru-25-06-2013-srp-ff.pdf> stranici pristupljeno 11.11.2013. godine.

²³ Teme obuka bile su: uspostavljanje dijaloga između bivših boraca sa različitih zaraćenih strana; senzibilizacija za različite poglede i mišljenja o događajima iz ratne prošlosti, razvijanje empatije, izgradnja poverenja, kao i izgradnja platforme „za buduće zajedničke aktivnosti“ (Centar za nenasilnu akciju, 2010).

odaju počast žrtvama, jer je za mnoge ljude ovo mesto simbol srpskog stradanja u ratu. Važan momenat vezan za ovu posetu predstavljao je čin starije žene koja se pridružila ratnim veteranima, a koja je bila direktni svedok događaja u Sijekovcu i čija je porodica ubijena. Njeno svedočenje, vezano za događaje, ostavilo je jak emotivni utisak na ratne veterane.

Na mestima poseta, ratni veterani su ćutanjem odali počast žrtvama, a u Sijekovcu i Čardaku ratni veterani iz Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine su, zajedno sa domaćinima, položili venac. Učesnici su naglasili da je poseta spomen sobi u Brodu bila vrlo emotivna, jer su u njoj mogli da vide na stotine fotografija poginulih osoba. Susret sa lokalnim vlastima bio je od posebnog značaja. Prilikom posete iniciran je razgovor o povratku Hrvata u Derventu (u kojoj su pre rata Hrvati bili većinski narod, a sada je ostao samo mali broj njih). Politički predstavnik Hrvata u opštini Derventa istakao je da je od velikog značaja to što je pokrenuta tema povratka Hrvata u ovu opštinu i da je ova poseta važna u kontekstu podrške Hrvatima da se vrate u svoje domove (Centar za nenasilnu akciju, 2011: 78-79).

Pristup koji je korišćen od strane Centra za nenasilnu akciju i grupa ratnih veterana, deluje kao dobar primer pristupa koji ima veliki potencijal u procesu izgradnje poverenja i povećavanju osećaja sigurnosti kod ljudi iz različitih etničkih grupa koji su ranije bili u ratu.

c) Pružanje podrške i pomoći

Mnoge organizacije, među kojima i organizacije žrtava, organizacije ratnih veterana, organizacije za zaštitu ljudskih prava, kao i organizacije koje se bave zalaganjem za prava žrtava, bile su uključene u prikupljanju humanitarne pomoći, i u pružanju psihosocijalne i pravne pomoći žrtvama među-etničkih konflikata. Ove aktivnosti podrazumevale su pravno zastupanje žrtava na sudu, podršku svedocima i podršku/zaštitu porodica svedoka iz drugih zemalja ili etničkih grupa tokom suđenja u Srbiji. Pored toga, podrška je pružana preko SOS telefona i savetovališta za žene, sigurnih kuća, kao i kroz druge službe za podršku ženama zlostavljanim od strane ratnih veterana, odnosno ženama čije zlostavljanje je na drugi način povezano sa među-etničkim konfliktima (Četković, 1998; Nikolić-Ristanović, 1998). Ove usluge bile su posebno važne u etnički mešovitim pograničnim područjima, u kojima su se međusobni odnosi, uključujući i porodične odnose, među ljudima različite etničke pripadnosti u celini znatno pogoršali. Organizacija Grupa 484 vodila

je, na dokazima zasnovano, javno zagovaranje za prava izbeglica, koje je uključilo i stvaranje koalicije uz aktivno učešće izbeglica i raseljenih lica (Rosandić, Milenković, Kovačević, 2005). Takođe, u okviru svoje službe za pomoć i podršku žrtvama i neformalne inicijative Zajednička akcija za istinu i pomirenje, Viktimološko društvo Srbije je stvorilo podržavajuće i osnažujuće okruženje za ljude koji su rat iskusili na različite načine, uključujući žrtve, kako međuetničkog, tako i političkog intraetničkog nasilja u Srbiji i ratne veterane. Isto tako, pojedine organizacije nude medicinsku i psihološku podršku ratnim veteranima. Nedavno su, na jugu Srbije, odakle je mnogo ljudi išlo da se bori na Kosovu, osnovane grupe za samopomoć i programi za prevenciju nasilja u porodicama ratnih veterana.

Vezano za pomoć i podršku, treba uočiti dva preovlađujuća odnosa organizacija civilnog društva prema žrtvama. S jedne strane, organizacije kod kojih preovlađuje bezbednosni diskurs ograničavaju svoju podršku na pomoć svedocima ili podršku u kontekstu krivičnog postupka. U njihovim aktivnostima, vezano za suočavanje sa prošlošću, centralno mesto zauzimaju zahtevi vezani za počinioce. Bavljenje problemima žrtava se, pre svega, odnosi na utvrđivanje odgovornosti počinilaca zločina i nema ozbiljnijeg napora koji bi se ticao oporavka, osnaživanja i reintegracije žrtava. Oni veruju da će kazne doprineti ponovnom uspostavljanju ravnoteže koja je narušena zločinima i da će dovesti do zadovoljenja potreba žrtava, kao i ponovnom uspostavljanju reda u društvu (Nikolić-Ristanović, 2008a). Jedan od najupečatljivijih negativnih efekata ovakvog diskursa je održavanje i pojačavanje identiteta žrtve, što, pored ostalih negativnih posledica, može doprineti razvoju osvetničkih poriva i mržnje (za slične primere u drugim društvima videti u: Huyse, 2003: 64). Štaviše, ovaj diskurs uopšte ne uzima u obzir potrebu za reintegracijom izvršilaca u društvo, već rešenje vidi u njihovom izopštavanju.

S druge strane, pak, organizacije žrtava i organizacije za podršku žrtvama, kao i organizacije ratnih veterana, pružaju pomoć i podršku ljudima u skladu sa njihovim potrebama, nezavisno od krivičnog postupka. Fokus ovih organizacija je na osnaživanju, podršci i reintegraciji žrtava, nezavisno od toga da li se u krivičnom postupku pojavljuju kao žrtve ili ne. Takođe, vodi se računa i o reintegraciji počinilaca i bivših boraca.

Broj organizacija koje nude konkretne oblike podrške i pomoći u skladu sa potrebama žrtava, posebno je porastao početkom 2000, kada su posledice sukoba iz 1990-ih godina bile još sveže, a međunarodni donatori bili zaintere-

sovani za finansiranje programa podrške. Međutim, danas se sve ove organizacije suočavaju sa istim problemom koji postoji u Srbiji vezano za ovu vrstu delatnosti. Mnoge organizacije koje su posedovale veliko iskustvo i entuzijazam, a naročito organizacije koje vode žrtve rata, bile su prinuđene da prestanu sa radom, jer ni država ni međunarodni donatori nisu bili voljni da ih finansiraju ili podržavaju na neki drugi način (Nikolić-Ristanović, 2011). Čak i neke veće organizacije civilnog društva, koje su ranije bile u stanju da podržavaju organizacije žrtava rata, ne mogu to da rade više, jer se i one same suočavaju sa finansijskim teškoćama i borbom za opstanak.

d) Nenasilno rešavanje konflikata i medijacija

Edukacija za nenasilno rešavanje konflikata i medijaciju, kao oblik neformalne edukacije, inicirana je od strane nekih organizacija civilnog društva još tokom 1990-ih godina. U međuvremenu su neki od tih programa postali deo redovne edukacije u osnovnim i srednjim školama, a neki su akreditovani od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja i nude se kao redovni treninzi za nastavnike. Međutim, neki programi i dalje imaju oblik neformalne edukacije. Većinu ovih programa sprovode mirovne organizacije koje prihvataju restorativni pristup u rešavanju međuetničkih konflikata.

U vezi sa tim, aktivnosti i pristup organizacije MOST: Udruženje za saradnju i medijaciju u sukobima su posebno značajne. Organizacija MOST je vodeća organizacija civilnog društva u oblasti mirovne edukacije u školama i obuka za medijatore. Od posebnog značaja je njihov rad na razvoju prakse međukulturalnog i međuetničkog razumevanja u školama, uključujući i škole u multi-etničkim regionima na jugu i jugozapadu Srbije. Od 1999. godine, zajedno sa još nekoliko organizacija, grupa MOST vodi program *Mirovne studije i razrešavanje konflikata*, interdisciplinarne studije posvećene promovisanju i razvijanju mirovnih, nenasilnih i demokratskih promena u društvu. Program nudi praktična znanja i veštine vezane za nenasilnu komunikaciju i rešavanje konflikata, i uključuje, između ostalog, seminare o bavljenju predrasudama i diskriminacijom, pregovaranjem, posredovanjem i multikulturalnim razumevanjem.

Pored toga, MOST je jedna od retkih organizacija civilnog društva koja nudi mogućnost medijacije za ljude koji su u sukobu, i to na njihov zahtev. Na žalost, s obzirom da je medijacija deo njihovih komercijalnih aktivnosti, ona je

dostupna samo onima koji mogu da je plate.²⁴ Takođe, kako se navodi na njihovoj internet stranici,²⁵ MOST je organizacija koja je više posvećena multikulturalnom i međuetničkom društvu i obrazovanju (životu jednih sa drugima), nego multikulturalnom i multietničkom (životu jednih pored drugih). Ovo, zajedno sa svim onim što je prethodno pomenuto, pokazuje jasnu posvećenost ove organizacije restorativnopravnom pristupu, kako u pogledu diskursa tako i u pogledu konkretnih aktivnosti koje obavljaju.

Pored grupe MOST, organizacija Nansen Dijalog Centar Srbija sprovodi program obuke za vršnjačku medijaciju u multikulturalnim sredinama. Jedan od programa sproveden je u školama u Bujanovcu, u okviru koga su nastavnici, pedagozi, direktori i učenici u međuetničkim grupama savladali tehnike vođenja procesa medijacije, posle čega su osnovani školski medijatorski klubovi (Nedić, Toskić, 2012). Cilj programa bio je poboljšanje saradnje srpskih i albanskih škola na temu školske medijacije, profesionalna obuka i uvođenje mehanizma za mirno rešavanje sukoba. Isto tako, Nansen Dijalog Centar Srbija realizovao je edukativni projekat *Školska medijacija-prevencija nasilja u multi-etničkim školama u Vojvodini* čiji je cilj izgradnja nastavničkih i učeničkih kapaciteta za prevenciju nasilja u osnovnim školama u multietničkim sredinama u Vojvodini. Jedna od aktivnosti u okviru ovog projekta bila je i uspostavljanje mehanizma školske medijacije u cilju prevencije nasilja, diskriminacije i razvijanja komunikacijskih veština u multietničkim školama²⁶.

e) Aktivnosti u etnički mešovitim grupama

Aktivnosti u etnički mešovitim grupama su posebno rasprostranjene u okviru delovanja organizacija civilnog društva u Srbiji. One uključuju različite oblike susretanja ljudi iz različitih etničkih grupa, sa glavnim ciljem da se smanji etnička distanca i predrasude i tako spreče sukobi u budućnosti.

---

²⁴ Ova informacija je dobijena na internet stranici ove organizacije. Iako smo tražili i dodatno pojašnjenje dostupnosti i načina na koji se obavlja ova aktivnost organizacije MOST, nismo ga dobili jer nam nisu poslali odgovore na pitanja koje smo im prosledili putem elektronske pošte.

²⁵ <http://www.most.org.rs/> stranici pristupljeno 26.10.2013. godine.

²⁶ Informacije o aktivnostima na projektu *Školska medijacija-prevencija nasilja u multi-etničkim školama u Vojvodini* preuzete su sa sajta organizacije Nansen Dijalog Centar Srbija. http://www.nansen-dialogue.net/ndcserbia/index.php?option=com_content&view=article&id=568&Itemid=547&lang=sr stranici pristupljeno 11.11.2013. godine.

Ove aktivnosti uključuju rad sa etnički mešovitim grupama mladih ljudi, poput organizovanja zajedničkih ekskurzija mladih iz različitih delova bivše Jugoslavije, pripreme mladih za posete mestima zločina u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, međukulturalne razmene, kao i raznih kulturnih i sportskih aktivnosti sa mladima iz različitih etničkih grupa koje žive u Srbiji i u zemljama bivše Jugoslavije. Uz to, slična susretanja koja su se povremeno organizovala, uključivala su i učešće političara iz različitih etničkih grupa, koji su bili okupljeni posredstvom međunarodnih organizacija u cilju međusobnog dijaloga (Burg, 2007).

Sastanci, tribine i radionice koji se organizuju kao oblik saradnje ljudi, pretežno mladih, iz različitih zajednica i država, veoma su rasprostranjeni oblik aktivnosti ove vrste. Organizacija Quaker Peace and Social Witness vodila je veliki broj treninga, uključujući i one za mlade ljude iz čitavog regiona, sa ciljem da se izgradi prijateljstvo i smanji nepoverenje, strah i mržnja (Bubalo, prema Liebman, 2007: 376). Ove aktivnosti su posebno rasprostranjene u multietničkim regionima u Srbiji, u blizini granica sa Hrvatskom, Bosnom i Hercegovinom i Kosovom.

Primera radi, kroz tribine Centra za razvoj civilnog društva koje su realizovane u Vojvodini u okviru kampanje *Tolerancija nije strana reč!*, najveći deo vremena posvećen je razgovoru sa mladima koji su bili u prilici da iskažu svoje mišljenje o toleranciji i o tome kako je oni shvataju i procenjuju.²⁷ Aktivnosti u etnički mešovitim grupama sprovodi i organizacija Nansen Dijalog Centar Srbija koja je organizovala susrete i zajedničku priredbu učenika srpskih i albanskih osnovnih škola sa juga Srbije, tokom kojih su provodili vreme zajedno i shvatili da su im interesovanja ista. Namera ovih susreta bila je da se podstakne mirovni aktivizam kod mladih i ojača međuetnička saradnja među učenicima (Nedić, Toskić, 2012). Pored ovih organizacija, na unapređenju međuetničkih odnosa, multikulturalizma, kulturnog pluralizma, dijaloga i tolerancije u okviru svojih projekata angažovane su i neke druge organizacije civilnog društva poput Kulturnog centra DamaD²⁸ iz Novog Pazara.

²⁷ Više o ovim tribinama može se videti na internet stranici Centra za razvoj civilnog društva http://cdcs.org.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=539&Itemid=33 stranici pristupljeno 13.11.2013. godine.

²⁸ Više o aktivnostima može se videti na adresi: <http://www.kcdamad.org/2013/05/odrzan-forum-za-dijalog-i-saradnju-na-temu-interkulturalni-i-meduetnicki-dijalog-izazovi-i-mogucnosti-demokratski-potencijali-kulturne-raznolikosti/> stranici pristupljeno 13.11.2013. godine.

Dobar primer sprovođenja ovih aktivnosti može predstavljati i program Inicijative mladih za ljudska prava²⁹ koja realizuje regionalni program razmene mladih iz Srbije i sa Kosova sa ciljem da se sruši „zid“ između kosovskog i srpskog društva, i da se mladima kroz direktno iskustvo života u Prištini/Beogradu omogući uvid u stvarnu situaciju i društvene promene u Srbiji i na Kosovu. Deo aktivnosti Inicijative mladih za ljudska prava u Preševu i Bujanovcu usmeren je i na integraciju mladih albanske nacionalnosti u društveno-politički sistem u Srbiji.

f) Aktivnosti koje obuhvataju međuetnički i intraetnički dijalog vezan za međuetničke konflikte (prekogranična saradnja i saradnja unutar zemalja)

Aktivnosti koje obuhvataju međuetnički i intraetnički dijalog o međuetničkim konfliktima veoma su važne, jer su prevashodno usmerene ka otvaranju teških tema iz prošlosti, ka kreiranju odgovarajućih modela otkrivanja istine ili popravljavanja narušenih odnosa i uspostavljanju poverenja i pomirenja u okviru zajednice. Ovakve aktivnosti su veoma rasprostranjene, a međusobno se razlikuju u pogledu obima i strukture učesnika, kao i u pogledu korišćenog diskursa i metodologije rada.

S jedne strane su konferencije, javni paneli i javna svedočenja žrtava, sa velikim brojem učesnika. Znatan deo tih javnih događaja bio je posvećen diskusiji o Međunarodnom tribunalu za bivšu Jugoslaviju i značaju saradnje Srbije sa njim. Žrtve su često uzimale učešća u ovim aktivnostima i govorile pred širokom publikom o svojim bolnim iskustvima. S druge strane, organizovani su i različiti grupni sastanci i diskusije sa malim brojem učesnika, sa ili bez prisustva javnosti.

Neke od ovih aktivnosti uključivale su samo pripadnike pojedinih grupa s obzirom na ratno iskustvo, vrstu aktivnosti kojom se bave ili druge karakteristike (ratni veterani, članovi porodica nestalih osoba, predstavnici civilnog društva i državnih institucija, mladi ljudi itd.), koji pripadaju istoj ili različitoj etničkoj grupi (Nikolić-Ristanović, 2008b).

Dobar primer korišćenja restorativnog pristupa u ovoj vrsti aktivnosti nalazimo u forumima sa ratnim veteranima koje je organizovala organizacija Centar za nenasilnu akciju (CNA). Naime, tokom oktobra i novembra 2003. godine,

---

²⁹ Informacije o ovim programima preuzete su sa internet stranice organizacije Inicijativa mladih za ljudska prava <http://rs.yihr.org/rs/article/1/TRANSITIONAL-JUSTICE> stranici pristupljeno 13.11.2013. godine.

ova organizacija je organizovala tri foruma, kao pokušaj da se afirmiše namera ove organizacije da doprinese otvaranju prostora za otpočinjanje razgovora o događajima iz prošlosti. Naslov ovih foruma bio je „ČETIRI POGLEDA – od prošlosti: ŠTA SAM JA RADIO U RATU? Ka budućnosti: KAKO DA SE POSTIGNE TRAJNI MIR?“ Četiri nekadašnja učesnika ratova na prostoru bivše Jugoslavije su pričala na ovim forumima. Cilj Centra za nenasilnu akciju nije bio da prikaže neke „velike istine“, jer su smatrali da je istina veoma subjektivna kategorija. Centar za nenasilnu akciju smatrao je da „svaka od iskrenih priča ovih ljudi istina je sama za sebe (makar se i potpuno razlikovala od priče nekog drugog) i čini jedan delić velikog mozaika koji bi mogao biti završen tek kad bismo svi mi ispričali svoje „istine“, svoje poglede i doživljaje. Ovako zamišljena priča ima za cilj da napravi malu pukotinu: u shvatanju da se ovim pitanjima imaju baviti isključivo malobrojni intelektualci; u shvatanju da svaki razgovor na temu doskorašnjih ratova neminovno određuje jednu stranu (tj. jedan narod) kao isključivog krivca, te samim tim garantuje i da postoji isključiva žrtva; u shvatanju da je sve što se dešavalo najbolje zaboraviti...“³⁰

Ostale aktivnosti vezane za dijalog uključuju različite aktere, bilo iz Srbije (npr. Zajednička akcija za istinu i pomirenje; radionice Grupe „Hajde da...“ (koje su uključivale ratne veterane i mlade ljude), ili iz različitih zemalja bivše Jugoslavije, koje su učestvovala u ratu (npr. konsultativni sastanci u okviru inicijative za osnivanje *Regionalne komisije za utvrđivanje i javno objavljivanje činjenica o ratnim zločinima*, poznate kao Koalicija za REKOM; Forum „Most prijateljstva“). U nekim od ovih aktivnosti jasno se vidi korišćenje restorativnog pristupa, dok u nekim aktivnostima nije jasno da li takav pristup postoji. Najzad, u nekim aktivnostima je evidentno odsustvo restorativnog pristupa.

Restorativni pristup može se uočiti u aktivnostima organizacije Društvo za toleranciju iz Bačke Palanke koja u okviru Forumu „Most prijateljstva“, u kome sarađuje sa organizacijama civilnog društva i pojedincima sa prostora bivše Jugoslavije, radi na uspostavljanju trajnog mira i prevazilaženju međunarodne netrpeljivosti. Aktivnosti Forumu „Most prijateljstva“ usmerene su ka utvrđivanju istine i pomirenju na svim nivoima, ostvarivanju dostojanstva žrtve, uspostavljanju trajnih prijateljskih odnosa među narodima i državama regiona i šire, i ka razumevanju i prijateljstvu među ljudima i narodima bez

³⁰ Na osnovu opisa aktivnosti rada sa ratnim veteranima Centra za nenasilnu akciju. Iz članka „Otkud ja u ratu?“, *Danas*, 21. novembar 2003. godine.

obzira na rasnu, nacionalnu, versku ili bilo kakvu drugu različitost.³¹ U okviru Foruma, ova organizacija sprovodi akciju *Karavan prijateljstva* čije se aktivnosti realizuju u obliku okruglih stolova u gradovima bivših jugoslovenskih republika (Sarajevo, Banja Luka, Osijek, Beograd³², itd.), a ogledaju se u sagledavanju međuetničkih odnosa, uzroka i posledica konflikata, kao i u iznalaženju mogućih puteva na izgradnji međuetničkog poverenja.

Od posebnog značaja za bavljenje međuetničkim konfliktima na restaurativni način su diskusije u malim grupama u kojima ljudi različitih profila i stavova, često uključujući i žrtve, zajedno razgovaraju o teškim temama i govore o ličnim iskustvima, u okruženju koje doživljavaju kao bezbedno, bez izlaganja široj javnosti. Dobri primeri za ovakvu vrstu bavljenja konfliktima mogu se naći u aktivnostima Viktimološkog društva Srbije, koje su sprovedene u tražanju ove organizacije za odgovarajućim modelom istine i pomirenja u Srbiji. Ove aktivnosti uključivale su diskusije u malim grupama, radionice i seminare sa različitim akterima, kao i distribuciju brošura sa upitnikom i upućivanje javnog poziva građanima da predlažu načine za suočavanje sa prošlošću koji će dovesti do rešavanja postojećih sukoba, bez izazivanja novih. Poziv je bio otvoren za svakog građanina Srbije, bez obzira na njegovu/njenu etničku, versku, političku ili bilo koju drugu orijentaciju (pripadnost).

Tako, na primer, glavni deo projekta Viktimološkog društva Srbije pod nazivom *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti: kakav model istine i poverenja/pomirenja je potreban Srbiji* činile su diskusije u malim grupama učesnika, organizovane tokom 2003. i 2004. godine u 12 gradova u Srbiji. Ukupno je bilo 149 učesnika. Učesnici su bili: članovi organizacija civilnog društva; predstavnici organizacija logoraša, izbeglica i raseljenih lica sa Kosova, kidnapovanih i nestalih lica; ratni veterani; novinari; članovi političkih partija; predstavnici lokalnih vlasti; pojedinci različitih profesija, studenti i nezaposlena lica. Paneli su obično započinjali uvodnim izlaganjem stručnjaka, uz prikazivanje filma o projektu VIVISECT, da bi se potom održala diskusija u kojoj su mogli svi da učestvuju. Diskusija je tako moderirana da je omogućavala predstavljanje pozitivnih

---

³¹ O Forumu „Most prijateljstva“, ali i o drugim aktivnostima Društva za toleranciju videti na internet stranici: <http://www.tolerancija.net/karavan-prijateljstva/> stranici pristupljeno 11.11.2013. godine.

³² U Beogradu je 28. septembra 2013. godine, u sklopu akcije *Karavan prijateljstva* održan okrugli sto „Ko i kako danas radi na izgradnji međuetničkog poverenja“. Na ovom okruglom stolu svoje izlaganje imala je i autorka ovog rada koja je govorila, između ostalog, o potencijalu restaurativne pravde u okviru bavljenja međuetničkim konfliktima i suočavanja sa prošlošću.

i negativnih ličnih iskustava i razmišljanja na temu istine, sećanja na prošlost, mogućnosti uspostavljanja poverenja, modela pomirenja, problemima koji idu uz pomirenje, itd. Diskusije koje su se održavale u ovom formatu malih grupa obezbedile su opuštenu atmosferu i mogućnost da se emocije stave na stranu. Učesnici su bili ohrabrivani da slušaju jedni druge, iznesu svoja lična iskustva i budu konstruktivni u diskusijama. Moderator i su ukazivali na sličnosti iskustava učesnika, i na bogatstvo i značaj ideja koje su iznete i koje su sažete na kraju svakog panela (više o tome videti u: Nikolić-Ristanović, Hanak, 2004).

Sličan pristup ima i druga važna aktivnost Viktimološkog društva Srbije: razvoj asocijacije Zajednička akcija za istinu i pomirenje. Nastanak i razvoj ove asocijacije je iniciran i koordinisan od strane Viktimološkog društva Srbije. U pitanju je originalni projekat inspirisan iskustvima iz sveta. U asocijaciji aktivno i ravnopravno komuniciraju, razmenjuju iskustva i znanja, sarađuju i ostvaruju zajedničke aktivnosti neposredne žrtve sukoba, učesnici ratova, aktivisti organizacija civilnog društva, istraživači, psihoterapeuti, novinari, i drugi (Nikolić-Ristanović, Srna, 2008: 14). Svi su mogli da učestvuju u svojevrsnom procesu samoistraživanja i samoedukacije, u kojem su se sve vreme menjali i napredovali – pojedinačno i kao grupa u celini. Učesnici su istraživali psihološka iskustva povrede i odgovornosti, uz istovremeno preispitivanje sopstvenih ponašanja u svakodnevnom životu (Nikolić-Ristanović, Srna, 2008: 104).

Postoji još jedna grupa aktivnosti koja, takođe, ima snažnu restorativnu dimenziju. Na primer, Centar za ratnu traumu iz Novog Sada, organizovao je radionice i pozorišne predstave u koje su bili uključivani ratni veterani, koji su na taj način mogli da komuniciraju i podele svoja iskustva sa publikom, i da doprinesu sopstvenoj integraciji u društvo i promenama u ukupnom stavu prema prošlosti u posleratnoj Srbiji³³.

Civilno društvo i aktuelni konflikti u Srbiji

Organizacije civilnog društva bave se aktuelnim međuetničkim konfliktima uglavnom kroz monitoring međuetničkih incidenata i zalaganje. One se zalažu za međuetničku toleranciju i manjinska prava, a protiv stereotipa, predrasuda, diskriminacije i nacionalizma, kao i za odgovarajuću politiku suzbijanja zločina iz mržnje. Aktivnosti civilnog društva uključuju i organizovanje okruglih sto-

³³ Petrović, D. (2010, 22. decembar) Ljudi sa tri dijagnoze, Danas, strana 16.

lova uz učešće predstavnika državnih institucija, podršku izgradnji kapaciteta lokalnih zajednica u uspostavljanju institucionalnog okvira za bavljenje međuetničkim konfliktima, kao i pravnu pomoć i pravno zastupanje žrtava od strane organizacija koje se bave ljudskim pravima. Postoji očigledna povezanost i kontinuitet između aktivnosti koje se odnose na bavljenje prošlim i sadašnjim konfliktima, što uključuje i bavljenje određenih organizacija i jednim i drugim konfliktima. Ipak, iako su ove aktivnosti u stvarnosti tesno povezane, mi smo ih, iz analitičkih razloga, odvojili u ovom radu. Posebno su brojne radionice i različiti oblici neformalnog obrazovanja, kao i druge aktivnosti u etnički mešovitim grupama mladih ljudi, čiji je cilj smanjenje etničke distance. Takođe, ovakve aktivnosti su organizovane i sa ženama i drugim grupama.

Na primer, Grupa 484 je radila sa mladima u etnički mešovitim područjima sa ciljem da ih nauči da razlike nisu jedini razlog za sukob, već da mogu biti i obogaćujuće, i voditi saradnji i sprečavanju sukoba (Rosandić, Milenković, Kovačević 2005: 74). Grupa 484 je prvo počela sa uključivanjem nastavnika, onda su uključeni učenici, a učenici su onda motivisali druge mlade ljude da se pridruže. Mladi ljudi koji su bili uključeni kasnije su koristili svoja znanja u svom radu unutar organizacija civilnog društva, ali i u radu u školama i drugim institucijama. Grupa 484 je kasnije koristila isti pristup i u okviru drugih projekata. Pored toga, za prevazilaženje etničke distance u srpsko-mađarskim odnosima neke organizacije u Vojvodini organizovale su zajedničke aktivnosti vezane za slobodno vreme adolescenata, uključujući i organizovanje fudbalskih utakmica i gledanje filmova o životu jednih pored drugih (Ilić, Keveždi, 2012).

Jasnije artikulisan restorativni pristup identifikovan je u aktivnostima organizacije „Hajde da...“. Njihova misija je podsticanje stvarnog poštovanja različitosti i ravnopravnosti u društvu, sa vizijom interkulturalnog društva kao društva u kome građani aktivno doprinose razvoju demokratskih vrednosti i poštovanju ljudskih prava za sve. Aktivnosti koje sprovode obuhvataju različite oblike neformalnog obrazovanja o nenasilju i toleranciji u interkulturalnom kontekstu – za decu, omladinu i nastavnike. Njihov program je nedavno akreditovan i postao je deo formalnog obrazovanja.

Slično kao i sa bavljenjem sukobima koji su se dešavali tokom 1990-ih godina, u procesu bavljenja savremenim konfliktima koriste se i restorativni i bezbednosni diskurs, s tim da diskurs nije uvek u skladu sa pristupima koji se koriste u samim aktivnostima.

Restorativni diskurs je očigledan u inkluzivnom pristupu nekih organizacija koje sprovode istraživanja i zalažu se za rešavanje savremenih međunarodnih konflikata u Vojvodini kroz dijalog i poštovanje prava, kao i u njihovom javnom govoru o potrebama mladih ljudi iz različitih etničkih grupa da se bolje upoznaju sa drugima i da se druže (Centar za razvoj civilnog društva, 2006; Ilić, Keveždi, 2012; Stanojlović, 2005). Pojedine organizacije civilnog društva, poput Centra za razvoj civilnog društva, takođe sugerišu da vredi razmotriti mogućnost da se državne institucije pojave kao posrednici između etničkih grupa kod kojih postoji mnogo nasilnih incidenata, kao i za rešavanje nekih međuetničkih problema na nivou lokalne zajednice (Centar za razvoj civilnog društva, 2006). Centar za razvoj civilnog društva takođe apeluje na povećanje etničke tolerancije i promovisanje različitosti, za stvaranje srpsko-mađarskih organizacija civilnog društva u mestima sa visokim nivoom etničke napetosti, poput Temerina, kao i na njihovo zajedničko učešće u organizovanju sportskih aktivnosti. Na ovaj način, oni promovišu uzajamno poštovanje, izgradnju poverenja, razvoj međuetničkih odnosa i saradnju. Oni se bave međuetničkim konfliktima na obuhvatniji način nego druge organizacije, koje se ograničavaju na bavljenje krivičnim gonjenjem i izgradnjom multietničkog društva, politikom u vezi manjina i tolerancijom (Beogradski centar za ljudska prava, 2003; Domonji, 2008).

Imajući u vidu napred pomenute aktivnosti organizacija civilnog društva, mogu se uočiti dva glavna pristupa koje one koriste: pristup koji ima dosta restorativnog potencijala, i pristup sa elementima bezbednosnog diskursa koji se oslanja na binarizam „mi i oni“ (Bannerji, 2000), pa samim tim može da podstakne preteranu opsednutost bezbednošću i dovede do daljih podela unutar multietničke zajednice. Ili, kako su dobro uočili Pacini-Ketchabaw, White i Armstrong de Almeida (2006: 104) namera koja leži u osnovi politike multikulturalnosti je da se olakša temeljnija asimilacija u dominantnu kulturu putem pozivanja ljudi da se osećaju sigurno vezano za svoje etničko poreklo. S druge strane, kako ističe Abramson, „dok nas tolerancija uči negativnom (ne diskriminiši drugog), poštovanje nas uči pozitivnom (prihvatajmo druge kao način da se obogate naši životi)“ (Abramson, 2002: 99). Iako i tolerancija i poštovanje doprinose jednakosti ljudi različitih rasa, nacionalnog porekla ili veroispovesti, tolerancija ima skromnije domete, jer podrazumeva da ljudi prihvate druge, ali ne i da ih poštuju i razumeju. S druge strane, pak, poštovanje podrazumeva upoznavanje i međusobno razumevanje, interakciju i zajednički život (život jednih sa drugima), a ne život jednih pored drugih, i na taj način ima

veći potencijal za prevazilaženje podela i konflikata. Najzad, jedan deo organizacija civilnog društva kao dominantan pristup koristi umereni retributivni diskurs, i zalaže se, pre svega, za povećanje broja prijavljenih slučajeva policiji i kažnjavanje počinilaca (Centar za razvoj civilnog društva, 2005a).

Međutim, sve organizacije civilnog društva zalažu se za pravovremeno i efikasno reagovanje države i sveukupno bavljenje savremenim međuetničkim konfliktima, uključujući i krivično gonjenje i suđenja. Oni su takođe tražili da država sprovodi preventivne mere i to: intenzivniji monitoring međuetničkih odnosa za vreme pregovora o Kosovu (Ilić, Keveždi, 2012); socijalne mere u cilju smanjenja frustracija i etničkog rivalstva, kao i druge mere koje umanjuju mogućnost nasilja; redovna javna reagovanja na međuetničke incidente; podizanje svesti građana, itd. (Centar za razvoj civilnog društva, 2005b). Ovo može da ukaže na postojanje iznijansiranijeg diskursa civilnog društva u bavljenju savremenim nego konfliktima iz prošlosti. Vredi napomenuti i to da je snažan srpski nacionalistički diskurs i dalje prisutan, i da on obično oživi svaki put kada se desi nešto što je vezano za srpske nacionalne interese (na primer, kao što se dogodilo kada je proglašena nezavisnost Kosova). Posebno je važno imati na umu postojanje nacionalističkih organizacija i desničarskih političkih partija koje koriste svaku priliku da podstiču nacionalizam (Ilić, Keveždi, 2012). Zato je diskurs organizacija civilnog društva veoma važan, jer može dovesti, ili do konstruktivnih rešenja ili do daljeg jačanja nacionalističkog diskursa i produbljivanja konflikta.

Važno je napomenuti i to da ne postoji nijedna organizacija civilnog društva koja se posebno bavi podrškom i zalaganjem za prava žrtava međuetničkog konflikta i zločina iz mržnje. Iako postojeće organizacije za podršku žrtvama mogu da pruže podršku i žrtvama međuetničkih konflikata, nema istraživanja niti drugih informacija o tome da li, koliko često i na koji način one to rade u praksi. U principu, organizacija za podršku žrtvama nema puno u Srbiji i njihov broj je daleko od toga da može da odgovori na potrebe. Najzad, treba naglasiti da, osim organizacije Most, nismo uspeali da identifikujemo nijednu drugu organizaciju koja nudi medijaciju u slučajevima međuetničkih konflikata.

Zaključak

Naše istraživanje pokazuje da je za bezbednost građana Srbije neophodno baviti se kako prošlim tako i savremenim međuetničkim konfliktima, kao i njihovom veoma složenom međusobnom povezanošću. Uprkos tome, čini se da nestabilan politički kontekst u Srbiji, sa još uvek jakim nacionalističkim diskursom, nije povoljno okruženje za efikasno bavljenje međuetničkim konfliktima i njihovim posledicama.

Kada je u pitanju bavljenje međuetničkim konfliktima od strane organizacija civilnog društva, jedan od problema je i nedostatak snažnog civilnog društva kao pokreta u onom obliku koji je postojao tokom 1990-ih. Iako su organizacije civilnog društva značajno doprinele bavljenju prošlošću u Srbiji, one nisu uspele da pošalju snažnu i ubedljivu poruku građanima Srbije. Takođe, u diskursu organizacija civilnog društva uočava se postojanje dva suprotstavljena diskursa: bezbednosnog i restorativnog. Bezbednosni diskurs organizacija civilnog društva, kao diskurs koji je najvidljiviji i najsnažniji u javnom govoru, izaziva otpor, neprijateljske stavove i nove konflikte, više nego što doprinosi dijalogu i rešavanju postojećih sukoba. Takođe, organizacije civilnog društva, posebno one koje koriste bezbednosni diskurs, ne pridaju uvek dovoljno pažnje aktivitetu i osnaživanju žrtava, kao i njihovim potrebama da se integrišu u društvo i da i same budu aktivno uključene u rešavanje konflikata.

Ipak, potencijal za nenasilno rešavanje konflikata i restorativnu pravdu je evidentan u civilnom sektoru. To je posebno bilo vidljivo tokom mirnih demonstracija i mirne promene režima 2000. godine. Takođe, to je jasno i iz analize aktivnosti organizacija civilnog društva koja pokazuje da elemente restorativne pravde u svojim aktivnostima vezanim za bavljenje prošlim i sadašnjim konfliktima koriste mnoge organizacije civilnog društva u Srbiji, uključujući i one koje u javnom govoru uglavnom koriste bezbednosni diskurs. Problem je, međutim, što ni restorativni diskurs, ni aktivnosti organizacija koje koriste restorativnopravni pristup, iako od velikog značaja za konstruktivno bavljenje međuetničkim konfliktima i prekidanje ciklusa nasilja, nisu dovoljno vidljivi i prepoznati, kako na nivou države, tako i od strane samih organizacija civilnog društva. Rezultati istraživanja ukazuju na neupućenost predstavnika organizacija civilnog društva u Srbiji u suštinu, principe i potencijale restorativne pravde, pa se neminovno nameće potreba za njihovom teorijskom i praktičnom obukom u ovoj oblasti.

Literatura

Abramson, J. (2002) Ideals of democratic justice. U: S. Ster, E. Seligman (ur.) *The end of tolerance*. London: Nicholas Brealey Publishing, str. 98-109.

Assmann, J. (1992) *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen*. München: Beck.

Bannerji, H. (2000) *The dark side of the nation: Essays on multiculturalism, nationalism and gender*. Toronto: Canadian Scholars' Press.

Beogradski centar za ljudska prava (2003) *Istina i pomirenje, mogućnosti saradnje, okrugli sto: Priboj*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.

Blagojević, M., Milenković, N. (2004) *Suočavanje sa prošlošću: Izveštaj za Srbiju i Crnu Goru*. Beograd: Quaker Peace and Social Witness.

Božičević, G. (2007) Is Dealing with the Past Slow and Difficult in Our Region? U: H. Rill, T. Smidling, A. Bitoljanu (ur.) *20 Pieces of Encouragement for Awakening and Change. Peacebuilding in the Region of the Former Yugoslavia*. Belgrade, Sarajevo: CNA, str. 127-136.

Burg, S. (2007) NGOs and Ethnic Conflict: Lessons from the Work of the Project on Ethnic Relations in the Balkans. *Negotiation Journal*, 1, str. 7-33.

Ćetković, N. (1998) *U traganju za sigurnim ženskim mestom (In the Search of Safe Women's Place)*. Beograd: SOS telefon za žene i decu žrtve nasilja i Sigurne ženske kuće.

Domonji, P. (ur.) (2008) *Vojvodina's Multiethnic Identity: Challenges in 2007-08. Helsinki Files No 27*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.

Fischer, M., Petrović-Ziemer, Lj. (ur.) (2013) *Dealing with the Past in the Western Balkans. Initiatives for Peacebuilding and Transitional Justice in Bosnia-Herzegovina, Serbia and Croatia. Berghof Report No. 18*. Berlin: Berghof Foundation.

Fond za humanitarno pravo (2006) *Izveštaj o tranzicionoj pravdi u Srbiji, Crnoj Gori i na Kosovu 1999 - 2005*. Beograd: Fond za humanitarno pravo.

Francis, D., Ropers, N. (1999) *Peace Work by Civil Actors in Post-Communist Societies. Berghof Occasional Paper No. 10*. Berlin: Berghof Research Center for Constructive Conflict Management.

Gajicki, M. (ur.) (2004) *VIVISECT: dokumenti o izložbi „Krv i med“ Rona Haviva u Novom Sadu*. Novi Sad: Vojvođanka-Regionalna ženska inicijativa.

Huyse, L. (2003) Victims. U: D. Bloomfield, T. Barnes, L. Huyse (ur.) *Reconciliation after Violent Conflict: a Handbook*. Stockholm: International IDEA, str. 19-32.

Ilić, V., Keveždi, M. (2012) *Temerin: sadašnjost ili budućnost Vojvodine*. Zrenjanin: Centar za razvoj civilnog društva.

Kandić, N. (2011) Uvodnik. *Glas Inicijative za REKOM*, 1, str. 2-4.

Kandić, N. (2013, 1-2.jun) Opasan presedan negiranja zločina. *Danas*, str.5.

Lazić, M. (2005) *Promene i otpori*. Beograd: IP Filip Višnjić.

Liebmman, M. (2007) *Restorative justice: how it works*. London: Jessica Kingsley Publishers.

Milić, A. (2002) *Ženski pokret na raskršću milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.

Nedić, B., Toskić, A. (ur.) (2012) *Primena medijacije u Srbiji: dostignuća i izazovi*. Beograd: Partneri za demokratske promene Srbija.

Nikolić-Ristanović, V. (1998) War and Crime in the former Yugoslavia. U: V. Ruggiero, N. South, I. Taylor (ur.) *New European Criminology*. London: Routledge, str. 462-480.

Nikolić-Ristanović, V. (2002) *Social Change, Gender and Violence: Post-Communist and War-Affected Societies*. Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers.

Nikolić-Ristanović, V. (2006) Truth and reconciliation in Serbia. U: D. Sullivan, L. Tifft (ur.) *Handbook of Restorative Justice*. Oxon: Taylor & Francis Books, str. 369-387.

Nikolić-Ristanović, V. (2008a) Potential for the use of informal mechanisms and responses to the Kosovo conflict–Serbian Perspective. U: I. Aertsen, J. Arsovska, H.C. Rohne, M. Valinas, K. Vanspauwen (ur.) *Restoring Justice after Large-scale Violent Conflicts: Kosovo, DR Congo and the Israeli-Palestinian Case*. Devon, UK: Willan Publishing, str. 157-183.

Nikolić-Ristanović, V. (2008b) Razvoj ideje trećeg puta u okviru Zajedničke akcije ZA istinu i pomirenje. U: V. Nikolić-Ristanović, J. Srna (ur.) *Mogući put do pomirenja u Srbiji: zajednička akcija za istinu i pomirenje*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej, str. 29-57.

Nikolic-Ristanović, V. (2011). Izazovi pružanja pomoći žrtvama u Srbiji. U: V. Nikolić-Ristanović, S. Čopić (ur.) *Prava žrtava i EU: izazovi pružanja pomoći*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej, str. 163-178.

Nikolić-Ristanović, V., Hanak, N. (2004) *Od sećanja na prošlost ka pozitivnoj budućnosti-ideje i mišljenja građana Srbije*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej.

Nikolić-Ristanović, V., Hanak, N. (2006) Truth, Reconciliation, and the Serbian Victimology Society. *Peace Review: A Journal of Social Justice*, 3, str. 379-387.

Nikolić-Ristanović, V., Srna, J. (2008) *Mogući put ka pomirenju u Srbiji: Zajednička akcija za istinu i pomirenje*. Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej.

Nikolić-Ristanović, V., Srna, J. (2010) Pomirenje sa sobom i drugima: od pristupa ka modelu. *Temida*, 1, str. 43-58.

NN (2003, 21. Novembar) Otkud ja u ratu?, *Danas*, str. 37.

Ostojić, M. (2007) Beyond Transitional Justice: Coming to Terms with the Past in Post-Milosevic Serbia. *Slovo*, 2, str. 103-123.

Pacini-Ketchabaw, V., White, J., Armstrong de Almeida, A. E. (2006) Racialization in early childhood: A critical analysis of discourses in policies. *International Journal of Educational Policy, Research, and Practice: Reconceptualizing Childhood Studies*, 1, str. 95-113.

Petrović, D. (2010, 22. decembar) Ljudi sa tri dijagnoze, *Danas*, str. 16.

Popović, D. (2005) *Etničke zajednice na Kosovu 2003 i 2004*. Beograd: Fond za humanitarno pravo.

Putnik, K. (ur.) (2004) *Nasilna društva u tranziciji: alternativni dijalog Kosovo - Srbija*. Beograd: Inicijativa mladih za ljudska prava.

Rosandić, R., Milenković, N., Kovačević, M. (2005) *Teži put – mirovne akcije na tlu Jugoslavije*. Beograd: Centar za antiratnu akciju.

Stanojlović, S. (ur.) (2005) *Srpsko-albanski dijalog 2005: budući status Kosova*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.

Stephenson, M., Zanotti, L. (2011) Implementing the Liberal Peace in Post-conflict Scenarios: The Case of Women in Black-Serbia. *Global Policy*, 1, str. 46-57.

Ćopić, S. (2010) *Restorativna pravda i krivičnopravni sistem*. Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, doktorska disertacija (neobjavljeno).

Zajović, S. (2007) Suočavanje s prošlošću – feministički pristup. Iskustva Žena u crnom. *Genero*, 10/11, str. 61-71.

Internet izvori

Centar za razvoj civilnog društva (2005a) *Etnički incidenti u Vojvodini*. Zrenjanin. Dostupno na: http://cdcs.org.rs/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=13&Itemid=28, stranici pristupljeno 21.11.2013.

Centar za razvoj civilnog društva (2005b) *Interetnički odnosi, prevencija konflikata u opštini Zrenjanin i promocija aktivnosti lokalne samouprave na ovom planu*. Zrenjanin. Dostupno na: http://cdcs.org.rs/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=13&Itemid=28, stranici pristupljeno 21.11.2013.

Centar za razvoj civilnog društva (2006) *Tenzije oko bunjevačkog pitanja*. Zrenjanin. Dostupno na: http://cdcs.org.rs/index.php?option=com_docman&task=cat_view&gid=13&Itemid=28, stranici pristupljeno 21.11.2013.

Centar za nenasilnu akciju (2010) *Godišnji izveštaj 2010*. Beograd. Dostupno na: <http://www.nenasilje.org/reports/pdf/CNA-AnnualReport2010.pdf>, stranici pristupljeno 21.11.2013.

Centar za nenasilnu akciju (2011) *Godišnji izveštaj 2011*. Beograd. Dostupno na: <http://nenasilje.org/wordpress/wp-content/uploads/CNA-AnnualReport2011.pdf>, stranici pristupljeno 21.11.2013.

Foss, E. M., Hassan, S. C., Hyde, I., Seeberg, M.L., and Bettina U. (2012) *Report on conflicts in intercultural settings*. Project ALTERNATIVE (neobjavljeno). Dostupno na http://www.alternativeproject.eu/assets/upload/Deliverable_2.1_Report_on_conflicts_in_intercultural_settings.pdf, stranici pristupljeno 26.12.2013.

Građanske inicijative (2011) *Procena stanja u sektoru organizacija civilnog društva (OCD) u Srbiji*. Beograd. Dostupno na: <http://civilnodrustvo.gov.rs/media/2012/10/Istrazivanje-OCD-Sektor-u-Srbiji-Gradjanske-inicijative-web1.pdf>, stranici pristupljeno 21.11.2013.

Törzs, E. (2012) *Restorative justice models and their relevance to conflicts in intercultural settings*. Project ALTERNATIVE (neobjavljeno). Dostupno na http://www.alternativeproject.eu/assets/upload/Deliverable_3.1_Report_on_RJ_models.pdf, stranici pristupljeno 26.12.2013.

<http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2013/06/Pismo-Generalnom-sekretaru-25-06-2013-srp-ff.pdf>, stranici pristupljeno 11.11.2013.

http://www.nansen-dialogue.net/ndcserbia/index.php?option=com_content&view=article&id=568&Itemid=547&lang=sr, stranici pristupljeno 11.11.2013.

http://cdcs.org.rs/index.php?option=com_content&task=view&id=539&Itemid=33, stranici pristupljeno 13.11.2013.

<http://rs.yihr.org/rs/article/1/TRANSITIONAL-JUSTICE>, stranici pristupljeno 13.11.2013.

<http://www.kcdamad.org/2013/05/odrzan-forum-za-dijalog-i-saradnju-na-temu-interkulturalni-i-meduetnicki-dijalog-izazovi-i-mogucnosti-demokratski-potencijali-kulturne-raznolikosti/>, stranici pristupljeno 13.11.2013.

<http://www.tolerancija.net/karavan-prijateljstva>, stranici pristupljeno 11.11.2013.

<http://www.rbf.org/close-up/humanitarian-law-center-documentation-and-memory>, stranici pristupljeno 05.02.2013.

<http://www.most.org.rs/>, stranici pristupljeno 26.10.2013.

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ
BEJAN ŠAĆIRI

Dealing with interethnic conflicts by civil society in Serbia: activities and discourse

This paper aims to present a cross-section of the results of the research “Fostering victim-oriented dialogue in a multiethnic society”, conducted by the Victimology Society of Serbia during the first and the beginning of the second year of the implementation of the project “ALTERNATIVE – Developing alternative understandings of security and justice through restorative justice approaches in intercultural settings within democratic societies.” The research focuses on inter-ethnic conflicts that occurred from the 1990s onwards among the civil society organizations in Serbia. The results relating to the activities of these organizations as well as to the discourse, specifically the way they speak in public about inter-ethnic conflicts, are presented. Special attention is paid to identifying activities that have elements of restorative justice, as well as to an assessment of the potential that existing restorative activities have for solving problems in inter-ethnic relations, and building peace and security for the citizens of Serbia in general, particularly for those living in the multinational regions near borders with other countries of the former Yugoslavia.

Keywords: organisations of civil society, activities, discourse, interethnic conflicts, Serbia.

TEMIDA
Decembar 2013, str. 61-94
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1304061C
Pregledni rad

Aktivnosti i diskurs državnih organa i institucija u Srbiji u bavljenju međuetničkim sukobima¹

SANJA ČOPIĆ*

Ovaj rad ima za cilj da predstavi deo rezultata istraživanja „Podsticanje dijaloga u multietničkom društvu uz osnaživanje žrtava“, koje je, tokom 2012. i početkom 2013. godine, sproveo Viktimološko društvo Srbije u okviru projekta „Alternativni načini reagovanja na kriminalitet i bezbednost“ – ALTERNATIVE. U radu će biti predstavljeni rezultati istraživanja koji se odnose na aktivnosti državnih organa i institucija u Srbiji u bavljenju međuetničkim sukobima, i to kako sukobima 1990-tih, tako i onih koji su se desili nakon 2000. godine. Analiza data u ovom radu bi trebalo da omogući identifikovanje diskursa predstavnika države, kako bi se uočile eventualne promene tokom protekle dve decenije. Uz to, fokus je i na uočavanju mesta i uloge restorativne pravde u načinu na koji se država bavi međuetničkim sukobima kako bi se videlo da li i kakav potencijal ovaj pristup ima u Srbiji, kao i koji bi mogli da budu dalji pravci njegove šire primene.

Ključne reči: međuetnički sukobi, država, diskurs, aktivnosti, restorativna pravda

¹ Ovaj rad nastao je kao rezultat rada na projektu koji je dobio finansijsku podršku EU u okviru Sedmog okvirnog programa Evropske komisije za istraživanja i tehnološki razvoj (FP7-SEC-2011-1), ugovor broj 285368 (The research leading to these results has received funding from the European Union's Seventh Framework Programme (FP7-SEC-2011-1) under grant agreement no. 285368).

* Dr Sanja Čopić je naučna saradnica u Institutu za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu i istraživačica i predsednica Upravnog odbora Viktimološkog društva Srbije.
E-mail: scopic@eunet.rs

Uvod

Ratovi na prostoru bivše Jugoslavije 1990-tih godina i način na koji se država bavila i bavi njima u velikoj meri su uticali na međuetničke odnose u samoj Srbiji (Nikolić-Ristanović, Čopić, 2013). I nakon okončanja ratova 1990-tih i formalnog uspostavljanja mira, ostali su brojni nerešeni problemi i sukobi, kako na nivou države tako i na mikro nivou, odnosno između pojedinaca, pripadnika različitih etničkih grupa. Čak i danas, odnosi među pripadnicima različitih etničkih grupa u Srbiji su, između ostalog, pod snažnim uplivom ratova 1990-tih i njihovih posledica.² To je posebno izraženo u delovima zemlje koji su višenacionalni i koji se nalaze u neposrednoj blizini nekadašnjih jugoslovenskih republika i pokrajina na čijoj teritoriji su tokom 1990-tih godina vođeni ratovi (Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Kosova). Distanciranost i netolerancija između pripadnika različitih etničkih grupa utiču na održavanje tenzija i predstavljaju stalni potencijalni izvor novog i intenzivnijeg nasilja. Samim tim, nerešavanje postojećih međuetničkih problema i tenzija predstavlja prepreku izgradnji mira i stalnu pretnju bezbednosti građana, zemlje i regiona. Stoga je za razvoj demokratije, vladavinu prava i osiguranje bezbednosti građana, u Srbiji neophodno povezano bavljenje prošlim i sadašnjim sukobima, odnosno sukobima iz 1990-tih, pa čak i onih koji su se dešavali ranije (tokom Drugog svetskog rata i pre) i onih koji su se javljali nakon 2000. godine i koji postoje i danas među pripadnicima različitih etničkih grupa u Srbiji (Pavković, 2000; Nikolić-Ristanović, 2003; Daskalovski, 2005; Guzina, 2005; Zdravković, 2005; Nikolić-Ristanović, Čopić, 2013). Pri tome, u bavljenju međuetničkim sukobima, posebno značajnim čini se iznalaženje alternativnih, nenasilnih vidova njihovog rešavanja i sprečavanja, zasnovanih na principima restorativne pravde,³ kako bi se prekinula spirala nasilja i doprinelo povećanju ukupne bezbednosti građana.

Ovaj rad ima za cilj predstavljanje dela rezultata istraživanja *„Podsticanje dijaloga u multietničkom društvu uz osnaživanje žrtava“*, koje je, tokom 2012. i početkom 2013. godine, sproveo Viktimološko društvo Srbije u okviru projekta

---

² Na današnje sukobe između pripadnika različitih etničkih grupa, kao i na način na koji se država bavi njima, utiču i brojni drugi faktori, kao što su politički kontekst, ekonomska situacija, pravni i institucionalni okvir za borbu protiv diskriminacije, zalaganja za ljudska i manjinska prava, ali i pritisci od strane međunarodne zajednice, posebno u kontekstu evropskih integracija (Nikolić-Ristanović, Čopić, 2013: 13).

³ Više o konceptu restorativne pravde videti u Čopić, 2010.

Alternativni načini reagovanja na kriminalitet i bezbednost – „ALTERNATIVE“⁴

U radu će biti predstavljeni rezultati istraživanja koji se odnose na aktivnosti državnih organa i institucija u Srbiji u bavljenju međuetničkim sukobima u Srbiji i drugim delovima bivše Jugoslavije, koji su se desili tokom 1990-tih i nakon 2000. godine. Kada se kaže državni organi i institucije, misli se na organe i institucije zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, kao i na institucije koje funkcionišu na centralnom (državnom) nivou i na nivou lokalne samouprave. Ova analiza bi, takođe, trebalo da omogući identifikovanje diskursa predstavnika države, odnosno državnih organa i institucija, kako bi se uočile eventualne promene tokom protekle dve decenije. Uz to, fokus će biti na identifikovanju mesta i uloge restorativne pravde u načinu na koji se država bavi međuetničkim sukobima kako bi se uočilo da li i kakav potencijal ovaj pristup ima u Srbiji, kao i koji bi mogli da budu dalji pravci njegove šire primene.

Rezultati koji su predstavljeni u ovom radu dobijeni su kvalitativnom analizom pisanog materijala o načinu na koji su se državni organi i institucije bavili ovim pitanjem, uključujući naučne radove, istraživačke izveštaje, izveštaje državnih organa i organizacija civilnog društva, informacija dostupnih na internetu, medijskih tekstova i slično.⁵ Dodatne informacije dobijene su putem grupnih intervju sa predstavnicima državnih organa, institucija, nezavisnih tela i organizacija civilnog društva, koji su sprovedeni 2012. godine u formi tri okrugla stola. Pored toga, podaci su prikupljeni i putem učešća članova istraživačkog tima Viktimološkog društva Srbije na konferencijama za štampu, okruglim stolovima i sličnim skupovima, koje su tokom 2012. i 2013. godine organizovale organizacije civilnog društva i pojedine državne institucije. Ovi podaci su prikupljeni putem neposrednog posmatranja i analize sadržaja transkripata, video zapisa, prezentacija i diskusija sa ovih skupova. Na kraju, podaci su dobijeni i kroz dodatno ispitivanje predstavnika pojedinih državnih organa, institucija, nezavisnih tela,

⁴ Ovaj rad predstavlja prilagođen i dopunjen deo istraživačkog izveštaja o načinu bavljenja državnih organa i civilnog društva međuetničkim i sa njima povezanim političkim i interkulturalnim sukobima u Srbiji i bivšoj Jugoslaviji u periodu od 1990. do 2012. godine, koje je sprovedeno 2012. i početkom 2013. godine (Nikolić-Ristanović, Čopić, 2013). Istraživački izveštaj dostupan je na engleskom jeziku na internet stranici Viktimološkog društva Srbije www.vds.org.rs i na internet stranici projekta ALTERNATIVE www.alternativeproject.eu.

⁵ Za istraživanje pisanih dokumenata korišćen je upitnik za prikupljanje podataka o načinima bavljenja međuetničkim sukobima, aktivnostima i diskursu organizacija civilnog društva i drugih aktera.

organizacija civilnog društva i naučnih radnika, kojima je upitnik prosleđen elektronskim putem.

Za potrebe istraživanja, međuetnički konflikti definisani su veoma široko, podrazumevajući brojne probleme u odnosima između pripadnika različitih etničkih grupa sa teritorije Srbije i drugih država nastalih na prostoru bivše Jugoslavije, i to na makro, mezo i mikro nivou.⁶ Utoliko se pod pojmom sukob podrazumevaju oružani, društveni, kulturološki, verski, politički, interpersonalni, grupni i drugi sukobi (Foss i dr., 2012: 29). S obzirom da su u fokusu istraživanja, kao i analize u ovom radu, međuetnički sukobi, pod njima se podrazumevaju sukobi između Srbije i drugih država bivše Jugoslavije, sa jedne, i sukobi između pripadnika različitih etničkih grupa u samoj Srbiji, sa druge strane. Takođe, u analizi načina bavljenja Srbije međuetničkim sukobima imaće se u vidu vremenska dimenzija, pa će u radu fokus prvo biti na sukobima koji su se desili 1990-tih godina i načinu na koji su se državni organi bavili njima, kako tada, tako i nakon 2000. godine, a potom na sukobima koji su se dogodili nakon 2000. godine i načinu na koji se država bavila njima.

Bavljenje državnih organa i institucija međuetničkim sukobima 1990-tih godina: diskurs i aktivnosti

Tokom 1980-tih godina etničke tenzije su postale veoma vidljive na prostoru bivše Jugoslavije, uključujući Srbiju, raspirujući nacionalizam: stvoreni su nacionalni identiteti, etnonacionalistički pokreti su se razvijali ili jačali, a „drugi“ (pre svega druge etničke grupe, ali i drugi (politički) protivnici) bivali su prepoznati kao opasni, (potencijalni) protivnici i neprijatelji, što je, između ostalog, generisalo i dalje produbilo sukobe koji su se desili tokom 1990-tih godina na prostoru bivše Jugoslavije (Blagojević, 2000; Guzina, 2005). Sve to se odigravalo u kontekstu ekonomske krize i političke nestabilnosti, ali i snažnog delovanja međunarodnih faktora, što je činilo plodno tle za manipulaciju nacionalnim osećanjima i stavovima (Blagojević, 2000; Zdravković, 2005), zasnovanu na „oživljavanju starih podela i neprijateljstava“ (Nikolić-Ristanović, 2000: 11). Dobar primer toga je zapaljivi govor koji je Slobodan Milošević održao 1989. godine na Gazimestanu povodom 600 godina Kosovske bitke (Pavković, 1999: 9). Stoga, kako primećuju pojedine autorke, od kraja 1970-tih i

---

⁶ Više o tome u Nikolić-Ristanović, Čopić, 2013: 8-12.

početka 1980-tih godina, etnička (nacionalna) pripadnost postaje važan faktor socijalnih podela (različitosti) (Blagojević, 2000), dok se nacionalizam pojavio kao „sinteza anti-komunističkog zanosa, s jedne, i ideologija „okrivljavanja žrtve“ i „žrtvenog jarca“, s druge strane“ (Blagojević, 2005: 164).

Kao posledica toga, tokom 1990-tih godina u Srbiji je dominirao nacionalistički diskurs. Njega je odlikovalo kreiranje „delimične „istine “ o prošlim i sadašnjim sukobima“ (Nikolić-Ristanović, 2006: 364) putem „naracija o viktimizaciji“ sopstvene etničke grupe, optuživanja „drugih“ za nasilje prema „nama“ (Srbima) i posmatranja pripadnika drugih etničkih grupa kao pretnje bezbednosti zemlje i njenih građana, etiketirajući ih kao „teroriste“, „ekstremiste“, „secesioniste“ ili „fundamentaliste“ (Morrison, 2008: 3). Tako su Srbi bili smatrani jedinim ili većim žrtvama u poređenju sa pripadnicima drugih etničkih grupa (hijerarhizacija viktimizacije), čime je država pravdala potrebu za osvetom zbog onoga što su „drugi“ (druge etničke grupe ili drugi protivnici kao neprijatelji) učinili „nama“ i prevencijom (preventivna agresija) u smislu da ako ne preduzmemo neke korake da se odbranimo (da odbranimo sopstvenu etničku grupu), „drugi“ će nas napasti (Blagojević, 2000: 7). U takvom kontekstu, sukobi na prostoru bivše Jugoslavije, ali i u samoj Srbiji, pravdani su kao odbrambeni po svom karakteru i kao takvi su tretirani kao neophodni, što je doprinosilo jačanju nacionalne hegemonije (Raković, 2005: 72). Ovakav nacionalistički diskurs može da se posmatra kao oblik bezbednosnog diskursa, koji je oblikovao državnu politiku u pogledu bavljenja međuetničkim sukobima, i to kako onim koji su se dešavali na prostoru bivše Jugoslavije, tako i u samoj Srbiji, posebno na Kosovu tokom 1990-tih godina.

Aktivnosti državnih organa i institucija u bavljenju međuetničkim sukobima na prostoru bivše Jugoslavije tokom 1990-tih

Tokom 1990-tih godina, bavljenje države međuetničkim sukobima na prostoru bivše Jugoslavije bilo je na neki način ambivalentno. Sa jedne strane, država je usvojila retoriku „neučestvovanja u sukobima“, poričući da je država u ratu, a time i svoju odgovornost za generisanje sukoba, za ratne zločine i patnju ne samo pripadnika drugih etničkih grupa, već i sopstvenog naroda, odnosno Srba, kako u Srbiji, tako i u drugim delovima bivše Jugoslavije. Sa druge strane, država je mobilisala srpske građane u policiju i vojsku i slala ih u rat pod sloganom zaštite Srba koji žive izvan granica Srbije, što je u potpunosti bilo u skladu sa nacionalističkim, bezbednosnim diskursom. U bavljenju među-

etničkim sukobima tokom 1990-tih godina, država se uglavnom fokusirala na represivne mehanizme, neostavljajući puno prostora restorativnim mehanizmima transformacije konflikata. Konkretni aktivnosti države u bavljenju sukobima na prostoru bivše Jugoslavije mogu da se svrstaju u nekoliko kategorija: „humanitarna“ intervencija, politika opresije i represije, rat brojevima, selektivno gonjenje, i prihvati i podrška izbeglim i interno raseljenim licima.

Polazeći od politike zaštite Srba koji žive izvan granica Srbije, tokom 1990-tih godina država je mobilisala građane Srbije, ali i izbeglice sa prostora bivše Jugoslavije koje su došle u Srbiju, za rat i intervencije na prostoru bivše Jugoslavije, što je u potpunosti bilo u skladu sa nacionalističkim, bezbednosnim diskursom. Iako su pojedinci dobrovoljno odlazili u rat, oni su mahom bili „zaneseni državnom ratnom propagandom, snažno verujući da je njihova obaveza da zaštite svoju „braću“ “ (Nikolić-Ristanović, 2006: 371). Ove intervencije su se smatrale humanitarnim. One su imale za cilj zaštitu Srba izvan Srbije od nasilja drugih etničkih grupa, ali isto tako i sprečavanje premeštanja sukoba na teritoriju Srbije, što je ovim aktivnostima davalo karakter preventivnih, preuranjenih intervencija, što je jedna od karakteristika bezbednosnog diskursa. Značajan doprinos u ovom procesu imali su elektronski i štampani mediji, koji su bili pod kontrolom države, čineći tako „igru žrtvama“ mogućom (Blagojević, 2005: 175). Sve to je produbljivalo jaz između žrtava, sa jedne, i učinilaca, sa druge strane, rezultirajući dihotomijom, odnosno binarizmom žrtva-učinilac (Butler, 2004), učvršćujući nacionalizam.

Produbljivanje sukoba na prostoru bivše Jugoslavije dovelo je do priliva izbeglica sa prostora nekadašnjih jugoslovenskih republika u Srbiju. Vrlo brzo, već 1992. godine, država je usvojila Zakon o izbeglicama⁷ i uspostavila Komesarijat za izbeglice. Time je stvoren pravni i institucionalni okvir za prihvati, brigu i podršku izbeglicama (privremeni smeštaj, prvo u kolektivnim centrima, a potom i u drugim objektima, ishrana, zdravstvena nega, materijalna pomoć).

U neposrednoj vezi sa politikom humanitarne intervencije bila je i politika opresije i represije u samoj Srbiji. Na njenom udaru bile su druge etničke grupe u Srbiji kao potencijalna pretnja bezbednosti (kao što su Bošnjaci/Muslimani u jugozapadnoj Srbiji) (Morrison, 2008: 3) ili politički protivnici koji su zagovarali antiratnu politiku, što je rezultiralo političkim ubistvima od kojih neka još ni danas nisu rasvetljena. Država je vodila i rat brojkama, manipu-

---

⁷ „Službeni glasnik RS“, br. 18/92, „Službeni list SRJ“, br. 42/2002, „Službeni glasnik RS“, br. 45/2002.

lišući brojem kako vojnih gubitaka, tako i žrtava (Nikolić-Ristanović, 2000: 12; Raković, 2005). Žrtve nisu posmatrane kao individue kojima su potrebni pomoć, zaštita i podrška, već kao skupovi brojeva koji su korišćeni kako bi se opravdalo izvršeno nasilje. Drugim rečima, žrtve su bile nevidljive, ostavljene na marginama državnog sistema pomoći i zaštite.

Tokom 1990-tih godina bilo je suđenja za ratne zločine pred domaćim sudovima u Srbiji, ali su ona bila „sporadična i neprofesionalna“ (Ostojić, 2007: 114). Prilično slabo sudstvo, nedostatak odgovarajućih zakona, loša ekonomska situacija i jak politički pritisak doprineli su nespremnosti države da nepristrasno sudi ratnim zločincima. Kao rezultat toga, mahom su pripadnici drugih etničkih grupa osuđivani, dok se Srbima sudilo samo sporadično, a i tada su izricane blaže kazne (Ostojić, 2007: 114). Na ovaj način, državne strukture su manifestovale poricanje bilo koje vrste odgovornosti i uključenosti u sukobe na prostoru bivše Jugoslavije. To je bio jedan od glavnih razloga zbog koga su Ujedinjene nacije 1993. godine osnovale Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju u Hagu (u daljem tekstu Haški tribunal). Međutim, u to vreme je legitimitet Haškog tribunala bio doveden u pitanje u Srbiji, pa je postojao jak otpor i neprihvatanje ovog suda od strane države, što je neminovno rezultiralo time da država nije sarađivala sa njim (Ostojić, 2007).

Otpor da se pokaže bilo kakva spremnost da se bavi sukobima iz 1990-tih bio je prisutan i na samom kraju 1990-tih godina, čak i tokom građanskog protesta 1996-1997. godine, koji je bio odgovor na izbornu krađu Miloševićevog režima nakon lokalnih izbora 1996. godine. Kao što primećuje Ilić (2005) ni vladajuća struktura ni opozicija nisu bile spremne da se suoče sa realnošću i prihvate odgovornost za sukobe koji su se odigrali 1990-tih na prostoru bivše Jugoslavije. Stoga je period 1990-tih bio obeležen poricanjem sopstvenih zločina, neprocesuiranjem ili samo sporadičnim vođenjem postupaka za ratne zločine.

Aktivnosti državih organa i institucija u bavljenju međuetničkim sukobima na prostoru Srbije tokom 1990-tih

Kao što primećuju pojedini autori, u post-komunističkim državama, kao što je Srbija, nacionalizam ne znači borbu za sopstvena prava, već borbu za poricanje i minimiziranje prava „drugih“ (Michnik, 1996, prema Hondus, 2007: 11), što rezultira politikom netolerancije, nepoštovanja različitosti i isključivanja. To je posebno bilo primetno u slučaju sukoba na Kosovu. Iako su sukobi na Kosovu počeli još 70-tih godina, oni su se intenzivirali tokom 80-tih i eska-

lirali u oružani sukob krajem 90-tih godina prošlog veka (Guzina, 2005; Zdravković, 2005). Dominantan mehanizam bavljenja države međuetničkim sukobima na Kosovu na makro, mezo i mikro nivou bila je politika ugnjetavanja i primene represivnih mera, što je bilo u skladu sa dominantnim nacionalističkim, bezbednosnim diskursom tokom 1990-tih godine (Guzina, 2005; Nikolić, 2005; Zdravković, 2005; Arsovska, Valinas, Fellegi, 2008). Tako se bavljenje sukobima na Kosovu („Kosovskom krizom“ ili „Kosovskim problemom“, kako se obično navodi) od strane državnih organa Srbije tokom 1990-tih godina svodilo na preduzimanje niza aktivnosti i mera koje su bile usmerene na jačanje kontrole nad ovom teritorijom. To je činjeno na dva načina: kroz suzbijanje jačanja Albanaca i njihovog pokreta za nezavisnost, što može da se posmatra kao „politika sistematskog isključivanja Albanaca iz obrazovnog, političkog i javnog života“ (Janjić, 2005: 58),⁸ i kroz pojačavanje represije prema albanskom stanovništvu i koncentrisanje srpskih policijskih i vojnih snaga na Kosovu (Daskalovski, 2005; Guzina, 2005).

Pored represivnih mehanizama, ipak bi trebalo pomenuti sporadične pokušaje rešavanja Kosovskog sukoba putem posredovanog dijaloga–tokom 1992. a potom i 1995. i 1996. godine (Burg, 2007: 24; Vukomanović, 1999). To su bili dijalozi ili, preciznije, diskusije na političkom nivou, koje su prevashodno bile usmerene na pitanja obrazovanja i jezika, a ne toliko na istinsku transformaciju sukoba koji je trajao. Oni su pre viđeni kao sredstvo za dobijanje poverenja građana u okviru predizborne kampanje. Stoga ovaj potencijalno restorativni mehanizam nije uspeo da donese rešenje za Kosovsku krizu. Krajem 1990-tih nasilje je eskaliralo u oružani sukob i masovno kršenje ljudskih prava i Albanaca i Srba.

Pod pritiskom međunarodne zajednice dolazi do zaokreta u načinu bavljenja države sukobima na Kosovu. Nakon potpisivanja sporazuma između Miloševića i Holbruka oktobra 1998. godine dolazi do zaustavljanja policijskih

⁸ Na primer: hapšenja i politička suđenja Albancima, segregacija Albanaca u školama, zatvaranje albanskih škola i univerziteta, otpuštanje albanskih državnih i vojnih funkcionera, zabrana korišćenja albanskog jezika kao službenog jezika i korišćenje samo srpskog jezika kao službenog, zabrana medija na albanskom jeziku i slično (Arsovska, Valinas, Fellegi, 2008; Guzina, 2005; Nikolić, 2005; Zdravković, 2005). Uz to, na Kosovu je bila prisutna i politika samoisključivanja Albanaca i njihovog pasivnog otpora prema državi (politika mirnog i nenasilnog otpora), oličena u formiranju paralelnih institucija na Kosovu. Tako su, na primer, paralelne albanske škole bile reakcija na segregaciju Albanaca u srpskim školama i postale su simbol borbe za slobodu Albanaca i položaja Albanaca na Kosovu (Kostovicova, 2005; Daskalovski, 2005; Guzina, 2005). Međutim, s obzirom na obim rada i njegov fokus, na ovom mestu se neće ulaziti u dublje razmatranje ovog pitanja.

i vojnih operacija na Kosovu, povlačenja srpskih bezbednosnih snaga i priprema za dijalog sa Albancima (Dauphinee, 2005). Međutim, neposrednog dijaloga između strana u sukobu nije bilo, što bi inače dalo ovoj aktivnosti restorativni karakter i potencijal za iznalaženje rešenja koja bi bila prihvatljiva obema stranama. Umesto toga, međunarodna zajednica je organizovala tzv. mirovne pregovore u Rambujeu u Francuskoj 1999. godine, koji su imali formu posredovane diplomatije (*shuttle diplomacy*). Iako se pregovori mogu smatrati „osnovnim načinom za dolaženje do onoga što se želi od druge strane“ i primarno su orijentisani ka rezultatu – postizanju sporazuma (Berghof Foundation, 2012: 49), oni ipak mogu da imaju i delimično restorativni potencijal i mogu da se preobrate u dijalog. Pa ipak, ovi pregovori bili su daleko od bilo kog mogućeg restorativnog pristupa zasnovanog na dijalogu:⁹ obe strane su bile primorane da učestvuju u pregovorima, tako što su ucenjene od strane međunarodnih aktera napadom NATO snaga (Chomsky, 2000, prema Zdravković, 2005: 75; Dauphinee, 2005). Drugim rečima, međunarodna zajednica je posredstvom Kontakt grupe postavila principe (osnove), oko kojih nije bilo moguće pregovarati (Arsovska, Valiñas, Fellegi, 2008: 84).

Pregovori u Rambujeu pokazali su neuspeh međunarodne zajednice u procesu transformacije ovog sukoba. Štaviše, kao što su приметili pojedini autori, međunarodna zajednica je od samog početka doprinosila neuspehu pregovora (Dauphinee, 2005; Zdravković, 2005: 76). Usledilo je bombardovanje SR Jugoslavije od strane NATO snaga, što je direktno doprinelo oživljavanju osećaja patnje među Srbima i imidža žrtve, dok je država pojačala svoju ratnu propagandu, a nasilje na Kosovu je drastično eskaliralo (Nikolić, 2005: 62-63; Zdravković, 2005: 76). Ovo je još jednom pokazalo kako primena represivnih mehanizama i neuspeh potencijalno restorativnih mehanizama pothranjuju spiralu nasilja i produbljuju sukob, eliminišući bilo kakvu perspektivu koegzistencije različitih etničkih grupa na Kosovu (Nikolić, 2005: 64).

⁹ Posmatrano iz ugla restorativne pravde, dijalog predstavlja uključujući, otvoren proces konstruktivne, dvosmerne komunikacije koja omogućava interakciju strana (učesnika procesa). Učesnici dijaloga sarađuju, zajednički doprinoseći razumevanju. Dijalog je pre svega orijentisan na proces, a tek sekundarno na ishod. On nastoji da transformiše odnos kroz promovisanje empatije i povećavanje sposobnosti učesnika da promene svoje poglede i razumeju drugu stranu. Za više informacija videti Nikolić-Ristanović i dr., 2012.

Bavljenje državnih organa i institucija u Srbiji međuetničkim sukobima na prostoru bivše Jugoslavije: diskurs i aktivnosti nakon 2000. godine

Nakon pada Miloševićevog režima otpočeo je period tranzicije ka tržišnoj ekonomiji, demokratiji i vladavini prava. Devetnaest političkih partija različite orijentacije, predstavljajući tzv. demokratsku opoziciju, formirale su novu vladu, koja je na putu demokratizacije bila suočena sa dva ključna izazova: s jedne strane, postojao je jak pritisak od strane međunarodne zajednice da se država bavi zločinima izvršenim od strane Srbije tokom sukoba 1990-tih godina, dok je, sa druge strane, bila suočena sa opozicijom i opstrukcijama Miloševićevih pristalica i nacionalista (Nikolić-Ristanović, 2006: 369). Uz to, nova vladajuća koalicija bila je opterećena unutrašnjim podelama u pogledu bavljenja sukobima na prostoru bivše Jugoslavije, pa je u tom smislu nedostajao politički konsenzus.

Međunarodna zajednica u suštini nije bila zainteresovana za primenu restorativnih mehanizama u bavljenju etničkim sukobima na prostoru bivše Jugoslavije (Nikolić-Ristanović, 2006: 372). Ona je bila prvenstveno fokusirana na pravosudne mehanizme, vršeći pritisak na Srbiju da intenzivira saradnju sa Haškim tribunalom te da tako eliminiše sve obrasce nekažnjavanja za masovna kršenja ljudskih prava. Imajući to u vidu, moglo bi se reći da je nakon 2000. godine u Srbiji postao dominantan tzv. haški diskurs u bavljenju sukobima iz 1990-tih. On je podelio vladajuću koaliciju, ali i celokupnu političku scenu i javnost u Srbiji na dve struje: pro-haški i anti-haški orijentisane grupe i pojedince (Nikolić-Ristanović, 2006: 372). Ova podela je zapravo bila u skladu sa druga dva suprotna diskursa vidljiva na političkoj sceni Srbije: nacionalističkim nasuprot reformatorskom ili pro-evropskom. Nacionalistički diskurs anti-haški orijentisanih grupa, među kojima su bile Miloševićeve pristalice, koje su još uvek zauzimale značajna mesta u državnim institucijama, posebno policiji i pravosuđu,¹⁰ karakterisali su: pozivanje na prestanak i opstruiranje saradnje sa Haškim tribunalom, zaštita i glorifikovanje ratnih zločinaca kao heroja, stvara-

---

¹⁰ S tim u vezi značajno je pomenuti da je 2003. godine Narodna skupština Srbije usvojila Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava (tzv. Zakon o lustraciji) („Službeni glasnik RS“, br. 58/2003 i 61/2003) i da je osnovana Komisija za ispitivanje odgovornosti za kršenje ljudskih prava. Međutim, Komisija nikada nije dostigla pun sastav niti je počela sa radom, a ovaj Zakon nije nikada primenjen, pa do lustracije nije ni došlo. Deset godina kasnije, juna 2013. godine ovaj Zakon je prestao da važi.

nje dihotomije žrtva-ugnjetač/agresor i prijatelj-neprijatelj, i relativizovanje državne odgovornosti za međuetničke sukobe (Pavković, 2000). Na drugom kraju haškog diskursa bili su pro-evropski orijentisani pojedinci i grupe, koji su zagovarali saradnju sa Haškim tribunalom kako bi na taj način utrli put Srbije u procesu evropskih integracija, pa je stoga ova saradnja bila više motivisana političkim i ekonomskim razlozima, nego postizanjem pomirenja.

Ovakva situacija zadržala se do danas: stalne promene u politici saradnje sa Haškim tribunalom, koja permanentno oscilira zavisno od političkih prilika u Srbiji, pri čemu je svako intenziviranje saradnje (posebno u smislu hapšenja i ekstradicije) vodilo jačanju desno orijentisanih političkih struktura i daljem jačanju nacionalizma i nacionalističkog diskursa u Srbiji, rezultirajući novim podelama, tenzijama i protestima. Naime, svako traganje za optuženima, njihovo hapšenje i ekstradicija su od strane pojedinih nacionalista posmatrani kao napad na sopstveni narod, koji čini verovatnijim obnavljanje nasilja (Liebmann, 2007: 362). Ovo je vidljivo i danas. Posle oslobađajućih presuda Haškog tribunala u slučajevima hrvatskih generala i bivšeg oficira Oslobođilačke vojske Kosova, došlo je do novog talasa nezadovoljstva među Srbima, kao i državnih institucija Haškim tribunalom, što je rezultiralo eskalacijom nacionalizma i minimizacijom saradnje sa tribunalom, svodeći je na nivo tehničke saradnje. Ovakva klima tokom protekle decenije ostavila je malo prostora za restorativni diskurs u bavljenju međuetničkim sukobima na prostoru bivše Jugoslavije. Pa ipak, bilo je, doduše sporadičnih, primera pozivanja na dijalog, pomirenje i unapređenje odnosa, kao i izvinjenja za izvršena krivična dela i osude ratnih zločina. Neumanjujući značaj toga, ipak se čini da su ovi mehanizmi ostali na marginama državnog bavljenja sukobima iz 1990-tih i u senci dominantnog haškog diskursa. Ono što, takođe, može da se primeti je da nije samo pitanje saradnje sa Haškim tribunalom dovodilo do podela unutar vladajuće strukture, političkih krugova i javnosti, već i one aktivnosti koje su mogle da imaju određeni restorativni potencijal.

Preovlađujući haški diskurs je oblikovao i uticao na aktivnosti države u bavljenju sukobima koji su se desili na prostoru bivše Jugoslavije. Uprkos odsustvu sistematskog pristupa bavljenju ovim sukobima, ipak se može reći da su u poređenju sa periodom 1990-tih, aktivnosti države po ovom pitanju intenzivirane nakon 2000. godine. Međutim, one su bile pre svega usmerene na pravosudne mehanizme, dajući tako prvenstvo sudskim postupcima. Pa ipak, mogu se uočiti i neki vansudski mehanizmi. Polazeći od toga, u daljem radu će biti analizirani sudski i vansudski mehanizmi bavljenja sukobima na

prostoru bivše Jugoslavije, uz nastojanje da se ukaže na mesto žrtve i elemente restorativne pravde u njima.

Sudski mehanizmi bavljenja države sukobima iz 1990-tih

Nakon 2000. godine u bavljenju međuetničkim sukobima na prostoru bivše Jugoslavije, Srbija se gotovo u potpunosti fokusirala na krivične postupke za ratne zločine, odnosno na sudske postupke pred Haškim tribunalom i saradnju sa njim, i na uspostavljanje pravnog i institucionalnog okvira za suđenja za ratne zločine u Srbiji.

a) Saradnja sa Haškim tribunalom

Uprkos opstrukcijama i neslaganjima unutar vladajuće koalicije, u periodu između 2001. i 2003. godine, za vreme vlade Zorana Đinđića, saradnja sa Haškim tribunalom bila je prilično aktivna: usvojena je Uredba, a potom i Zakon o saradnji Srbije i Crne Gore sa Međunarodnim tribunalom za krivično gonjenje lica odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine¹¹, dolazilo je do hapšenja i ekstradicije pojedinaca optuženih pred tribunalom, tribunalu su dostavljani potrebni dokazi i slično. Zbog opredeljenja za saradnju sa Haškim tribunalom, Đinđić je postao meta nacionalista iz doba Miloševića, što je rezultiralo atentatom na njega. Usledila je policijska akcija s ciljem da se identifikuju, otkriju i uhapsu direktni izvršioci atentata i njihovi saučesnici. To je doprinelo razotkrivanju veza između ratnih zločina i krivičnih dela izvršenih prema Miloševićevim protivnicima u Srbiji, što je donekle „doprinelo umanje-nju poricanja ratnih zločina koje su učinili Srbi“ (Nikolić-Ristanović, 2006: 372). Međutim, državni odgovor na ubistvo Premijera Đinđića imao je formu „rata protiv organizovanog kriminala“ i „moralne panike“, dajući primat selektivnoj represiji nad otkrivanjem cele istine, te je tako propuštena šansa da se uspostavi osnov za politički konsenzus o prošlosti (Nikolić-Ristanović, 2006: 372).

Nakon 2001. godine globalni rat protiv terorizma i bezbednosni diskurs prevladali su u odnosu na institucije i prakse međunarodnog prava, koje je bilo (zlo)upotrebjeno od strane državnih vlasti u Srbiji nakon Đinđićevog ubistva za minimiziranje ili odlaganje saradnje sa Haškim tribunalom (Subotić, 2010:

---

¹¹ „Službeni list SRJ“, br. 18/2002 i „Službeni list SCG“, br. 16/2003.

62). Uz to, desno orijentisane političke partije su ojačale i nacionalistički diskurs je ponovo postao dominantan. Kao rezultat toga, saradnja sa Haškim tribunalom je nazadovala (Ostojić, 2007: 113); zagovarana je politika dobrovoljnih predaja i pružanja moralne i materijalne podrške optuženima koji su dobrovoljno otišli u Hag i njihovim porodicama. Kroz neispunjavanje ili nerado ispunjavanje obaveza prema Haškom tribunalu, država je svela saradnju na nivo formalne, pasivne saradnje. Međutim, pod novim pritiscima međunarodne zajednice, posebno Evropske unije, država je ponovo intenzivirala saradnju sa Haškim tribunalom od 2005. godine, ali je i tada ona bila krajnje pragmatična i motivisana dobijanjem političkih poena na putu evropskih integracija.

b) Suđenja pred domaćim sudovima

Druga strana pravosudnog mehanizma ogledala se u uspostavljanju pravnog i institucionalnog okvira u Srbiji za bavljenje međuetničkim sukobima iz 1990-tih. To je otpočelo 2003. godine sa usvajanjem Zakona o organizaciji i nadležnosti državnih organa u postupku za ratne zločine¹² i sa osnivanjem posebnih jedinica za otkrivanje i procesuiranje ratnih zločina: specijalne policijske jedinice za otkrivanje ratnih zločina, Kancelarije tužioca za ratne zločine i Veća (Odeljenja) za ratne zločine pri Okružnom, danas Višem sudu u Beogradu. Uspostavljen je princip stvarne nadležnosti za ratne zločine, što obezbeđuje osnov za specijalizaciju kako policijskih tako i pravosudnih organa za postupanje, što ne samo da bi trebalo da doprinese nepristrasnosti suđenja, već i boljoj zaštiti žrtava i svedoka.

Kancelarija tužioca za ratne zločine i Veće za ratne zločine intenzivirali su svoj rad posebno od 2005. godine. Prema statističkim podacima Kancelarije tužioca za ratne zločine,¹³ do početka novembra 2013. godine 407 osoba je bilo procesuirano, pri čemu je protiv 158 lica podignuta optužnica, a u ovim predmetima je bilo ukupno 2947 žrtava. 36 slučajeva (sa jednim ili više optuženih lica u svakom od njih) je rešeno u drugom stepenu: ukupno 70 lica je osuđeno, dok je u slučaju 15 lica doneta oslobađajuća presuda. Šest predmeta je trenutno pred drugostepenim sudom, a u 10 predmeta postupak je u toku pred Većem za ratne zločine. Uz to, 21 slučaj sa 71 osumnjičenom osobom je

¹² „Službeni glasnik RS“, br. 67/2003, 135/2004, 61/2005, 101/2007 i 104/2009.

¹³ Ove informacije su dostupne na interent stranici Kancelarije tužioca za ratne zločine http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/predmeti_eng.htm, stranici pristupljeno 22.11.2013. godine.

u fazi istrage, dok je 100 slučajeva u fazi prekrivičnog postupka. U procesuiranju ratnih zločina uspostavljena je saradnja sa relevantnim institucijama u bivšim jugoslovenskim republikama i sa Misijom UN na Kosovu (UNMIK).¹⁴ To je, između ostalog, rezultiralo time da je do novembra 2013. godine razmenjeno ukupno 212 predmeta sa Hrvatskom, Bosnom i Hercegovinom, Crnom Gorom i sa EULEX/UNMIK na Kosovu.¹⁵ Ovi podaci govore u prilog naporima srpskog pravosuđa da se sukobima iz 1990-tih bavi putem krivičnih postupaka, iako i tužilaštvo i Veće za ratne zločine funkcionišu u „atmosferi pretnji i zastrašivanja od strane nekih članova javnosti“ i sa „ograničenom političkom podrškom, čak i uz opstrukcije pojedinih političkih partija“ (Council of Europe, 2012: 18).¹⁶

Od 2005. godine zakonodavne reforme u Srbiji doprinele su unapređenju pravnog položaja žrtava kriminaliteta, uključujući i žrtve ratnih zločina, postavljajući osnov za njihovu bolju zaštitu od sekundarne viktimizacije i reviktimizacije, zastrašivanja i pretnji (Čopić, 2011; Nikolić-Ristanović, 2011). U praksi, pozitivni pomaci načinjeni su sa osnivanjem Službe za zaštitu oštećenih i svedoka u okviru Veća za ratne zločine (Nikolić-Ristanović, 2011; Peković, 2011). Služba je osnovana 2006. godine sa ciljem da obezbedi logističku i emocionalnu podršku žrtvama i svedocima u predmetima ratnih zločina. Služba je uspostavila saradnju sa sličnim službama u Bosni i Hercegovini i Hrvat-

¹⁴ Potpisani su protokoli o saradnji u postupcima gonjenja učinilaca za krivična dela protiv čovečnosti i drugih dobara zaštićenih međunarodnim pravom sa Hrvatskom i Crnom Gorom. Kada je u pitanju saradnja sa Bosnom i Hercegovinom, potpisan je memorandum o saradnji na nivou posebnih tužilaštava za ratne zločine kako bi se intenzivirala saradnja u procesuiranju teških zločina. Najzad, kada je u pitanju saradnja sa Kosovom, potpisan je protokol o saradnji između Ministarstva unutrašnjih poslova RS i EULEX-a.

¹⁵ Ove informacije su dostupne na interent stranici Kancelarije tužioca za ratne zločine http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/predmeti_eng.htm, stranici pristupljeno 22.11.2013. godine.

¹⁶ Neki od problema sa kojima se ovi organi suočavaju u radu su: odsustvo podrške policije, ali i medija, za razliku od podrške koju pružaju organima nadležnim za postupanje u slučajevima organizovaog kriminaliteta; minimizovanje rada tužilaštva za ratne zločine; neadekvatna saradnja sa jedinicom za otkrivanje i procesuiranje ratnih zločina, kao i sa jedinicom za zaštitu svedoka (posebno u pogledu zaštite pripadnika policije ili vojske koji su spremni da svedoče o događajima iz 1990-tih, kojima ova jedinica ne želi da pruži zaštitu); nerazumevanje problematike procesuiranja ratnih zločina zbog njihove složenosti, sa jedne, i problema u dokazivanju, sa druge strane (problemi u pronalaženju materijalnih dokaza, nespremnost žrtava i svedoka da svedoče, protok vremena, sećanja blede, i slično); nepostojanje jasnog stava države o tome koje vreme se smatra vremenom oružanih sukoba što je bitan preduslov za kvalifikovanje određenih dela kao dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava i slično. O tome je govorio tužilac za ratne zločine Vladimir Vukčević na konferenciji „Dostignuća i pozicije tranzicione pravde u pregovorima Srbije sa EU“, koja je u organizaciji Balkanske istraživačke mreže (BIRN) organizovana 14.11.2013. godine u Beogradu.

skej. Nasuprot tome, kako je pokazalo jedno skorije istraživanje, i dalje postoji nedostatak saradnje Službe sa drugim službama za žrtve u Srbiji (Nikolić-Ristanović, 2011: 112). Zbog toga Služba za zaštitu oštećenih i svedoka funkcioniše izvan širih okvira sistema podrške žrtvama kriminaliteta, što rezultira time da su žrtve ostavljene bez neke dalje podrške i pomoći nakon davanja iskaza pred sudom.

Uprkos brojnim nedoslednostima u postojećem zakonodavstvu i činjenici da bi pružanje podrške i zaštite žrtvama u praksi trebalo da se unapredi, ipak se može reći da su državne institucije preduzele značajne korake u bavljenju sukobima iz 1990-tih na nivou pravosuđa. To se čini posebno važnim ako se na umu ima to da institucije još uvek funkcionišu u nestabilnom političkom prostoru, suočavajući se sa različitim preprekama i izazovima. Pa ipak, suđenja za ratne zločine i nastavak saradnje sa drugim državama na prostoru bivše Jugoslavije biće deo pregovora Srbije sa EU u procesu pridruživanja, pa se sasvim realno može očekivati da će i nadalje posebna pažnja u bavljenju sukobima iz 1990-tih biti na pravosudnim mehanizmima.¹⁷

Iako se krivičnopravni sistem često posmatra kao najbolji i neophodan način da se „ispravi prošla državna nepravda i da se unapredi normativna transformacija tih vremena u sistem vladavine prava“ (Teitel, 2000: 28), ipak postoje tri ključna prigovora suđenjima kao glavnom mehanizmu bavljenja sukobima: retrospektivnost, politizacija i selektivnost (Minow, 1998: 30-31). Upravo je to ono što se uočava na primeru Srbije. Sa druge strane, krivični postupci su dizajnirani na takav način da predstavljaju odnos između učinioca (koga obično zastupa advokat) i države (koju zastupa javni tužilac) (Nielsen, 2001: 151). To su stranke u postupku koje se takmiče, svaka od njih pokušavajući da nešto dokaže, da porazi protivnika i da dobije postupak. U takvom kontekstu, žrtva, koja je neposredno ili posredno pogođena konkretnim događajem, postaje nevidljiva: žrtva se zanemaruje, marginalizuje i ne tretira kao stranka. Stoga su vlasnici sukoba ti koji su zapravo isključeni iz procesa njegovog rešavanja, pa ne ostaje prostora za njihovu (konstruktivnu) komunikaciju i interakciju. Zato suđenja generalno ne daju prostora „interakciji između različitih glasova“, što je suštinski deo „dijaloške/restorativne pravde“ (Foss i dr., 2012: 47) i što je posebno važno u procesu oporavka žrtve.

¹⁷ To je istakao Pierre Mirel, direktor za Zapadni Balkan u Glavnoj direkciji Evropske komisije za proširenje na konferenciji „Dostignuća i pozicije tranzicione pravde u pregovorima Srbije sa EU“, koja je u organizaciji Balkanske istraživačke mreže (BIRN) organizovana u 14. novembra 2013. godine u Beogradu.

Većina onih koji su svedočili pred Većem za ratne zločine u Beogradu bili su žrtve i svedoci iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i sa Kosova, ali, zbog nedovoljnih kapaciteta Službe za zaštitu oštećenih i svedoka nisu svi mogli da dobiju pomoć i podršku. Uz to, mnoge žrtve još uvek nisu spremne da dođu u Srbiju i svedoče, bilo zato što žive daleko ili zbog straha, pretnji i zastrašivanja.¹⁸ Sa druge strane, žrtve su često nezadovoljne odlukama kako Haškog tribunala, tako i domaćih sudova, jer one ne ispunjavaju njihova očekivanja koja se prevashodno odnose na strožije kažnjavanje. Ova očekivanja su kreirana kroz snažan uticaj dominantno represivnog diskursa i insistiranja države i organizacija civilnog društva na suđenjima i kažnjavanju kao ključnom načinu bavljenja sukobima iz 1990-tih. Stoga, iako značajan element tranzicije pravde, krivičnopravni sistem isto tako doprinosi produbljivanju sukoba. Zato neke autorke sasvim ispravno primećuju da je sudska pravda na neki način „simbolična pravda“ (Liebmann, 2007: 362) i da ona treba da bude dopunjena vansudskim mehanizmima koji bi trebalo da budu više orijentisani na žrtve, na transformaciju sukoba i zatvaranje kruga nasilja.

Vansudski mehanizmi bavljenja države sukobima iz 1990-tih

U bavljenju sukobima iz 1990-tih mogu se uočiti i neki potencijali za uspostavljanje restorativnih mehanizama kao dodatka represivnim (krivično)pravnim mehanizmima: osnivanje Komisije za istinu i pomirenje, javna izvinjenja i osude zločina, kao i neke inicijative na lokalnom nivou koje su više orijentisane ka žrtvama (posebno u smislu memorijala). Uz to, važno je pomenuti i dijaloge ili, bolje rečeno, pregovore o Kosovskom problemu, koji mogu da se posmatraju kao miran način rešavanja problema nastalih nakon formalnog okončanja sukoba na Kosovu.

---

¹⁸ Konferencija projekta „Pravda i ratni zločini“, maj 2011. godine, dostupno na http://www.slobodnaevropa.org/content/region_sudjenja_svedoci/24093744.html, stranici pristupljeno 5.2.2013. godine.

a) Procesi traganja za istinom

U pogledu procesa traganja za istinom ističu se dva važna koraka koja je država načinila: osnivanje Komisije za nestala lica i Komisije za istinu i pomirenje¹⁹. Osnivanje i rad Komisije za nestala lica značajan je za dolaženje do saznanja o onima koji su ubijeni tokom sukoba u zemljama bivše Jugoslavije, posebno u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, ali i na Kosovu. U svom radu Komisija ne poklanja pažnju samo Srbima kao žrtvama, već i pripadnicima drugih etničkih grupa koji su nestali tokom ratova (inkluzivan pristup). Ova aktivnost države je veoma važna u procesu oporavka članova porodica nestalih lica. Međutim, posmatrano iz ugla restorativne pravde i njenih ključnih principa, koji podrazumevaju i aktivno uključivanje žrtava (preživelih) u proces traganja za istinom, čini se da daleko veći značaj u ovom procesu imaju komisije za istinu i pomirenje. One pružaju formalni okvir direktnim i indirektnim žrtvama, kao i učiniocima, da se čuje njihov glas, da ispričaju svoje priče i izraze svoja osećanja, i da „pruže dokaze o zloupotrebama ljudskih prava“ (Liebmann, 2007: 363). Iz ugla žrtava, ovo je važan korak u procesu njihovog prepoznavanja, priznavanja i oporavka, ali i obezbeđivanja naknade pričinjene štete. Zato se komisije za istinu i pomirenje smatraju restorativnim mehanizmom iako nivo njihove restorativnosti može da zavisi od toga u kojoj meri one nastoje da obnove žrtve kroz obezbeđivanje podrške, simbolične nadoknade, uključivanje zajednice i slično (Liebmann, 2007: 381).

Međutim, srpska Komisija za istinu i pomirenje je nakon samo dve godine od osnivanja prestala da postoji, a da pri tome nije ostvarila značajnije rezultate. Moglo bi se reći da za to postoje dva glavna razloga. Prvo, uspostavljanje Komisije je bilo preuranjeno; ona je osnovana veoma brzo i bez prethodne šire diskusije koja bi uključila glavne aktere, uključujući i predstavnike nevladinih organizacija (Nikolić-Ristanović, 2003: 248). Drugo, imajući u vidu zadatak Komisije koji je definisan u Uredbi kojom je ona osnovana, čini se da je njen mandat bio postavljen prilično široko. Naime, ako se pogledaju zadaci Komisije,²⁰ uočava se da nije bilo dovoljno jasno u kojoj meri i na koji način bi se

¹⁹ Komisija za istinu i pomirenje osnovana je 2001. godine Uredbom predsednika SR Jugoslavije, Vojislava Koštunice.

²⁰ Zadatak Komisije bio je definisan na sledeći način: da organizuje istraživanja o društvenim, međunarodnim i političkim sukobima koji su vodili ka ratu, kao i da razjasni uzročne veze između događaja; da informiše domaću i međunarodnu javnost o svom radu i rezultatima, i da sarađuje i razmenjuje iskustva sa sličnim komisijama i telima u susednim i drugim zemljama.

Komisija usmerila na ono što bi uloga komisije za istinu i pomirenje trebalo da bude – „mehanizam koji treba da omogući kazivanje istine i uključivanje javnosti“ (Ostojić, 2007: 123). U tom smislu, iz samog teksta Uredbe nije bilo jasno kako bi javnost bila uključena i da li bi i kako perspektiva žrtava bila uzeta u obzir. Imajući to u vidu, može se zaključiti da je uspostavljanjem ove komisije nova vlada želela da dobije političke poene, posebno u inostranstvu, stvarajući lažnu sliku svoje spremnosti da se suoči sa sukobima iz 1990-tih. Zapravo, ona je na taj način nastojala da smanji pritiske spolja i ubedi međunarodnu zajednicu da bi upravo ovoj komisiji trebalo dati primat nad suđenjima pred Haškim tribunalom, te da tako umani saradnju sa tribunalom i spreči buduća izručenja (Ilić, 2005: 71; Nikolić-Ristanović, 2006: 376). Utoliko je diskutabilno u kojoj meri je njeno osnivanje bilo motivisano doprinošenjem inkluzivnijem procesu rešavanja sukoba, koji bi aktivno uključio sve strane, uključujući žrtve.

b) Mehanizmi reparacije

U periodu nakon 2000. godine, država je preduzela određene napore u cilju obezbeđivanja simbolične naknade štete, uključujući javna izvinjenja, osude zločina i neke inicijative na lokalnom nivou koje su bile usmerene ka žrtvama, kao što je postavljanje spomenika, kao i implementacije programa za izbegla i interno raseljena lica. Sa druge strane, pak, materijalne naknade štete su sporadične i reflektuju još uvek prisutnu hijerarhizaciju žrtava.

Javna izvinjenja visokih državnih funkcionera²¹ su važna za smanjivanje etničkih tenzija i olakšavanje procesa pomirenja (Biro, 2001). Pa ipak, u Srbiji, ovi koraci proizveli su različite reakcije, neretko bivajući kritikovani kao isuviše formalni, a ne suštinski. Na primer, reakcije u Srbiji nakon javnog izvinjenja Borisa Tadića bile su različite: izvinjenje dato u Sarajevu 2004. godine za krivična dela izvršena od strane Srba u Bosni i Hercegovini bilo je oštro kritikovano, vodeći istim polarizacijama vladajuće strukture i političkih krugova kao i saradnja sa Haškim tribunalom, jačajući nacionalistički diskurs. Nasuprot tome, izvinjenje dato u Zagrebu 2007. godine narodu Hrvatske bilo je bolje prihvaćeno, čak i među nekim (blažim) desno orijentisanim političkim partijama, od kojih su neke bile u vladajućoj koaliciji. Posmatrano iz ugla državnih institu-

---

²¹ Predsednik Srbije i Crne Gore, Svetozar Marović se 2003. godine izvinio za krivična dela koja su izvršile srpske snage prema Hrvatima i Bošnjacima, dok se predsednik Srbije, Boris Tadić 2004. godine izvinio za sva dela učinjena u ime Srbije i srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, a 2007. i 2010. godine za dela izvršena u Hrvatskoj.

cija i većine političkih stranaka, izvinjenje je viđeno kao ispravan i vremenski dobro uklopljen politički čin značajan za ostvarivanje bolje pozicije i podrške međunarodne zajednice u rešavanju Kosovskog problema. On je, takođe, pozitivno ocenjen i od strane civilnog društva zbog toga što je predsednik Tadić prihvatio odgovornost, što je, pak, interpretirano kao politička odluka da se intenzivira saradnja sa Haškim tribunalom i doprinese osudama onih koji su optuženi pred ovim sudom. Stoga se čini da je izvinjenje, koje se smatra jednim od mogućih restorativnih ishoda, zapravo bilo tretirano kao sredstvo za dobijanje političkih poena, što je bilo krajnje pragmatično, i kao način da se ojačaju sudski mehanizmi.

Nakon nekoliko godina otpora i diskusija, 2010. godine Narodna skupština Republike Srbije usvojila je Deklaraciju o Srebrenici, što se može smatrati pozitivnim korakom u procesu bavljenja etničkim sukobima iz 1990-tih. U Deklaraciji je srpski parlament osudio zločin izvršen u Srebrenici 1995. godine i izvinio se porodicama žrtava zbog patnji. Pored ovog zvaničnog dokumenta, srpska Vlada i predsednik Srbije osudili su sve ratne zločine izvršene na teritoriji bivše Jugoslavije, kao i slavljenje ratnih zločinaca kao heroja i svaki oblik fašizma, antisemitizma i drugih vidova diskriminacije. Slično kao izvinjenja, i osude zločina mogu da se analiziraju iz dva ugla. One su značajne za žrtve i njihove porodice jer mogu da se posmatraju kao oblik priznavanja njihovih gubitaka i patnji i mogu da pomognu u njihovom oporavku, što ovom načinu bavljenja prošlošću daje makar delimično restorativni karakter. Međutim, slično kao i u slučaju izvinjenja, osude zločina ne mogu da se smatraju potpuno restorativnim jer im nedostaje restorativni proces zasnovan na susretu i aktivnom učešću svih onih koji su, neposredno ili posredno, bili uključeni u sukob, u dijalog o tome šta se desilo i do kakvih je posledica to dovelo. Sa druge strane, važno je istaći da su i ove aktivnosti države rezultirale podelama u Srbiji, što je zapravo bila posledica odsustva političkog konsenzusa o ulozi Srbije u etničkim sukobima 1990-tih i prirodi dela koja su izvršena tokom njih. To je doprinosilo konstantnom oživljavanju nacionalističkih stavova i osećanja i narativa o viktimizaciji samo sopstvene etničke grupe (u ovom slučaju Srba), ugrožavajući proces demokratizacije.

Na primer, podele u vezi sa Deklaracijom o Srebrenici odnosile su se na postojanje dva diskursa: jedan koji se vidi iz samog teksta Deklaracije, kroz osudu zločina izvršenih u Srebrenici i priznavanje svih žrtava, uz isticanje očekivanja da i druge države u regionu osude zločine izvršene prema Srbima (inkluzivan pristup), i drugi, koji su zagovarale neke političke partije i organi-

zacije civilnog društva da država mora jasno da osudi zločin u Srebrenici kao genocid. U tekstu Deklaracije, zločin u Srebrenici nije nazvan genocidom, već se Narodna skupština pozvala na presudu Međunarodnog suda pravde. Prema presudi ovog suda, Srbija nije direktno odgovorna za genocid u Srebrenici niti da je u tome učestvovala, ali jeste odgovorna za kršenje Konvencije o prevenciji i kažnjavanju genocida jer nije preduzela potrebne mere da spreči genocid u Srebrenici, kao i zbog nesaradnje sa Haškim tribunalom u osudi izvršilaca genocida i zbog kršenja obaveze da se povinuje privremenim merama koje je sud naložio.²²

Najzad, pomeni i memorijali su značajni oblici simbolične reparacije. Nažalost, oni su sporadični i mahom inicirani na lokalnom nivou (na nivou lokalne samouprave). Neke od ovih inicijativa bile su uspešne, rezultirajući, na primer, podizanjem spomenika žrtvama određenog zločina (na primer, spomenik u Prijepolju),²³ dok druge nisu bile uspešne iz različitih razloga (mesto za spomenik nije moglo da bude odeđeno, pretnje, opstrukcije i slično).

Interesantan primer kontraproduktivne inicijative za izgradnju spomenika je ona koja je pokrenuta u Beogradu, a koja je 2012. godine rezultirala podizanjem spomenika u centru grada, koji je, kako stoji na njemu, posvećen „Svim žrtvama ratova i braniocima otadžbine od 1990. do 1999. godine“. Odluka o podizanju ovog spomenika doneta je bez prethodnog dijaloga (restorativnog procesa), koji bi uključio sve relevantne aktere, uključujući predstavnike organizacija žrtava. Posmatrano iz ugla žrtava, one su i dalje nevidljive: naime, nije jasno na koje sukobe se ovaj spomenik odnosi, na njemu nema imena žrtava, a žrtve su izjednačene sa onima koji su učestvovali u ratovima. Stoga bi se teško moglo reći da je ovakva inicijativa primer restorativnog pristupa; ona više odgovara nacionalističkom diskursu opravdavanja sukoba 1990-tih kao odbrambenih i priznavanja viktimizacije samo sopstvenih građana.

Nakon 2000. godine država je nastavila da pruža podršku i pomoć izbeglim i interno raseljenim licima u njihovoj reintegraciji u Srbiji (kroz davanje državljanstva Srbije, obezbeđivanje smeštaja, posebno kroz izgradnju novih

---

²² Za više informacija o presudi Međunarodnog suda pravde u slučaju Bosna i Hercegovina protiv Srbije videti <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=2&case=91&code=bhy&p3=5>, stranici pristupljeno 6.2.2013. godine.

²³ U Prijepolju je 2009. godine, na osnovu jednoglasne odluke lokalne vlasti, podignut spomenik posvećen građanima Prijepolja (njih devet Bošnjaka) koji su kidnapovani u stanici Štrpci i ubijeni februara 1993. godine. Njihova imena su ugravirana na spomeniku, kao i poruka: „Ko u ovoj zemlji zaboravi stanicu Štrpci i 27. februar 1993. odustao je od budućnosti“.

stanova i raseljavanje izbeglih i raseljenih lica iz kolektivnih centara, obezbeđivanje materijalne pomoći i slično) ili povratku u mesta iz kojih su proterani.²⁴

Što se tiče materijalne naknade štete, primećuje se da još uvek nedostaju mehanizmi za reparaciju žrtava etničkih sukoba, što je direktna posledica stava države prema sukobima 1990-tih, a rezultira u hijerarhizaciji žrtava: neke žrtve mogu da dobiju naknadu štete (na primer, vojni invalidi ili porodice ubijenih u oružanim sukobima ili umrlih zbog povreda zadobijenih tokom sukoba), dok su mnogi drugi isključeni (na primer, žrtve čije su povrede ili smrt rezultat akcija srpskih državnih službi), a neki mogu da dobiju naknadu ukoliko ispune određene uslove (na primer, bivši logoraši, žrtve seksualnog nasilja i žrtve torture, ali samo ako je njihovo zlostavljanje rezultiralo telesnim povredama određene težine) (Council of Europe, 2012: 28). Uz to, država još uvek nije priznala status civilnih žrtava rata, pa one ne mogu ni da ostvare pravo na bilo kakvu reparaciju. Žrtve iz ovih isključenih kategorija mogu jedino da traže naknadu materijalne i nematerijalne štete kroz redovnu sudsku (građansku) proceduru, koja dugo traje, skupa je, a ishod je neizvestan.

c) Posredovani dijalog

Iako na političkom nivou, posredovani dijalog, odnosno pregovori Beograda i Prištine mogu da se posmatraju kao pokušaj rešavanja posledica Kosovskog sukoba na miran način. Na ovaj način država zapravo pokušava da zaštiti Srbe na Kosovu i spreči buduće sukobe, koji su i danas prisutni. Prve inicijative za otpočinjanje dijaloga datiraju iz 2001. godine. Do toga je došlo vrlo brzo nakon političkih promena u Srbiji, ali one nisu imale uspeha. Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija je tek 2005. godine dao zeleno svetlo za otpočinjanje pregovora o statusu Kosova, pa je proces posredovanih pregovora počeo naredne, 2006. godine i nastavio se tokom cele 2007. godine. Međutim, ovi pregovori su se pokazali neefikasnim usled krajnje oprečnih stavova zvaničnika iz Beograda i Prištine o statusu Kosova. Usledilo je jednostrano proglašenje nezavisnosti Kosova 2008. godine, što je bilo praćeno diplomatskim priznanjem Kosova kao nezavisne države od strane određenog broja zemalja. Sa druge strane, to je isprovociralo proteste širom Srbije 2008. godine.²⁵

²⁴ Više o ovome videti na internet stranici Komesarijata za izbeglice RS <http://www.kirs.gov.rs/articles/onama.php?lang=ENG>, stranici pristupljeno 5.2.2013. godine

²⁵ Za više informacija videti http://en.wikipedia.org/wiki/2008_protests_in_Serbia, stranici pristupljeno 6.2.2013. godine.

Prostor za otpočinjanje novog procesa pregovora otvoren je 2010. godine. Proces je optočeo marta 2011. godine i nastavljen je do danas. To je politički dijalog o tehničkim pitanjima u kome posreduje Evropska unija. Dinamika dijaloga se stalno menja, zavisno od političkih prilika u datom momentu. Početkom 2013. godine Narodna skupština Republike Srbije usvojila je Rezoluciju o Kosovu i Platformu za dalji politički dijalog sa kosovskim institucijama.²⁶ U njoj se kaže da je jedan od glavnih ciljeva dijaloga osiguranje bezbednosti i zaštita ljudskih prava Srba i drugih etničkih grupa koje žive na Kosovu. Aprila 2013. godine u Briselu je potpisan sporazum o normalizaciji odnosa Beograda i Prištine (tzv. Briselski sporazum). Njime se predviđa uspostavljanje Zajednice srpskih većinskih opština (Severna Mitrovica, Zubin Potok, Leposavić i Zvečan), uz mogućnost priključivanja i drugih opština uz saglasnost članica. Prema tekstu Sporazuma, „opštine članice ove Zajednice će, u skladu sa Evropskom poveljom o lokalnoj samoupravi i kosovskim zakonima, imati pravo da sarađuju u sprovođenju svojih ovlašćenja kolektivno preko zajednice. Zajednica će imati puni nadzor u oblastima ekonomskog razvoja, obrazovanja, zdravstva, urbanog i ruralnog planiranja“. Takođe, predviđeno je postojanje samo jedne, kosovske policije, u koju treba da se integriše policija sa severa Kosova, kao i integrisanje pravosudnih organa u postojeće pravosudne organe Kosova.

Kada je u pitanju dijalog Beograda i Prištine, jedno nedavno istraživanje javnog mnjenja, koje je početkom oktobra 2013. godine sprovedeno na teritoriji Srbije, Kosova i Albanije, pokazuje da i građani Srbije i građani Kosova podržavaju nastavak ovog dijaloga.²⁷ Pri tome, 56% građana Srbije smatra da dijalog treba da se nastavi bez obzira na to da li postoji pritisak EU ili ne, dok je 13% njih mišljenja da dijalog treba da se nastavi samo ukoliko će to povećati šanse za članstvo u EU. Sa druge strane, 55% ispitanika na Kosovu je mišljenja da dijalog treba nastaviti samo ako će to povećati šanse za članstvo u EU, dok 19% njih navodi da dijalog treba nastaviti bez obzira na pritiske od strane EU. Međutim, kada se posmatra poduzorak Srba sa Kosova, primećuje se da je više njih za nastavak dijaloga bez obzira na pritisak EU (36%) u odnosu na one

---

²⁶ Više informacija može se naći na internet stranici Narodne skupštine Republike Srbije http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/ostala_akta/2013/RS1-13Lat.pdf, stranici pristupljeno 10.2.2013. godine

²⁷ Građani o srpsko-albanskim odosim i regionalnoj bezbednosnoj saradnji, u okviru Forumu za bezbednosna istraživanja Beograd-Priština-Tirana, Beograd, 31. oktobar 2013. godine. Prezentacija rezultata dostupna i na http://www.bezbednost.org/upload/document/gradjani_o_srpsko-albanskim_odnosima_i_regionalnoj.pdf.

koji smatraju da je dijalog potrebno nastaviti samo iz pragmatičnih razloga, dakle, ulaska u EU (18%). Interesantno je da naspram 13% građana Srbije koji smatraju da dijalog ne treba da se nastavi, to isto misli 22% građana Kosova, pri čemu čak 37% Srba sa Kosova deli ovo mišljenje.

Takođe, 42% građana Kosova smatra da je moguć miran suživot Srba i Albanaca na Kosovu, dok njih 27% misli da je moguć suživot ali da ipak ima problema. Gotovo svaki peti građanin Kosova smatra da suživot nije moguć. Kada se, pak, posmatra poduzorak Srba sa Kosova, uočava se da čak 40% njih smatra da je suživot moguć, ali da postoje problemi; 34% misli da je suživot moguć i da nema problema, dok samo 8% njih smatra da suživot ove dve etničke grupe nije moguć. Iako ovi podaci, sa jedne strane, deluju optimistično, sa druge strane ipak pokazuju da problema i dalje ima i da su prisutne tenzije između Srba i Albanaca na Kosovu, što, s vremena na vreme, eskalira u nasilje. To doprinosi percepciji sigurnosti Srba koji žive na Kosovu, koji se još uvek osećaju nesigurno i nezaštićeno.

Međuetnički sukobi u Srbiji nakon 2000. godine i bavljenje državnih organa i institucija njima

Nakon formalnog okončanja sukoba na prostoru bivše Jugoslavije, uključujući i Kosovo, mnoge tenzije, problemi i sukobi ostali su u Srbiji tokom čitave prethodne decenije, opstajući sve do danas, posebno u multietničkim sredinama, kao što su jug Srbije, Vojvodina i jugozapadna Srbija (Sandžak ili Raška oblast). U nastavku rada ukazaće se na nastojanja države da razvije pravni i institucionalni okvir za bavljenje međuetničkim sukobima i na aktivnosti koje su u tom pravcu preduzimane.

Pravni i institucionalni okvir

Pod snažnim uticajem međunarodne i evropske zajednice, 2005. godine u Srbiji je otpočela reforma zakonodavstva, koja se kretala u dva glavna pravca: usvajanje zakona koji je trebalo da pruže bolji osnov za zaštitu prava nacionalnih manjina²⁸ i usvajanja anti-diskriminacionog zakonodavstva u širem smislu,

²⁸ U smislu zaštite njihovih prava i sloboda, osnivanja nacionalnih veća nacionalnih manjina, osnivanja saveta za međuetničke odnose na lokalnom nivou i slično.

koje obezbeđuje zaštitu od diskriminacije, uključujući i zaštitu od diskriminacije na osnovu nacionalne pripadnosti i etničkog porekla. Osnov za ove reforme bio je u Ustavu iz 2006. godine, koji promovise nediskriminaciju i zaštitu prava nacionalnih manjina. Uz to, od 2000. godine, a posebno od 2005. godine uloženo je dosta napora da se u zakonodavstvo unesu mere i prakse restorativnog karaktera, posebno u krivično i maloletničko zakonodavstvo (Nikolić-Ristanović, Čopić, 2006; Čopić, 2010), potom radno, porodično, trgovinsko, kao i u anti-diskriminaciono zakonodavstvo, što je sve skupa pružilo bolji osnov za širu primenu restorativnih procesa, posebno posredovanja (ili, kako se još ime-
nuje u zakonskim tekstovima, medijacije, poravnanja, mirenja).²⁹

Na institucionalnom nivou, pak, zaštita od kršenja ljudskih prava, uključujući i ona koja su zasnovana na nacionalnoj pripadnosti i etničkom poreklu, potom, prevencija etnički motivisanih sukoba, međusobno razumevanje i politika nediskriminacije uspostavljeni su na tri nivoa.

Na strateškom nivou kreiranja politika značajno je postojanje Kancelarije za ljudska i manjinska prava Vlade Republike Srbije.³⁰ Ova Kancelarija je uključena u kreiranje politika o ljudskim i manjinskim pravima, praćenje njihovog poštovanja i rad na ukupnom poboljšanju stanja ljudskih i manjinskih prava u Srbiji. Na nivou Autonomne Pokrajine Vojvodine postoji Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje, upravu i nacionalne manjine,³¹ čiji je rad usmeren na očuvanje kulturne različitosti i razvoj međuetničkog razumevanja i tolerancije. Stoga možemo da konstatujemo da su ovi mehanizmi prevashodno usmereni ka prevenciji mogućih sukoba i to kroz razvijanje multikulturalnosti, međusobnog razumevanja, poštovanja i poverenja.

Drugi nivo čine nezavisna tela za zaštitu ljudskih prava na državnom, pokrajinskom i lokalnom nivou: Zaštitnik građana RS, Pokrajinski ombudsman

---

²⁹ S tim u vezi važno je istaći da je 2006. godine osnovan Republički centar za medijaciju kao javna ustanova, sa sedištem u Beogradu i mrežom odeljenja za medijaciju pri sudovima opšte nadležnosti širom Srbije, u kojima sudije, koje su prošle obuku, zapravo postupaju kao posrednici (medijatori). Iako posredovanje može da se organizuje u različitim vrstama sukoba, praksa je pokazala da su se u ovom Centru mahom organizovala posredovanja (medijacije) u slučajevima trgovinskih sporova, sporova za naknadu štete i u porodičnim sporovima. Međutim, ovaj Centar se početkom 2013. godine suočio sa problemom finansiranja, jer nisu odobrena sredstva iz budžeta, što predstavlja značajnu prepreku u radu.

³⁰ Više o tome videti na internet stranici Kancelarije za ljudska i manjinska prava Vlade RS, www.ljudskaprava.gov.rs.

³¹ Više o tome videti na internet stranici Pokrajinskog sekretarijata za obrazovanje, upravu i nacionalne manjine, www.puma.vojvodina.gov.rs.

i kancelarije ombudsmana na opštinskom nivou, kao i Poverenik za zaštitu ravnopravnosti. Iako oni imaju i preventivnu ulogu, njihov primarni cilj je reagovanje u konkretnim slučajevima i zaštita pojedinaca i pojedinki i grupa od različitih vidova kršenja ljudskih prava, uključujući i ona koja su etnički motivisana. Uz to, uloga Poverenika za zaštitu ravnopravnosti je značajna i za razvijanje prakse posredovanja u slučajevima diskriminacije, uključujući onu koja je zasnovana na nacionalnoj pripadnosti i etničkom poreklu.

Kako je predviđeno Zakonom o zabrani diskriminacije,³² u postupku zaštite od diskriminacije Poverenik je ovlašćen da, pre preduzimanja drugih radnji, stranama predloži postupak mirenja (posredovanja, odnosno medijacije) ukoliko proceni da ima mesta ovoj vrsti postupanja. Obučena je grupa posrednika (medijatora), koji su stavljeni na listu specijalizovanih medijatora, i razvija se model posredovanja (medijacije) prilagođen slučajevima diskriminacije.³³ Tokom 2012. godine posredovanje (medijacija) je bilo ponuđeno u sedam slučajeva diskriminacije, ali ni u jednom od njih strane nisu prihvatile da na ovaj način pokušaju da reše nastali problem. Kao ključni razlozi za to navode se: nedovoljno poznavanje prednosti i mogućnosti koje posredovanje nudi stranama u sukobu, nesigurnost i nedostatak poverenja u drugu stranu pa stoga nisu želeli da uđu u ovakav postupak, veća sigurnost ukoliko dobiju zvanično mišljenje Poverenika i poverenje da će državni organ rešiti problem zbog koga je tužba za zaštitu od diskriminacije podneta (Redovni godišnji izveštaj Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2012. godinu). Sve to govori u prilog potrebi da se intenzivnije radi na podizanju svesti građana, ali i stručnjaka u državnim organima i institucijama o potencijalu koji posredovanje kao restorativni proces ima u rešavanju ovakvih i sličnih slučajeva.

Treći nivo čine nacionalni saveti nacionalnih manjina i opštinski saveti za međuetničke odnose. Njihov rad je usmeren na promociju i zaštitu prava manjina u oblasti obrazovanja, informisanja, kulture i službene upotrebe jezika u multietničkim sredinama.³⁴ Iako je stvarna moć ovih veća diskutabilna, oni

³² „Službeni glasnik RS“, br. 22/2009.

³³ Više o uspostavljanju okvira za sprovođenje postupka posredovanja u slučaju diskriminacije, kao i o dosadašnjoj praksi videti u Redovnom godišnjem izveštaju Poverenika za zaštitu ravnopravnosti za 2012. godinu, koji je dostupan na www.ravnopravnost.gov.rs, pristupljeno 22.11.2013. godine.

³⁴ Međutim, jedan od ključnih problema sa kojim se nacionalni saveti nacionalnih manjina suočavaju je nedostatak finansiranja. Naime, Zakonom o nacionalnim savetima nacionalnih manjina („Službeni glasnik RS“, br. 72/2009) predviđeno je formiranje budžetskog fonda za nacionalne manjine, ali je u protekle tri godine u ovaj fond novac uplaćen samo jednom, što

ipak imaju značajnu ulogu u zaštiti prava nacionalnih manjina, na primer, kroz obraćanje državnim institucijama ili nezavisnim državnim telima u slučaju kršenja ljudskih prava zasnovanih na nacionalnoj pripadnosti ili etničkom poreklu (posebno u slučajevima sistemskih problema u primeni propisa kojima se garantuju prava pripadnika nacionalnih manjina i njihovo ostvarivanje ili postojanja pravnih praznina u ovoj oblasti), ili kroz pružanje pomoći i podrške pojedincima i pojedinkama koji su žrtve kršenja ljudskih prava (na primer, pružanje pravne pomoći, informacija o njihovim pravima, postojećim procedurama i tome slično).

Aktivnosti države u bavljenju međuetničkim sukobima

Početkom 2000-tih država je imala krajnje indiferentan stav prema međuetničkim sukobima u Srbiji, posebno u Vojvodini i jugozapadnoj Srbiji: politika nereagovanja ili neadekvatnog reagovanja (neefikasnost tužilaštva, neodgovarajuća pravna kvalifikacija krivičnih dela i slično) bila je primetna, što je pojačavalo strah i osećaj nesigurnosti među pripadnicima određenih etničkih grupa i produbljivalo etničke podele i tenzije (Ivanišević, 2005). Od 2003. godine javljaju se neke promene u državnoj politici iako su reakcije na međuetničke sukobe varirale zavisno od konkretnih političkih prilika isto onako kao i one na državnom nivou vezano za sukobe iz 1990-tih. Pa i onda kada se odgovaralo na ovakve sukobe, to se činilo samo u okviru postojećeg krivičnog pravnog sistema, primenom mera represije, iako je blaga kaznena politika i pravna kvalifikacija ovih dela zapravo isključivala etničku dimenziju, što je bilo izloženo kritici (Ivanišević, 2005). To je doprinelo izmenama zakonodavstva, koje su se ogledale u permanentnom jačanju kaznenih, posebno krivičnih pravnih mehanizama za bavljenje ovom vrstom sukoba.

Sa druge strane, u bavljenju sukobima koji su se javljali nakon 2000. godine, država se više fokusirala na sukobe na jugu Srbije, koji su bili u neposrednoj vezi sa Kosovskim sukobom (Bačević i dr., 2011). U bavljenju ovim sukobima mogu se uočiti dve grupe aktivnosti: jačanje represije od strane policije i vojske, što je bilo u skladu sa globalnom politikom borbe protiv terorizma (Ryan, 2007)³⁵ i usvajanje Programa Vlade za rešavanje krize u ovoj oblasti na

---

nije dovoljno za potrebe svih saveta koji postoje. Više o tome: Živković, K. (2013) Očekuju se dopune Zakona o manjinama, *Danas*, 12.-13. oktobar 2013. godine, str. 13.

³⁵ Nakon sukoba na Kosovu država je počela da koncentriše policijske snage u tzv. Kopnenoj zoni bezbednosti duž administrativne linije sa Kosovom, gledajući na Albance kao potencijalne neprijatelje.

miran način. Ovo poslednje je ocenjeno od strane Međunarodne krizne grupe za Srbiju kao „jedna od retkih uspešnih priča mirnog rešavanja sukoba u bivšoj Jugoslaviji“ (International Crisis Group, 2007). Prema ovom programu, proces izgradnje mira uključivao je tri grupe aktivnosti: integraciju Albanaca u institucije lokalne vlasti; uspostavljanje bezbednosti u regionu kroz razvijanje multietničke policije, razoružavanje, demilitarizaciju regiona, amnestiju i reintegraciju bivših vojnika i slično, i razvoj obrazovanja, ekonomije i civilnog društva (Bačević i dr., 2011). Koordinacionom telu za opštine Bujanovac, Preševo i Medveđa, koje je osnovano 2000. godine, poverena je implementacija ovog programa.

Od svog osnivanja, Koordinaciono telo za opštine Bujanovac, Preševo i Medveđa imalo je značajnu ulogu u smanjivanju etničkih tenzija u ovom delu zemlje, zaustavljanju sukoba i normalizaciji svakodnevnog života. Tokom proteklih godina ono se posebno fokusiralo na izgradnju kapaciteta ovih opština, njihov ekonomski razvoj i političku i socijalnu integraciju, što su glavni preduslovi za stabilnost i razvoj ovog regiona. Aktivnosti Koordinacionog tela se sprovode mahom u domenu obrazovanja, društvenog i ekonomskog razvoja i jačanja civilnog društva. One su usmerene ka prevenciji sukoba kroz jačanje kapaciteta Srba i Albanaca, razvoj multikulturalizma i razumevanja različitosti. Ujedno, one odražavaju spremnost države da sukobe na jugu zemlje rešava na miran način i dijalogom, uz uključivanje svih sukobljenih strana i saradnju sa međunarodnom zajednicom, stvarajući tako osnov za restorativne mehanizme koji bi trebalo da zamene represivne, koji su dominirali u prethodnom periodu. Stoga se aktivnosti i misija Koordinacionog tela mogu posmatrati kao dobar primer razvijanja nerepresivne politike u bavljenju sukobima sa značajnim restorativnim potencijalom.

Uprkos ovim naporima, etničke tenzije na krajnjem jugu Srbije još uvek postoje, preteći bezbednosti građana. Primer koji to dobro ilustruje je postavljanje spomenika borcima Oslobođilačke vojske Preševa, Bujanovca i Medveđe u Preševu početkom 2013. godine. Ovaj događaj je isprovocirao reakciju premijera Srbije, koji je rekao da ukoliko lokalna vlast ne ukloni spomenik, država će to uraditi silom. Ovakva retorika i stav su krajnje suprotni ideji reintegracije, uključujući reintegraciju bivših vojnika, i prihvatanju istina svih sukobljenih strana. To je, pak, rezultiralo pretnjama bivšeg komandanta Oslobođilačke vojske Preševa, Bujanovca i Medveđe oružanim nasiljem ukoliko Vlada pokuša da uništi spomenik.³⁶ Tako, umesto da se uspostavi dijalog

³⁶ Internet stranica Radio televizije Srbije www.rts.rs, stranici pristupljeno 4.1.2013. godine.

o ovom pitanju, isključivi diskurs Vlade je preovladao i spomenik je uklonjen i premešten u jednu od džamija u Preševu. Kao rezultat tog postupka u nekoliko mesta na Kosovu uništeni su nadgrobni spomenici Srba na pravoslavnim grobljima. To je još jednom pokazalo kako represivni, isključivi i agresivni diskurs države doprinosi produbljivanju postojećih tenzija i vodi u nove sukobe.

Zaključak

U Srbiji još uvek nedostaje jasna politička volja da se bavi odgovornošću za međuetničke sukobe i da se otvoreno govori o ulozi srpskih vlasti i pojedinaca koji su bili uključeni u sukobe 1990-tih. Štaviše, nacionalistički diskurs, zajedno sa politikom penalnog populizma i odsustvom vladavine prava, čini plodno tle za političke opstrukcije i zloupotrebu krivičnog pravnog sistema. To umanjuje postojeće napore i postignute rezultate u procesuiranju i kažnjavanju izvršilaca, koji su ipak prisutni.

U bavljenju međuetničkim sukobima od strane države dominira bezbednosni diskurs. On je vidljiv u stalnom jačanju kaznene politike, sve široj upotrebi represivnih mehanizama i fokusiranju na krivičnopravni odgovor i sankcije kao glavne mehanizme bavljenja međuetničkim sukobima, dok suzbijanje rasizma, netolerancije i diskriminacije postaje dominantan okvir za bavljenje njima. Ovo se dobro uklapa u globalnu politiku penalnog populizma (Garland, 2001), koji se primećuje i u Srbiji (Soković, 2012), kroz sprovođenje politike represije i pooštavanje kaznene politike u ime zaštite žrtava, ali i građana u celini i osiguranje njihove bezbednosti. Ali, efekti takve politike nisu vidljivi: sukobi i dalje postoje, postajući čak i dublji. Žrtve nisu suštinski uključene u transformaciju sukoba; one su pre pasivni posmatrači procesa, posebno kada je reč o krivičnom postupku.

Drugi kraj bezbednosnog diskursa obeležen je permanentnim nastojanjima države da obezbedi zaštitu manjinama generalno, i posebno nacionalnim manjinama. Međunarodna i evropska zajednica su pozitivno ocenile korake koje je Srbija preduzela u cilju ratifikacije relevantnih međunarodnih dokumenata, uključivanje principa nediskriminacije i zaštite nacionalnih manjina u Ustav iz 2006. godine (Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije, 2008), kao i razvoj anti-diskriminacionog zakonodavstva i institucionalnog okvira za promovisanje i zaštitu ljudskih prava, socijalne kohezije i pravde. Ali, analizi ovih koraka trebalo bi pristupiti krajnje oprezno i kritički. Na primer, na početku Ustava iz

2006. godine kaže se da građani Srbije donose Ustav „polazeći od državne tradicije srpskog naroda i ravnopravnosti svih građana i etničkih zajednica u Srbiji“. Član 1 Ustava glasi: „Republika Srbija je država srpskog naroda i svih građana koji u njoj žive, zasnovana na vladavini prava i socijalnoj pravdi, načelima građanske demokratije, ljudskim i manjinskim pravima i slobodama i pripadnosti evropskim principima i vrednostima“. Ukoliko analiziramo ovu odredbu, možemo da uočimo da ona krije podelu na „nas“ (Srbe) i „njih“ ili „druge“ (druge etničke grupe). Stoga zakonodavni okvir za zaštitu manjina i uspostavljanje institucionalnog okvira mogu da predstavljaju „signal države“ u pogledu njene politike prema „drugima“ (Biro, 2001). Naime, zavisno od načina na koji se ovi mehanizmi zaštite regulišu i primenjuju, a još više kako se interpretiraju, oni mogu da doprinesu ili unapređenju odnosa između različitih etničkih grupa ili, pak, njihovom razaranju, rezultirajući u produbljivanju različitosti i postojećih tenzija, predstavljajući plodno tle za nove sukobe (Biro, 2001).

Od 2005. godine i početka pravnih reformi u Srbiji, uočavaju se napori ka uključivanju restorativnog pristupa. Nova zakonska rešenja pružaju osnov za širu primenu restorativnih programa u krivičnom i sistemu maloletničkog pravosuđa, ali i za rešavanje slučajeva diskriminacije, uključujući i onu koja je etnički motivisana. Međutim, praksa primene restorativnih programa je još uvek nedovoljna i sporadična. Takođe, nije moguće dati njenu ocenu samo na osnovu pregleda relevantne literature. Uz to, restorativni diskurs i restorativne aktivnosti nisu dovoljno vidljive, što je posledica nedovoljnog poznavanja i razumevanja koncepta restorativne pravde i njegovih potencijala. To zahteva dalje istraživanje primene postojećih restorativnih mehanizama, ali i rad na podizanju svesti naučne, stručne i opšte javnosti o njihovom značaju kako bi onda i njihova primena zaživela u praksi.

Literatura

Arsovska, J., Valinas, M., Fellegi, B. (2008) Prologue to the Kosovo drama: causes and consequences of a violent ethno-political conflict. U: I. Aertsen, J. Arsovska, H. C. Rohne, M. Valinas, K. Vanspauwen (ur.) *Restoring Justice after Large-scale Violent Conflicts*, Devon, UK: Willan Publishing, str. 75-98.

Bačević, J., Bancroft, I., Fridman, O., Tošić, J. (2011) *The Conflict and its Aftermath in South Serbia – Social and Ethnic Relations, Agency and Belonging in Presevo and Bujanovac*. Belgrade: UNDP.

Berghof Foundation (2012) *Berghof Glossary on Conflict Transformation – 20 notions for theory and practice*. Berlin: Berghof Foundation Operations GmbH.

Biro, M. (2001) Kako pomiriti Srbe, Hrvate i Bošnjake? *Nova srpska politička misao*, 1-4, str. 111-122.

Blagojević, M. (2000) Prebrojavanje mrtvih tela: viktimizacija kao samoostvarujuće proročanstvo, *Temida*, 2, str. 5-10.

Blagojević, M. (2005) War on Kosovo: A victory for the Media?. U: F. Bieber, Z. Daskalovski (ur.) *Serbia After the Kosovo War: The Defeat of Nationalism and Change of Regime. Understanding the War in Kosovo*, London: Frank Cass, str. 163-180.

Burg, S. (2007) NGOs and Ethnic Conflict: Lessons from the Work of the Project on Ethnic Relations in the Balkans. *Negotiation Journal*, 1, str. 7–33.

Butler, J. (2004) *Precarious life: The Powers of Mourning and Violence*. London and New York: Verso.

Čopić, S. (2010) *Restorativna pravda i krivičnopravni sistem*. Pravni fakultet Univerziteta u Nišu, doktorska disertacija (neobjavljeno).

Čopić, S. (2011) Položaj i zaštita žrtve u krivičnom postupku. U: V. Nikolić-Ristanović, S. Čopić (ur.) *Prava žrtava i EU: izazovi pružanja pomoći žrtvama*, Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej, str. 135-160.

Council of Europe (2012) *Post-war justice and durable peace in the former Yugoslavia*. Strasbourg: Commissioner for Human Rights.

Daskalovski, Ž. (2005) Claims to Kosovo: Nationalism and Self-Determination. U: K. Drezov, B. Gokay, D. Kostovicova (ur.) *Kosovo – myths, conflict and war*, Keele University, United Kingdom: Keele European Research Centre, str. 11-27.

Dauphinee, E. A. (2005) Rambouillet: A Critical (Re)Assessment. U: K. Drezov, B. Gokay, D. Kostovicova (ur.) *Kosovo – myths, conflict and war*, Keele University, United Kingdom: Keele European Research Centre, str. 99-119.

Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije (2008) *Izveštaj o Srbiji*. Strasbourg: Council of Europe.

Garland, D. (2001) *The Culture of Control – Crime and Social Order in Contemporary Society*. Oxford: Oxford University Press.

Guzina, D. (2005) Kosovo or Kosova – Could It Be Both? The Case of Interlocking Serbian and Albanian Nationalisms. U: K. Drezov, B. Gokay, D. Kostovicova (ur.) *Kosovo-myths, conflict and war*, Keele University, United Kingdom: Keele European Research Centre, str. 29-49.

- Hondus, P. (2007) Mogu li Srbi i Albanci živeti zajedno?. *Bezbednost Zapadnog Balkana*, 4, str. 4-12.
- Ilić, D. (2005) Jugoslovenska komisija za istinu i pomirenje. *Reč*, 73.19, str. 53-79.
- Ivanišević, B. (2005) *Serbia, dangerous indifference: violence against minorities in Serbia*. Human Rights Watch.
- Janjić, D. (2005) *The Crisis in South Serbia. Occasional paper No. 11*. Budapest: Policy Documentation Center.
- Kostovicova, D. (2005) Albanian Schooling in Kosovo 1992-1998. U: K. Drezov, B. Gokay, D. Kostovicova (ur.) *Kosovo- myths, conflict and war*, Keele University, United Kingdom: Keele European Research Centre, str. 12-20.
- Liebmman, M. (2007) *Restorative justice: how it works*. London: Jessica Kingsley Publishers.
- Minow, M. (1998) *Between Vengeance and Forgiveness—Facing History after Genocide and Mass Violence*. Boston: Beacon Press.
- Morrison, K. (2008) *Political and Religious Conflict in Sandzak*. Shrivenham: Defence Academy of the United Kingdom.
- Nielsen, B. (2001) Repressive, Restorative and Reflexive Criminal Law. U: E. Fattah, S. Parmentier (ur.) *Victim Policies and Criminal Justice on the Road to Restorative Justice*, edited, Leuven: Leuven University Press, str. 145-166.
- Nikolić, L. (2005) Ethnic Prejudices and Discrimination: The case of Kosovo. U: F. Bieber, Ž. Daskalovski (ur.) *Serbia After the Kosovo War: The Defeat of Nationalism and Change of Regime. Understanding the War in Kosovo*. London: Frank Cass, str. 51-76.
- Nikolić-Ristanović, V. (2000) Žrtve ratova u bivšoj Jugoslaviji: obim, struktura i obrasci viktimizacije. *Temida*, 2, str. 11-21.
- Nikolić-Ristanović, V. (2003) Possibilities for Restorative Justice in Serbia. U: L. Walgrave (ur.) *Positioning Restorative Justice*. Devon: Willan Publishers, str. 239-255.
- Nikolić-Ristanović, V. (2006) Truth and reconciliation in Serbia. U: D. Sullivan, L. Tifft (ur.) *Handbook of Restorative Justice*, Oxon: Taylor & Francis Books, str. 369-387.
- Nikolić-Ristanović, V. (2011) Pravna zaštita žrtava ratnih zločina u Srbiji. U: V. Nikolić-Ristanović, S. Čopić (ur.) *Prava žrtava i EU: izazovi pružanja pomoći žrtvama*, Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej, str. 103-118.
- Nikolić-Ristanović, V., Čopić, S. (2006) Položaj žrtve u Srbiji: klasični krivični postupak i mogućnosti restorativne pravde. *Temida*, 1, str. 67-77.
- Nikolić-Ristanović, V., Čopić, S., Petrović, N., Šaćiri, B. (2012) *Draft research report 6.1*. Belgrade: Victimology Society of Serbia (neobjavljeno).

Ostojić, M. (2007) Beyond Transitional Justice: Coming to Terms with the Past in Post-Milosevic Serbia. *Slovo*, 2, str. 103-123.

Pali, B. (2012) *Deliverable 1.1. Theoretical analysis report*. Leuven: KU Leuven (neobjavljeno).

Pavković, A. (1999) Kosovo: a Land of Conflicting Myths. U: K. Drezov, B. Gokay, D. Kostovicova (ur.) *Kosovo- myths, conflict and war*, Keele University, UK: Keele European Research Centre: str. 4-12.

Pavković, A. (2000) A reconciliation model for the Former Yugoslavia. *Peace Review*, 1, str. 103-109.

Peković, S. (2011) Podrška žrtvama i svedocima u sudskim postupcima za ratne zločine. U: V. Nikolić-Ristanović, S. Čopić (ur.) *Prava žrtava i EU: izazovi pružanja pomoći žrtvama*, Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej, str. 189-198.

Raković, S. (2005) We are not like Them: Denial of the Other in Serbia, Croatia and Bosnia-Herzegovina. U: M. Pajnik, T. Kuzmanić (ur.) *Nation-States and Xenophobia: In the ruins of Ex-Yugoslavia*, Ljubljana: Peace Institute, str. 63-74.

Ryan, B. (2007) Quasi-pluralism in a Quasi-peace: South Serbia's Multi-ethnic Police. *International Peacekeeping*, 2, str. 282-297.

Soković, S. (2012) Penitencijarne statistike: mera kriminaliteta i/ili više od toga?. U: V. Nikolić-Ristanović (ur.) *Evidentiranje kriminaliteta iskustva iz sveta i Srbije*, Beograd: Prometej: str. 83-104.

Subotić, J. (2010) *Otimanje pravde: suočavanje s prošlošću na Balkanu*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.

Teitel, R. (2000) *Transitional Justice*. Oxford: Oxford University Press.

Vukomanović, D. (1999) Kosovska kriza - upravljanje etničkim sukobom. *Nova srpska politička misao*, 3-4, str. 35-59.

Zdravković, H. (2005) *Politika žrtve na Kosovu: identitet žrtve kao primarni diskurzivni cilj Srba i Albanaca u opornom sukobu na Kosovu*. Beograd: Srpski genealoški centar.

Živković, K. (2013) Očekuju se dopune Zakona o manjinama, *Danas*, 12.-13. oktobar 2013. godine, str. 13.

Internet izvori

Foss, E. M., Hassan, S. C., Hydle, I., Seeberg, M. L., Uhrig, B. (2012) *Report on conflicts in intercultural settings* (neobjavljeno). Dostupno na: http://www.alternativeproject.eu/assets/upload/Deliverable_2.1_Report_on_conflicts_in_intercultural_settings.pdf, stranici pristupljeno 20.11.2013.

Građani o srpsko-albanskim odnosima i regionalnoj bezbednosnoj saradnji, u okviru Foruma za bezbednosna istraživanja Beograd-Priština-Tirana, Beograd, 31. oktobar 2013. godine. Prezentacija rezultata dostupna na: http://www.bezbednost.org/upload/document/gradjani_o_srpsko-albanskim_odnosima_i_regionalnoj.pdf, stranici pristupljeno 20.11.2013.

International Crisis Group (2007) *Serbia: Maintaining Peace in the Presevo Valley*. Europe Report N°186. Dostupno na: <http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/serbia/186-serbia-maintaining-peace-in-the-presevo-valley.aspx>, stranici pristupljeno 4.12.2012.

Kancelarija tužioca za ratne zločine, http://www.tuzilastvorz.org.rs/html_trz/predmeti_eng.htm, stranici pristupljeno 22.11.2013.

Kancelarija za ljudska i manjinska prava Vlade RS, www.ljudskaprava.gov.rs, stranici pristupljeno 20.11.2013.

Komesarijat za izbeglice RS, <http://www.kirs.gov.rs/articles/onama.php?lang=ENG>, stranici pristupljeno 5.2.2013.

Konferencija projekta „Pravda i ratni zločini“, maj 2011. godine. Dostupna na: http://www.slobodnaevropa.org/content/region_sudjenja_svedoci/24093744.html, stranici pristupljeno 5.2.2013.

Narodna skupština RS, http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/lat/pdf/ostala_akta/2013/RS1-13Lat.pdf, stranici pristupljeno 10.2.2013.

Nikolić-Ristanović, V., Ćopić, S. (2013) *Dealing with interethnic conflicts in Serbia and the place of restorative justice and victims* (neobjavljeno). Dostupno na http://www.vds.org.rs/File/Deliverable_6_1_Research_report_on_dealing_with_conflicts_by_NGOs_and_the_state.pdf, stranici pristupljeno 20.11.2013.

Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje, upravu i nacionalne manjine, www.puma.vojvodina.gov.rs, stranici pristupljeno 20.11.2013.

Presuda Međunarodnog suda pravde u slučaju Bosna i Hercegovina protiv Srbije, <http://www.icj-cij.org/docket/index.php?p1=3&p2=2&case=91&code=bhy&p3=5>, stranici pristupljeno 6.2.2013.

Radio televizije Srbije, www.rts.rs, stranici pristupljeno 4.1.2013.

SANJA ČOPIĆ

Activities and the discourse of the state agencies and institutions in Serbia in dealing with interethnic conflicts

This paper aims at presenting a part of the research "Fostering victim-oriented dialogue in a multiethnic society", which was conducted by the Victimology Society of Serbia in the course of 2012 and the beginning of 2013 within the project "Developing alternative understandings of security and justice through restorative justice approaches in intercultural settings within democratic societies" – ALTERNATIVE. The result of research into the activities of the state agencies and institutions in Serbia in dealing with multi-ethnic conflicts during the 1990s onwards will be presented. The analysis should identify the discourse of the state in relation to multiethnic conflicts in order to observe any changes or developments in the past two decades. In addition, the focus is on identifying the place and role of restorative justice in how the state responds to these conflicts in order to assess the potential of such an approach in Serbia and consider possible pathways towards its broader use.

Keywords: interethnic conflicts, state, discourse, activities, restorative justice

TEMIDA
Decembar 2013, str. 95-115
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1304095G
Originalni naučni rad

Roma and non-Roma conflicts in the light of power relationships

GÁBOR HÉRA*

The article summarises the findings of the first phase of an action research study focusing on how restorative justice approaches and practices can support conflict resolution within an intercultural context. The author will describe the relationship between the Roma and non-Roma residents in a Hungarian village. Consideration will be given to the "ordering groups" of the local community and will discuss some of their conflicts. It will be argued that these ordering groups may influence inter-ethnic relationships and impact how Roma and non-Roma members of the community may live harmoniously together.

Key words: Roma, discrimination, action research, interethnic conflicts, power relationship, restorative justice

Introduction

This study introduces the results of the first phase of an action research that is being conducted by the Foresee Research Group (www.foresee.hu) within the framework of the program called ALTERNATIVE.¹ The aim of this project is to provide an alternative and a deep understanding of justice and security based on empirical evidence, and on ways to handle conflicts within intercultural contexts in democratic societies. The project undertakes an interdisciplinary and inter-regional comparative investigation on how and why

---

* Gábor Héra works as a researcher at the Foresee Research Group and at the National University of Public Service. At the same time he is a doctoral candidate at Philosophy and Sociology of Science Doctoral School, BME. E-mail: hera.gabor@gmail.com

¹ The research has received funding from the European Union's Seventh Framework Programme (FP7-SEC-2011-1) under grant agreement no. 285368.

people, groups and institutions, through the application of restorative justice, are enabled to attain an alternative understanding and a new experience of justice and security (ALTERNATIVE 2011, 3).

In the beginning of the project, the partners of ALTERNATIVE conducted primarily theoretical researches and analyzed the relevant literature. Based on the results of this work the consortium developed concepts, later they theoretically elaborated, finalized and operationalised them. This is followed by an action research phase – I will introduce some preliminary findings of this phase within this article. The program will continue; taking the findings of the research into consideration, intervention and implementation will be realized which is based on the restorative approach.

The Hungarian partner of the program has been working in the village of Kulacs² since 2012. We have been building good relationships and mutual trust with the community. We have been gaining information about the key actors and the difficulties of existence in this village. This knowledge is changing continuously, as the action research is still going on. New encounters, new perspectives, new conversations, new conflicts can, and probably will specify the picture in the future. However, I can already describe some results, reveal typical oppositions and denote some characteristics of the local relations from an interethnic aspect.

Within this paper, I will describe the situation of the Roma minority in Hungary at first. The next chapter will introduce the village, where the program of the Foresee Research Group has been taking place. Later on, I will share some information about the methodology of the action research. After that, I will focus on the local Roma of Kulacs, their problems, their conflicts with the majority of the villagers and their experience about discrimination will be in the centerpoint of my attention. It was also important to introduce the groups of interests and conflicts of the community as well. As I will underline, these circumstances might have influence on the way the Roma and non-Roma live together. This is what I will introduce at the end of the article.

---

² Within this study, all of the names are fictive in order to ensure anonymity.

Roma in Hungary

According to a national representative survey the estimated total Roma population was 320.000 in 1971, 468.000 in 1993 and 600.000 in 2003 (Kemény et al., 2004: 11-12). Based on this data, the research carried out in 2010 estimated the number of the Roma 750.000, so approximately 8 per cent of the Hungarian population belonged to this minority (MC, 2010: 31). A few decades ago, differences between Roma and non-Roma were not so deep as nowadays. Under socialism, the state-owned industrial companies needed semi – and unskilled workers in large numbers. However, the Roma could only partially fulfil the requirements of the labour market because of their educational, health and housing disadvantages. In order to reduce the already existing disadvantages, nationwide campaigns began in Hungary. The programs focusing on the elimination of the Roma settlements set the objective of creating better housing conditions. The rate of the Roma pupils attending schools increased, due to the extension of compulsory education and the need for writing and reading, which appeared among the Roma. Because of the increase in industrial employment, the number of the Roma with a higher income increased by the early 1970s. Although, we can identify certain drawbacks of these programs, the living conditions of the Roma clearly improved within this period.

The situation of the Roma has been worsening dramatically since socialism collapsed. Social scientists have observed that disadvantages appear already in early childhood. According to the national survey conducted in 2003, there were relevant differences in the access to kindergarten between Roma and non-Roma children. In 2003, 88% of non-Roma children aged 3-5, while only 42% of Roma children attended kindergarten (Kemény et al., 2004: 83-84). The educational system from kindergarten to high school did not ensure equal educational opportunities for Roma children. In 2003, the number of segregated schools was 180, and the number of segregated classes mostly attended by Roma was 3,000 (Molnár, Dupcsik, 2008: 17-18). Among the Roma children the rate of dropouts, qualifying as private students and being labeled as mentally disabled and therefore sent to special schools or classes was much higher than the national average between 1993 and 2003 (Kemény et al., 2004: 82-90). The inequality between Roma and non-Roma was even more visible if we paid attention to universities: in 2003 40% of

youth population in the 20-24 age group attended college or university while this rate was only 1.2% among the Roma youth (Kemény et al., 2004: 89).

The employment rate of Roma has also dramatically declined after the transition of the socialist regime. In the 1970s there was no relevant difference between the employment of the Roma and non-Roma (Balogh, 2013). In 1989, the proportion of employment (Kertesi, 2005a) was 67%, which dropped to 31% in 1993 among the 15-49 year old Roma population. The employment rate of the general population is considerably higher now – nearly twice as much – compared to the Roma population (Kertesi, 2005b: 194). The data of the FRA Roma pilot survey confirm these results. The rate of paid employment of Roma aged 20 to 64 is significantly lower (reaches about 35%) compared to the non Roma (near 50%) (FRA, 2012: 6).

The national researches from 2003 and 2010 (MC, 2010; Letenyi, Varga, 2011; Babusik, 2004) show that the housing conditions of Roma households were very poor as well. 64% of Roma households lacked pipeline gas supply and one-third of Roma households were without toilettes and bathrooms. Half of the households were without sewage disposal system and one-fifth of them lacked running water.

Attitudes, prejudice towards Roma

Prejudice and discrimination towards Roma existed already in the era of socialism – although during the socialism it was forbidden to analyse the phenomenon of prejudice, so from this period we have only a little information about the attitudes against Roma. The research of Mária Márkus in 1967 claimed that the rejection of the Roma – at least in the three villages where their field work was conducted – was extremely high. Similar negative attitudes were observable in the late seventies among pupils (Józsa, 1979), unskilled workers (Hankiss, 1976) or in case of representative samples as well (Hann-Tomka-Pártos, 1979).

In 1989, the system has changed, socialism collapsed. In the first few years of the new political era, the activity, role and support of extreme-right wing parties and movements were negligible. Moreover, negative attitudes against the Roma – although they were still strong but–dwindled in the 1990s. Unfortunately, this positive trend altered after the Millennium. These changes had their stems in several factors. MSZP, the ruling party between 2002 and 2010, lost its credibility after a while. The supporters of the party decreased

in numbers immensely. Being averse to the MSZP, at the same time, meant being averse to political correctness – which ideology, language, and policy was the party's own (Bernát et al., 2012). One of the political opponents of the MSZP, the so-called Jobbik Party (Kiss, Széger, Héra, 2013: 278) and the Hungarian Guard (a paramilitary association which was supported by the Jobbik) introduced the politically not correct rhetoric (Gimes et al., 2008). The representatives of this extreme right-wing party uttered what was forbidden to name before. They started to talk about "Gypsy crime"³. They took an openly discriminative attitude against the Roma. They drew attention to the damage which, in their opinion, the Roma caused in the majority of the society.

The situation became worse thanks to the economic crisis in 2008. Fear and frustration of losing jobs and being impoverished made citizens inclined to vote for populist parties. And the parties reacted quickly; almost all of them drew up light, simplistic messages that people could easily understand (Rajasic, 2007). And sometimes these messages provided extreme solutions for social problems and often named a common enemy – who were very often the Roma.

Nowadays, in Hungary – similarly to other Eastern-European countries – Roma belong to the most disadvantaged social groups who suffer from the heaviest prejudice. As sociological researches prove the negative attitudes towards the Roma are intensive. According to a survey conducted in 2011 two-third of Hungarians would not let their kids play with Roma children. In 2009, 58% of the population believed that the crime is in the blood of the Roma. In the same year the rate of those who agree with the statement "there are respectable Roma, but the majority of them are not respectable" was 80%. The lack of tolerance and the phenomenon of exclusion were highlighted not only by researches but also by the existence of hate speech and hate crime incidents. In 2008 a series of murders resulted in the deaths of five Roma people.

---

³ The traditional Hungarian name for this ethnic group is Gypsy but the politically correct one is Roma.

Description of the field

Kulacs is a small village in Hungary where the number of the local inhabitants was between 2,500 and 3,500 in the past few decades. The infrastructure in Kulacs has been upgraded. More than 95% of the houses have piped drinking water and piped gas supply, almost all of them are involved into waste collection and about 80% of them are connected to the wastewater collection network (KSH, 2011). Kulacs has a kindergarten, a library and one primary school with a gymnasium. A family doctor and a pediatrician are also available.

Kulacs is traditionally a religious village. Around the Millennium, the vast majority of the village (more than 80%) considered themselves as Catholics (Parokia, 2011). The settlement has a multicultural background as well, as not only Hungarians but members and posterity of the German, Slovakian and Roma minority live here. Today, Kulacs has German and Roma Minority Governments.⁴ In 2001, about 4% of the people considered themselves Roma (KSH, 2012). In the opinion of the leader of the Roma Minority Government, this percentage is 8% today. The reason of the difference between the two data is not immigration or an outstanding rate of birth. It lies in the fact that in case of an official census the Roma citizens usually do not declare their minority background.

Civil activity is strong and supported by the local government. The website of the village mentions altogether twelve NGOs and fourteen bottom-up movements. For example, sport associations, a club for retired residents, a choir and a Home Guard can be found among the local initiatives. In 2013, Kulacs gives the floor to altogether 34 programs – a lot of them organized by the local NGOs. The local government has a newspaper. Apart from this medium the Catholic Church, a local NGO and the Roma Minority Government publish local newspapers as well.

---

⁴ The legal basis of minority rights protection in Hungary is the 1993 Act on the rights of national and ethnic minorities (Act 1993/77.). The most important innovation of the law was the establishment of minority self-governments both at local and national levels. Minority self-governments have primarily non-territorial competences, thus they offer a form of cultural autonomy for minorities.

Methodology

The orientation of our work was based on action research which is an umbrella term that represents several practices. In case of action researches the researchers not only gain information from the field, they not only conduct studies on the target group. On the contrary, the researchers form “partnerships with community members to identify issues of local importance, develop ways of studying them, collect and interpret data, and take action on the resulting knowledge” (Smith et al., 2010: 408). The keyword is action. The researchers are not only objective observers who do not influence the field and who are not influenced by the field or even by themselves. Rather, the aim of the researchers is “to effect desired change as a path to generating knowledge and empowering stakeholders” (Huang, 2010). The researchers do not have to make a division between action and understanding. This is the approach, which in our hope, supports the achievement of the aims of the ALTERNATIVE project. Thanks to action research we gain knowledge from the field, we build mutual understanding and trust – what is crucial as we would like to facilitate people’s participation in the resolution of their conflicts within the next phase of ALTERNATIVE.

Altogether, we prepared interviews with 33 local residents within six months. We used the snow-ball method in order to get in contact with interviewees. The conversations were usually 1-1.5 hours long and were in most cases recorded and later transcribed. The questions in the interview guidelines were divided into three main issues: 1) History of the village, 2) Life story of the interviewee, 3) Conflicts in Kulacs. Another source of information was the desk research. We collected all kinds of information about Kulacs from libraries, internet, local residents, local newspapers and local government. Moreover, we were there on the field. We took part in events, such as the Ball of the Catholic Church, soccer games, Roma Day, graduation, consecration of a local monument etc. After the participatory observations we summarised our experience in a research diary. Besides, we did not only collect information but shared the gained information with the local community. We organised two workshops where we introduced the findings of the first phase of the action research. Here, local residents asked questions, shared with the researchers their feedbacks and even criticized the process or conclusions of the research.

Roma in Kulacs

I would like to emphasise the fact that according to our interviewees the relationship between the Roma and non-Roma inhabitants is calm, which is definitely not the case in several Hungarian villages. Although, there were smaller conflicts in the past few years and sometimes tensions were also observable in Kulacs but still, *“our village is a peaceful island”* – which is an important value in the opinion of our interviewees.

Despite the fact that the situation is generally peaceful, Roma interviewees reported discrimination or discriminatory practices several times. Some of them thought that the Roma lived at the edge of the community until now (*“We have the same, old rules; the Roma settle at the edge”*), the teachers did not pay enough attention to their children (*“The children have to sit at the desks at the back, there is not attention paid to them”*) and their parents had less rights in the school (*“The gate is closed in the school. Roma parents would like to go in but they do not let them in. Hungarians would like to go and the door is open for them immediately”*). They talked about prejudice (*“I do not like it when they say that Roma would not like to work. They would like to but they do not have a chance.”*), disadvantage at workplace (*“They could tell us...I will not resent. “Listen to me, you are gipsy and we will not hire you!” ”*) and negative attitudes towards them. If an interviewee reported violence he or she surely belonged to the Roma minority. Some of the Roma introduced even life-threatening conflicts. *“Next to the forest they cut a dry tree they thought they could take away. Somebody reported it and a man appeared with his two sons and with guns. This man was the schoolmate of the interviewee, he was an acquaintance. This man called somebody and told him “listen to me, here is a father and his son bring the grasper, we have to bury them” and “I will shot the head of your father”. Those, who did not have a gun, came against us with axes, cudgels.”* Fortunately, no physical harm was caused in this case. The Roma were denounced because of stealing wood, the sentence was admonition. This was the official process. Non-officially the man who threatened the Roma *“was caught at the Day of the Village and got some biffs”*.

In the beginning of this study I already mentioned that after the Millennium the right-wing movements became stronger in Hungary. Jobbik introduced the politically not correct rhetoric (Gimes et al. 2008). They started to talk about “Gypsy crime”. They took an openly discriminative attitude against the Roma. This is the reason why members of the Jobbik or of the

Hungarian Guard are frightening and irritant for Roma. A violent conflict took place in Kulacs about nine years ago when members of the Hungarian Guard appeared in the village. They clobbered a young Roma, and shot the arm of another Roma. As a local resident told us *"Roma were assaulted from a car, my brother-in-law is disabled with his arm now."* According to our interviewees the cases were not reported to police and the offenders did not have to take the responsibility for their act.

Some of the non-Roma residents of Kulacs had clear knowledge about discrimination and prejudice that affect the local Roma. These people usually accept that solely Roma, who are in a disadvantaged situation, can not change their own life. These people highlighted the responsibility of the whole society and explained the difficulties of the Roma a lot of times with macro-sociological reasons. *"Under the period of socialism...a lot of gypsies were working in the collective farm. The system has changed...farms ceased... there is no work place since that time and they can not work."* These villagers emphasised that if the Roma had work they would have no problem at all. Lack of work gave an explanation also for crime that was committed by Roma. *"It is not an easy issue... Should they curdle? Moreover, they push the bike with firewood for two-three days...and the police bring them to the yard. If somebody steals the wood with a truck...I can understand if they catch you. However, it is a cruel situation if you can not heat."*

On the contrary, other non-Roma residents of Kulacs are less tolerant towards the local Roma. These people usually have a perspective which emphasise the responsibility of the individual. This idea is fed by the ideology *"if you really want to do something, you can"*. According to this opinion Roma should have been active in order to improve their life-circumstances. They thought that a few decades ago there had been no problem with Roma as *"they knew where to stay"*. Unfortunately, nowadays *"they can do what they want while Hungarians mustn't do anything."* In their opinion the village always had problem with this minority whose members did not really want to change their life. These residents usually warned of the thefts which in their opinion were committed by Roma. *"There are a lot of conflicts about firewood. While white people buy the wood Roma people steal the forest. I know somebody...they went to measure the forest...they realised that the trees could be cut so they hired people to work there. One month later...they arrived to the forest but it was not there. The gypsies stole it."*

Groups of interests

We realized that the attitudes towards the Roma divided the village into two groups – but this is not the only factor that makes difference between them. The members of the two groups usually represent different ideologies. In addition, we can describe the groups with different backgrounds of religion. Besides, the two groups have usually different opinions about the work and achievement of the mayor and the city council. Moreover, one of the groups mainly consists of native villagers while among the members of the other group there are many newcomers.

These groups could be named as “ordering groups” with different cultures (Foss et al., 2012, 23) or with premises (Foss et al. 2012, 42). They could be defined as groups with different feelings, unmet needs, “incompatible interests or goals or in competition for control over scarce resources.” (Foss et al., 2012: 34) These groups show the multiplicity of local subcultures (Kremmel, Pelikan 2013: 17). Thanks to the identification of these groups we can describe the fragmented environment (Hydly, Seeberg, 2013: 9) of the village – what is an important aim if we would like to learn about and from the community. We hope that the information about groups and their conflicts could support our work and help us to understand the Roma and non-Roma relationships in Kulacs.

Conflicts between newcomers and native villagers

We can observe one of the most important opposition between the newcomers and the native villagers. As the local government has been aiming to welcome new residents, the population in Kulacs has increased in the last twenty years. However, after a while conflicts appeared between the native villagers and the newcomers. Some of the dissents were born because of different claims: *“The newcomers from the city disapprove of the local shop, because it is not a supermarket and they cannot buy everything here.”* Other disagreements were based on the different norms. For example, some of the newly arrived people did not pay attention to their gardens—what can be quite unusual for rural people. *“The people who used to live in a city never run a garden, so it is weedy. The people in the village condemn this behaviour.”* The incomprehension could be mutual. One of our interviewees who arrived to the village a few years ago shared with us his opinion: *“Here is a freak that “oh, my god, the tree and leafs touch the house”... And it is the mania of the local*

residents that they rake the stupid shifting sand as flat as a pancake." Some of our interviewees pointed at different habits of greeting. People at the countryside greet each other from a distance. People coming from the cities only say hello when they are close. This could be the reason that some of the native villagers think of the newcomers as impolite.

In the last few years, conflicts between the two groups became deeper. An important source of clashes was burning leaves in the gardens. In the opinion of the native villagers burning is necessary: *"Village. Here people are used to burning in the garden. They burn the weed. I agree; nobody should burn non-stop. However, at spring and at fall in that bloody garden we have to somehow deal with leaves!"* Some of our interviewees thought that burning was a part of the tradition in Kulacs – if somebody would like to change it, he/she would like to change the tradition of the village as well: *"We have an ordinary rhythm. The order of the feasts or the order of burning. A newly arrived who respects this order...there is no problem with them. However, if somebody wants to be smarter than us and tell us when we should do the burning...We do it and we'll do it this way."* On the other hand, burning is not only characteristic of the local community but a source of smoke as well – what can be almost unbearable for the neighbours: *"They are burning all the time. Without any break. Pyromaniac people live here, everybody fires all of the shit. They are not able to understand how harmful it is."*

"Burning" became one of the central issues of the local public speeches. The opposition between the two groups turned into a heavy struggle two years ago. That summer one of the newcomers, Peter left the windows open in order to cool the house. When he woke up in the morning, his room was full of smoke as somebody was burning leaves in the neighbourhood. *"I was so angry that I thought I would explode. I went there and shouted at him. "You motherfucker, I have to wake up at six to find my flat full of smoke!" I came back, logged in to Facebook and wrote a post "Smelly peasant, he is burning again".* This was a turning point, as the opinion appeared not only in interpersonal communication but in public media as well. Arguments and counterarguments followed the note of Peter who deleted his post three hours later and apologized for it – but it was too late. The news spread in Kulacs: *"a newcomer called us smelly peasants"*.

The reaction was quite strong. An unknown person printed leaflets and dropped them into the mailboxes at night. The author warned that Peter had negative opinion about the residents of Kulacs. *"Folks, think about it, what kind*

of a man he is!" – voiced the last sentence. Peter had even personal conflicts with local residents. *"The policeman stopped next to me with his car and got off. "Wait a minute, did you really say this?" I answered "Yes, I wrote it but I would like to tell you what happened." "No, no. I'll never talk to you" – this was his answer, he got in the car and drove away. After this...for months, until the next spring... if somebody glimpsed me in the village, they pointed the finger at me... I was afraid to go to the other side of the village. There was somebody who came to my house and threatened me...that I should have not gone out at night, because I could have some troubles."*

Almost a year later, at a public hearing Peter managed to explain why he wrote his note. He was able to repent and say sorry. Thanks to this act, some members of the community were able to forgive him. Others were not able or did not want to do the same. And the "burning issue" became part of the canon, became a milestone by a long-long way. Among other strong conflicts, it was also an incident that represented how strong the collision could be between native villagers and newcomers.

Active members of the Catholic church and residents who regularly do not go to mass

The field (Bourdieu, 2005) of the village is fragmented by the conflict of Catholic and non-Catholic⁵ residents. The problem of the former group is that non-Catholic residents do not respect them: *"They do not approve that we visit the procession at Easter or at Corpus Christe⁶. We go to mass. We practice our religion, our faith. And they do not like it at all. We are a good community, we exist and we respect each other. For some of the people this is annoying."* At the same time, non-Catholic residents would not like to not accept that *"everything comes via the Church. They do not feel it to be their own. They wonder why should I visit an event organized by the Church."*

This type of rivalry is more interesting as two leaders – the mayor and the priest – are also involved. According to an interviewee the mayor, who is an atheist, *"even allowed himself to say that he could have the cross removed from the top of the church."* We could observe their opposition when the Catholic

---

⁵ This is how the local residents named those people who regularly do not go to mass.

⁶ It is a Latin Rite liturgical solemnity celebrating the tradition and belief in the body and blood of Jesus Christ and his Real Presence in the Eucharist. Available at: [http://en.wikipedia.org/wiki/Corpus_Christi_\(feast\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Corpus_Christi_(feast))

Church organised its Charity Ball in which the mayor did not take part. In the opinion of the priest the mayor was invited by them. In the opinion of the mayor he received the invitation too late.

Here, I would like to highlight the fact that we followed the principles of the ALTERNATIVE and we did not want to reconstruct the “real story”. Instead of searching for an absolute “truth”, we collected and analysed the patterns, opinions and points of view, we just recorded the “struggle of discourses”. We accepted that different actors may have different, subjective interpretations.

Conflicts that arose because of power relationships

From the point of view of political power relationships, we can identify two regimes in Kulacs. One of them is the previous regime that was in power between 1990 and 2002. In that case both the mayor and the city council belonged to the group of the native villagers. Moreover, they clearly belonged to the right – which means, in case of Hungary, the ideology of “conservatism”, the value of tradition and the religion of the (Catholic) Christians. The other factor is the regime that is in power presently. In this case the mayor identifies himself as a liberal and a leftist person who has sensitivity for equality. Moreover, the representatives of the city council this time are open to the newcomers and respect the mayor. This is the city council where even a Roma is among the members.

One of the “ordering groups”, namely those who sympathise with the previous regime, think that there have been no investments in Kulacs since the new mayor, Lajos has been in power. For these interviewees, without investment there is no development. According to their critic, while other mayors write applications and try to find financial sources for developing infrastructure, Lajos does not pay enough attention to this issue. *“I can not imagine how nothing happens in this village. I got used to it that every four years we stepped forward. We only had electricity in 1990. We only had our naked bottom. Between 1990 and 1994 we built a gymnasium, a war memorial, a sewer, a treatment plant. In the next four years, we built piped drinking water. Storm rain water drainage. We had huge steps. However, since Lajos has been the mayor... [...] Almost nothing has happened here, in Kulacs.”* These inhabitants had even more complaints. They thought that Lajos favoured the group of the newcomers and he would not have liked to have cooperation with native villagers.

On the contrary, the other “ordering group”, namely those who sympathise with the present regime, think that spending money on infrastructure is not necessary. Furthermore, some interviewees emphasised that the members of the previous regime had been financially interested in investments – what had caused harm to Kulacs. As one of our interviewees revealed when he was talking about a member of the previous city council: *“He was the member of the city council for 20 years and at the same time he was the director of the Fapapucs Ltd which organisation works with watery issues...all of the investments were done by this company here, in the village. Of course, fee is an important question. There were huge fights about the fees. What is the result? Ten million forints savings for the village every year.”* Another problem with the previous city council was their boastful behaviour. According to this feedback, the delegates did not respect the local residents. *“You mustn’t play this way, humiliating people”* – shared his opinion with us one of our interviewees. Last but not least, I should highlight the situation of the Roma whose situation was worse under the previous regime.

According to the concept of identity of ALTERNATIVE (Pali, 2013: 43), residents can belong to any of the groups which I introduced earlier. However, there is more chance that fans of the old regime belong to the native villagers, are Catholic and are less tolerant towards the Roma at the same time. On the other hand, if somebody supports the new regime probably he/she is newcomer, non-Catholic and is more tolerant towards the Roma at the same time.

I would like to highlight that this formalization is simplistic. The classification can be misleading as for example not all of the people who were born in Kulacs belong to the “native villagers”. Neither all of the newly arrived people belong to the “newcomers”. Moreover, we could meet native villagers who (partly or fully) accepted the local Roma and some of the newcomers had clearly negative attitudes towards Roma. Still, this formalization is realistic and could help us to understand how the relation of “group of interests” influenced the interethnic relationships.

Interethnic relationships and groups of interests

First of all, I would like to introduce a case that could be seen as a typical interethnic conflict. The affair was not a violent one and it was connected to soccer that is a cohesive force in Kulacs. Residents, many of whom were the members of the local soccer association since their childhood. *"Out of 10 only 2 did not play soccer as the member of our association. Out of 10 only 2. Everybody participated since the war. Even now... 70-80% of the boys are signed, I'm sure."* Soccer gives the people in Kulacs a chance to meet, to share common experiences, and to take part in an activity. Moreover, playing soccer is free – and nearly the only opportunity for the locals to do some sports. Both Roma and non-Roma are welcome: *"Roma and Hungarians come to play soccer. It is very important that they know each other, they can see that the others do not eat human flesh, they are the same human beings... This is very significant in order not to have struggles."* All of the guards at soccer matches are Roma; according to the leader of the association this fact is well-known and accepted by the fans. In his opinion, other villages that suffer because of conflicts between Roma and non-Roma probably do not have such a soccer association. As soccer is an *"opportunity to link to each other, they meet several times weekly, they get to know each other and even become friends"*.

The leader of the Roma Minority Government, Tibor is an active soccer player as well. As he shared with us, he had started to play soccer in a new team, which had been set up by villagers outside the soccer association, in 2012. It was an important opportunity for Tibor as a soccer player and simultaneously as the member of the city council: *"After the matches we went out for a beer. And while we were drinking our beers we could have a talk about the problems of the village."* More and more people – altogether 25 players – joined the initiative.

It was a bolt from the blue when some of the non-Roma players of the group decided not to play with the Roma. *"They asked us not to play with them. I asked them, what is wrong. I was shocked. I asked them what about sublime purposes, community building... that we integrate the village and do not let the extremism in... "Are you excluding us? We have played soccer for months. What is wrong? Somebody was clobbered, biffed or kicked?" What was the answer? "No, nothing happened but this is the decision of the guys..."*

When the research group of Foresee arrived in the village, this conflict had still not been settled. It means local residents did not talk it over despite

the fact that people who were involved felt discontent or even harmed. The situation is still the same today. Roma and non-Roma play at the same place but in different hours.

This conflict might not only have an interethnic interpretation – this conflict might be affected by the fights of the local “ordering groups” as well. I summarised earlier why native villagers, fans of the previous regime or Catholic residents could have problems with the present mayor. As I highlighted: he identified himself as a liberal and a leftist person, he was an atheist and he was cooperating with the newcomers. I would like to reveal that the mayor not only presents a different ideology but he also challenges a lot of interests. Taking the maximum length of this article into consideration I will only mention some of them: he managed to build up a political ally that had success at the last election – thanks to this work native villagers fell out from the formal leadership of the village. The editors of the local newspaper were mainly native villagers – and the mayor forced them to involve newcomers in the work of their committee. He negotiated the former contracts of the local government – and reduced the fee of an entrepreneur who was an informal leader of the native villagers. He supported the newcomers in founding a new local NGO – and the organisation not only managed to involve a lot of residents into their work but they started publishing an alternative local newspaper regularly as well. In my opinion, the mayor offended interests and the actors who were attacked, reacted. And if anybody wanted to harm or attack the mayor, they might as well have harmed or attacked his allies.

Who are the allies of the mayor? For example Jozsef who is the leader of the soccer association. He is known as a “*friend of the Roma*”, whose sport association is open for Roma and non-Roma as well, whose Roma colleagues are the guards at soccer matches. He is not only supportive with the Roma but he is akin with the mayor – what may be enough reason for attacking him. *“The leader of the local soccer association belongs to the team of the mayor. It is a common team. For native villagers they are the common enemy, they have to be removed and the other guys will run the sport and the local government.”* Somebody else pointed out that *“I am afraid the soccer conflict is not only racism but politics as well. Local politics. Here is the era of Lajos and Jozsef is his relative. They have family relationships. In my opinion, those who did not want to play with Roma saw an opportunity to attack the system.”*

Not only persons but groups belong to the allies of Lajos – for example the Roma who are supported by him. According to our Roma interviewees

the relationship with the local government was quite bad before Lajos. *"When the old mayor was in power the struggle began. 'We have to civilize them' This was the idea."* The Roma Self Government was not a partner in that period and clashes were more intense in the village. Abusing Roma by the Home Guard and violation of human rights were an everyday experience. As one of the ex-member of the Home Guard shared with us: *"If we slapped somebody, we paid attention not to cause any visible physical harm. If we caught a Roma, we called the other home guards and, we slapped him and kicked his ass. And warned him that there will be no social aid if he will talk about it."* Circumstances at the Roma settlement were terrible as the local government did not invest in infrastructure. As opposed to this, the new mayor, Lajos started a Roma settlement elimination program, invested in infrastructure and built upon the relationship with the Roma Self Government. Nowadays it is said by the Roma inhabitants that *"the local mayor tries to support disadvantaged people, 'he eliminated the Roma settlement and made it clean', 'he gave houses to the Roma', 'he supported the Roma Self Government every time'".* It is interesting to cite here the ideology of the mayor as well. In his opinion the majority of the society is responsible for the Roma integration. *"If we would like to accept them...not for one year, not only in the framework of a Roma integration campaign but for years...permanently...it will have an outcome. [...] In the first 4-5 years there was no result. Seven years later it started to perform. Nowadays... there has been conflict one or maximum two times... Nowadays, it is not trendy to scold the Roma on the streets."*

As I underlined earlier, if somebody wanted to harm or attack the mayor, they might have as well harmed or attacked his allies – and in case of Kulacs the Roma also belonged to this alliance. If this really is the situation, the conflicts between Roma and non-Roma are not interethnic. The real underlying reason for conflicts is the clashes of the "ordering groups" in the village. Among other factors, this could also be a reason why Roma and the cooperation with Roma were refused by some of the local residents. This could also be the reason why some of the local residents did not support or even caused harm for the Roma. For example when the mayor wanted to improve the district where Roma family live so intended to build there concrete road surface. The opposing party – mainly native, Catholic villagers who support the previous regime – resisted. Or when he wanted to cease the Roma settlement. He *"had to fight with the previous city council"* which at that time mainly consisted of native, Catholic villagers. Or when the director of the

Fapapucs Ltd. refused to work together with a branch of Roma workers who previously had been working for the company. The reason of cancelling the contract was that the leader of the workers became more active in the field of local politics and started to cooperate with the present mayor.

Conclusion

Within this paper, I summarised what we had found in the framework of the action research program of the Foresee Research Group. The findings of the first phase of the research are not definitive. We are still working on the field. Probably, we will have more information as the action research is still going on and as restorative interventions will be applied. So probably, the picture will be specified or even change in the future. However, I denoted some characteristics and potential reasons of the local “interethnic conflicts”. I assumed that local power relationships and conflicts between groups of interests might influence how Roma and non-Roma members of a community live together.

This conclusion could have an important message about the possible reasons of emergence and dynamic of interethnic relationships. According to this idea, within the community there are supporters, enemies, temporary and relatively permanent allies. There are patrons, formal and informal leaders and also clients. These actors probably are able to cooperate in order to improve and support their community. However, they fight with or against each other at the same time. Roma are one of the actors of the field. If they have enough power and allies, they can resist, empower themselves, achieve their aims and reduce the chance to be discriminated. In this case, there is less chance that their fundamental human rights will be harmed. However, without power and allies, it will be not easy to resist and it will be more difficult to empower themselves and achieve their aims—what is equal to higher chance of discrimination and harms of human rights.

As I introduced in the beginning of this article, the aim of ALTERNATIVE is to provide an alternative and a deep understanding of justice and security. We hope that our action research and our intervention and implementation, which are based on restorative approach, will give support in handling conflicts within the community. We hope that knowledge and experience about restorative justice will be useful for all of the local residents – including

the Roma. We hope that values and aims of restorative justice will inspire conflicts resolution, in order for the Roma of Kulacs to gain a greater sphere of political influence, to find common allies, and to help to alleviate the discriminations they are facing today. As the approach and practices of restorative justice provide an ALTERNATIVE method to replace fighting and deconstruct hierarchical and power structures which regulate the community.

Literatura

Alternative (2011) DOW ALTERNATIVE. THEME [SEC-2011.6.5-1]. Conflict resolution and mediation. Grant agreement no: 285368.

Balogh, E. (2013) Working Document. Budapest: Foresee.

Bourdieu, P. (1997) Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In R. Angelusz (ed.) *A társadalmi rétegződés komponensei*, Budapest: Új Mandátum Kiadó.

Bourdieu, P. (2005) *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Bradbury Huang, H. (2010) What is good action research?. *Action Research*, 8, pp. 93-109.

Foss, E. M., Hassan, S. C., Hydle, I., Seeberg, M. L., Uhrig, B. (2012) *Deliverable 2.1.: Report on conflicts in intercultural settings*. Oslo: NOVA.

Hann, E., Tomka, M., Pártos, F. (1979) A közvélemény a cigányokról. *Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok, beszámolók, jelentések*, 11.

Hankiss, E. (1976) *Értékszociológiai kísérlet: Az ipari dolgozók néhány rétegének értékrendjéről*. Budapest: Népművelési Propaganda Iroda.

Hydle, I., Seeberg, M. L. (2013) *Deliverable 2.2.: Report on conflict transformation and security*. Oslo: NOVA.

Józsa, P. (1979) Ideológiai áramlatok városi ifjúságunkban. *Valóság*, 22, pp. 100-108.

Kiss, J., Széger, K., Héra, G. (2013) Prejudices, social competencies and political orientations in relation to schools' hidden curriculum. *Intercultural Education*, 3, pp. 277-287.

Kremmel, K., Pelikan, C. (2013) *Deliverable 4.1: Theoretical research report on activating civil society*. Vienna: IRKS.

Letenyey, L., Varga, A. (eds.) (2011) *Roma Társadalom TÁMOP-5.4.1-8/1 "B" komponens*. Unpublished manuscript.

Pali, B. (2013) *Deliverable 1.1: Theoretical analysis report on alternative epistemologies*. Leuven: Leuven Instituut Voor Criminologie.

Rajasic, A. (2007) Populist Construction of the Past and Future: Emotional Campaigning in Hungary between 2002 and 2006. *East European Politics & Societies*, 21, pp. 639-60.

Smith, L., Bratini, L., Chambers, D. A., Jensen Russell, V., Romero, L. (2010) Between idealism and reality: Meeting the challenges of participatory action research. *Action research*, 8, pp. 407-25.

Internet izvori

Babusik, F. (2004) *A szegénység csapdájában*. Budapest: Delphoi Consulting. Page accessed August 20, 2013. from: <http://www.delphoi.hu/download-pdf/roma-szoc-eu.pdf>

Bernát, A., Juhász, A., Krekó, P., Molnár, C. (2012) *The roots of radicalism and anti-Roma attitudes on the far right*. Unpublished manuscript. Page accessed August 20, 2013. from: http://www.tarki.hu/en/news/2013/items/20130305_bernat_juhasz_kreko_molnar.pdf

European Union Agency for Fundamental Rights (FRA). 2012. *The situation of Roma in 11 EU Member States – survey results at a glance*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. Page accessed August 20, 2013 from: http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/2099-FRA-2012-Roma-at-a-glance_EN.pdf

Gimes, G., Juhász, A., Kiss, K., Krekó, P., Somogyi, Z. (2008) *Látélet 2008. Kutatási összefoglaló az előítéletesség és intolerancia hazai helyzetéről*. Budapest: Political Capital. Page accessed August 20, 2013. from: http://www.euroastra.info/files/20081016_eloiteletesseg_tanulmany_081016.pdf

Kemény, I., Janky, B., Lengyel, G. (2004) *Roma of Hungary 1971-2003*. Budapest: Gondolat Kiadó: Budapest. Page accessed August 20, 2013. <http://www.mtaki.hu/A-magyarorszag-i-ciganysag-1971-2003/4/121/2>

Kertesi, G. (2005a) Roma employment at millennium. *Szociológiai Szemle*, 15, pp. 57-87. Page accessed August 20, 2013. from: <http://www.mtapti.hu/mszt/20052/003.pdf>

Kertesi, G. (2005b) The Roma. In: J. Köllő (ed.) *Monitoring of the Hungarian employment politics in the context of European Employment Strategy based on experiences in the last five years*, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézet. Page accessed August 20, 2013. from: www.mtakti.hu/doc/felhiv/zarotanutmany_teljes_mtafmm.pdf

Központi Statisztikai Hivatal (KSH) (2011) *Statisztikai alapinformációk*. Page accessed August 20 2013. from: www.ksh.hu/docs/teruletiatlasz/jarasok.xls

Központi Statisztikai Hivatal (KSH) (2012) *Magyarország Helységnevtára*. Page accessed August 20, 2013. from: <http://www.ksh.hu/apps/lcp.hnt2.telep?nn=32230>

Marketing Centrum (MC) (2010) *Roma society 2010*. Unpublished manuscript. Page accessed August 20, 2013. from: <http://uccuprojekt.files.wordpress.com/2010/04/romak-marketing-centrum.pdf>.

Molnár, E., Dupcsik, C. (2008) *Country Report on Education: Hungary*. Budapest: Center for Policy Studies. Central European University. Page accessed August 20, 2013. from: http://ec.europa.eu/ewsi/UDRW/images/items/docl_10026_670089943.pdf.

Parokia (2011) *Népszámlálás*. Page accessed August 20, 2013. from: www.parokia.hu/upload/nepszamlalas.xls.

GÁBOR HÉRA

Sukobi u romskoj i ne-romskoj populaciji u svetlu odnosa moći

Ovaj rad sumira rezultate prve faze akcionog istraživanja koje se fokusira na to kako pristupi i praksa restorativne pravde mogu da doprinesu rešavanju sukoba u interkulturalnom kontekstu. Autor opisuje odnos između pripadnika romske i ne-romske populacije u mađarskom selu. Pored toga, on razmatra ulogu „grupa koje imaju moć“ na nivou lokalne zajednice i prikazuje neke od njihovih sukoba. On ističe da ove grupe mogu da utiču na međuetničke odnose i na to koliko skladno pripadnici romske i ne-romske zajednice mogu živeti zajedno u harmoniji.

Ključne reči: Romi, diskriminacija, akciona istraživanja, međuetnički sukobi, odnos moći, restorativna pravda

TEMIDA
Decembar 2013, str. 117-133
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1304117N
Pregledni rad

Kosovska knjiga pamćenja kao primer evidentiranja ratnih stradanja: metodologija i značaj za utvrđivanje činjenica o prošlosti, kolektivno sećanje i proces pomirenja¹

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ
UNA RADOVANOVIĆ
MILICA POPOVIĆ*

Cilj rada je predstavljanje i analiza metodologije i sadržaja prvog toma Kosovske knjige pamćenja 1998-2000, kao primera prikupljanja i prikazivanja podataka o ratnim stradanjima s naših prostora. Analiza Kosovske knjige pamćenja je u radu izvršena u kontekstu dostignutog razvoja metodologije prikupljanja podataka o stradanju u ratu, i efekata koje tako utvrđeni i prezentovani podaci mogu imati na žrtve i obnavljanje narušenih odnosa. Najpre se daje prikaz korišćene metodologije i dobijenih podataka, a zatim se ta metodologija, podaci, slika koju daju o sukobu i njene konsekvence diskutuju i analiziraju.

Ključne reči: evidentiranje podataka, žrtve, rat, metodologija, istina, pomirenje, Kosovo

¹ Tekst je rezultat rada na projektu *Razvoj metodologije evidentiranja kriminaliteta kao osnova kreiranja efikasnih mera za njegovo suzbijanje*, br. 179044 koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, a implementira Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu. Rukovoditeljka projekta je prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović.

* Dr Vesna Nikolić-Ristanović je redovna profesorka na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, direktorka Viktimološkog društva Srbije i članica Izvršnog odbora Evropskog udruženja za kriminologiju. E-mail: vnikolic@eunet.rs

Una Radovanović je diplomirana defektološkinja, studentkinja master akademskih studija na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju u Beogradu – Prevencija i tretman poremećaja ponašanja i volonterka Viktimološkog društva Srbije.
E-mail: una.radovanovic@gmail.com

Milica Popović je diplomirana defektološkinja, studentkinja master akademskih studija na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju u Beogradu – Prevencija i tretman poremećaja ponašanja i volonterka Viktimološkog društva Srbije.
E-mail: milicap1986@gmail.com

Uvod

Prikupljanje podataka o ratnim zločinima i drugim stradanjima tokom oružanih sukoba od velikog je značaja, kako za utvrđivanje činjenica o onome što se desilo, tako i za kolektivno sećanje i za procese pomirenja. Ono ima dosta sličnosti, ali i mnoge specifičnosti u odnosu na prikupljanje podataka o sličnim događajima koji se dešavaju u vreme mira. Specifičnosti se prvenstveno odnose na probleme vezane za rat i posleratni period.

Poseban problem za prikupljanje podataka o ratnim stradanjima predstavljaju objektivni (ratni i posleratni) uslovi. Oni onemogućavaju redovno ažuriranje državnih statistika i sprovođenje na naučnoj metodologiji zasnovanih reprezentativnih istraživanja, poput anketa o viktimizaciji, anketa samoprijavlivanjem i sl. Zbog toga, kao i zbog nespemnosti ljudi da govore, kako o zločinima koje je izvršila strana u sukobu kojoj pripadaju, tako i o sopstvenoj viktimizaciji (Lynch, 2013), problemi evidentiranja podataka o ratnim zločinima se vezuju kako za samo prikupljanje podataka, tako i za njihovo integrisanje u celinu, interpretaciju i predstavljanje javnosti (Nikolić-Ristanović, 2012).

Pojavljuje se i problem iskrivljavanja stvarnosti zbog neobuhvatanja svih žrtava, zločina i izvršilaca, kao i različitih pogleda na iste događaje. Podaci o žrtvama koje pripadaju manje moćnim grupama ili poraženoj strani uglavnom nedostaju ili su nepotpuni, dok, na drugoj strani, dolazi do preuveličavanja broja žrtava na strani pobednika ili moćnijih grupa. Isto tako, podaci o zločinima čiji izvršioci pripadaju moćnijoj ili pobedničkoj strani, odnosno o onima koji su zauzimali najviše pozicije u sukobima i koji su, po pravilu, najodgovorniji, takođe nedostaju ili se minimizuju, dok se preuveličavaju zločini poražene strane i marginalnijih izvršilaca. Prikrivanje i uništavanje dokaza, kao i falsifikovanje dokumentacije dodatno otežavaju prikupljanje podataka o zločinima (Nikolić-Ristanović, 2012a). Dolazi do stvaranja i održavanja nepotpune i fragmentarne slike o prošlosti, u kojoj se prenaglašavaju zločini nekadašnjih neprijatelja i sopstveni gubici, a prikrivaju sopstveni zločini i tuđe žrtve. U postkonfliktnom periodu takva situacija otežava dolaženje do realnije slike (istine) o tome šta se dogodilo i usporava procese pomirenja, jer isključivoj slici o prošlosti jedne strane obično odgovara komplementarna isključiva slika druge, odnosno, drugih strana koje su bile u sukobu.

Ipak, uporedo sa napred pomenutim trendovima, stvara se i osnova za dolaženje do obuhvatnije i realnije slike o onome što se desilo. To posebno dolazi do izražaja u pristupima evidentiranju ratnih zločina koji su bazirani na

kombinovanju različitih izvora podataka. Ovakvi pristupi su značajni jer omogućavaju kompletniji i kompleksniji uvid u činjenice iz prošlosti i uzroke koji su doveli do zločina, s obzirom da se nedostaci podataka iz pojedinačnih izvora nadoknađuju podacima koje sadrže drugi izvori. Takođe, pošto je kod ratnih zločina interpretacija podataka značajna za formiranje kolektivnog sećanja, veoma je važno na svim nivoima postići maksimalnu moguću inkluzivnost i reprezentovanost u prikupljanju i prezentovanju podataka. Potrebna je sistematizacija, klasifikacija i integracija primarnih podataka u skladu sa ciljem koji se želi postići (na primer, predstavljanje stradanja žrtava, načina vršenja zločina, ko su bili izvršioc i ko žrtve zločina i sl.) kako bi oni mogli biti upotrebljeni kao validni podaci u naučne, edukativne, komemorativne i/ili druge svrhe (Nikolić-Ristanović, 2012; Nikolić-Ristanović, 2012a).

Izvori podataka o zločinima izvršenim u oružanim sukobima na teritoriji bivše Jugoslavije, kao i u drugim zemljama koje su prošle kroz slična stradanja, uglavnom potiču od nevladinih organizacija i pretežno su rezultat *ad hoc* prikupljanja podataka za izveštaje o kršenjima ljudskih prava koje nema reprezentativni karakter. Ipak, poslednjih godina učinjeni su određeni naponi ka planskom prikupljanju i kvantifikaciji podataka. Jedna od karakteristika ovih projekata je i kontradikcija između nereprezentativnih uzoraka na kojima su zasnovane i njihove tvrdnje da su došli do celovite slike iz koje se može sagledati istina o stradanjima i sprečiti političko manipulisanje brojevima žrtava koje je dominiralo tokom rata (za ovo poslednje videti: Radovanović, 2011; Šarčević, 2013). *Bosanska knjiga mrtvih*² i *Kosovska knjiga pamćenja* su primeri takvih projekata na našim prostorima.

Poslednjih godina povećan je interes naučne javnosti u svetu za razvoj pouzdanije metodologije evidentiranja podataka o zločinima izvršenim tokom oružanih sukoba. Analize evidentiranja podataka o zločinima koji su vršeni u oružanim sukobima širom sveta pokazuju da je, kada je u pitanju prikupljanje podataka o ratnim zločinima, neophodno koristiti više izvora primarnih podataka i više metoda za njihovo prikupljanje (Seybolt, Aronson, Fischhoff, 2013). Izvori podataka koji se vezuju za konkretne događaje se uglavnom svode na tri grupe: „zatečeni“ podaci (na primer, arhivski zapisi, podaci graničnih službi o izbeglicama, ekshumacije, natpisi na grobovima i sl.); narativni podaci (na primer, svedočenja porodica žrtava koja su data organizacijama za ljudska

² Popis 95.940 imena ubijenih i nestalih u ratu 1991-1995. u Bosni i Hercegovini, koji je sačinio Istraživačko dokumentacioni centar iz Sarajeva (Tokača, 2012).

prava ili svedočenje novinara ili aktivista o kršenjima ljudskih prava čiji su bili očevici); i zvanične izjave (na primer, izjave žrtava pred komisijama za istinu i pomirenje). Za sve tri grupe podataka je zajedničko da sirovi materijal dobija kvantitativnu dimenziju putem kodiranja događaja. Neslučajni uzorak je pravilo, tako da se zaključci mogu izvoditi samo za one slučajeve koji su uključeni.

Dakle, podaci dobijeni iz pomenutih izvora nisu reprezentativni za celu populaciju i za sve događaje-zločine jer uzorak nije unapred planiran na način koji omogućava svakoj žrtvi i svakom zločinu da uđu u uzorak. Upravo stoga, pojedinačni izvori koji sadrže nereprezentativne podatke nisu pouzdani i ne mogu se koristiti bez višestruke sistemske evaluacije koja se vrši poređenjem i utvrđivanjem nivoa preklapanja različitih izvora (Landman, Gohdes, 2013). Iskustva iz sveta pokazuju i da različite baze podataka pokazuju različite statističke obrasce, tako da se pokazalo nemogućim dobiti statistički validnu i pouzdanu meru izvršenog nasilja samo na osnovu pojedinačnih baza podataka (Krüger, Ball, Price, Hoover Green, 2013).

Rad ima za cilj da predstavi i analizira metodologiju prikupljanja podataka i sadržaj prvog toma *Kosovske knjige pamćenja 1998-2000*, kao primera prikupljanja i prikazivanja podataka o ratnim stradanjima s naših prostora. Analiza *Kosovske knjige pamćenja* je u radu izvršena u kontekstu dostignutog razvoja metodologije prikupljanja podataka o stradanju u ratu, i efekata koje tako utvrđeni i prezentovani podaci mogu imati na žrtve i na obnavljanje narušenih odnosa u postkonfliktnom društvu. Najpre se daje prikaz cilja, predmeta i metodologije korišćene za dolaženje do podataka za *Kosovsku knjigu pamćenja*, a zatim se ta metodologija, podaci, slika koju daju o sukobu i njene konsekvence analiziraju.

Cilj, predmet i metodologija *Kosovske knjige pamćenja*

Prvi tom *Kosovske knjige pamćenja 1998-2000*, sa podnaslovom *Da ljudi pamte ljude*, objavljen je 2011. godine. Prvi, od planiranih šest tomova, sadrži zapise o stradanjima 2.046³ osoba, različitih nacionalnosti, na Kosovu tokom

---

³ U uvodu knjige se navodi broj od 2.001 zapisa o žrtvama, koliko je prikazano u knjizi. Međutim, zapisi o još 45 žrtava dati su u dodatku koji je umetnut u knjigu i koji lako može ostati neprimećen. U njemu se uopšte ne objašnjava njegov odnos sa zapisima u knjizi. Inače, broj od 2.046 zapisa pojavljuje se u različitim novinskim tekstovima u kojima je predstavljena knjiga (Na primer, tekst objavljen u listu *Danas*, baziran na intervjuu sa N. Kandić - Radovanović, 2011).

1998. godine. Ona predstavlja rezultat saradnje Fonda za humanitarno pravo iz Beograda (FHP) i Fonda za humanitarno pravo Kosovo (FHP Kosovo). Kako se kaže u uvodu knjige, FHP i FHP Kosovo posvećuju ovu knjigu „čuvanju sećanja na ljude, imenom i prezimenom, koji su ubijeni zbog svoje nacionalnosti, među kojima ima dece, žena, bolesnih i bespomoćnih staraca“ (FHP i FHP Kosovo, 2011:5). U uvodu se dalje kaže da je *Kosovska knjiga pamćenja* spomenik na kojem su ove dve organizacije urezale „imena svih koji su izgubili život ili prisilno nestali u toku rata (oružanog sukoba)⁴ na Kosovu, počev od 1. januara do 31. decembra 1998. godine (FHP i FHP Kosovo, 2011:5). Prikupljanje građe i objavljivanje *Kosovske knjige pamćenja* je deo regionalnog projekta koji ima za cilj formiranje sveobuhvatnog zapisa o ubijenim i nestalim državljanima Srbije i Crne Gore u oružanim sukobima u Hrvatskoj, BiH i na Kosovu. Fond za humanitarno pravo ove informacije deli sa svojim regionalnim partnerima – Istraživačko-dokumentacionim centrom iz BiH i centrom Dokumenta iz Hrvatske – koji rade na formiranju evidencije ubijenih i nestalih građana u svojim državama i razvijanju kompatibilnih baza podataka.⁵

Na osnovu navoda u Uvodu ne može se jasno utvrditi koji sve oblici stradanja su bili predmet prikupljanja podataka za *Kosovsku knjigu pamćenja*. Na jednom mestu (FHP i FHP Kosovo, 2011: 5-6) se kaže da se podaci odnose *pre svega na ubistva i prisilne nestanke civila kao i na vojne gubitke*, ali se kasnije (str. 7) pominju i otmice, nezakonita hapšenja i druge teške povrede ljudskih prava, odnosno, pored ubijenih i nestalih, pominju se i stradali, ali se ta kategorija ne definiše jasno. Stiče se utisak da predmet istraživanja nije jasno definisan.

Podaci za *Kosovsku knjigu pamćenja* su najpre prikupljeni 1998. godine, a zatim su kasnije proveravani i ažurirani. U slučaju stradanja Albanaca, inicijalna saznanja o stradanjima su prikupljana iz albanskih medija, od Odbora za ljudska prava i slobode, lokalnih odbora te organizacije, funkcionera i aktivista Demokratskog saveza Kosova (DSK), a ređe na osnovu javljanja članova porodice. U slučaju stradanja Srba, do inicijalnih saznanja se dolazilo iz izveštaja srpskih medija (FHP i FHP Kosovo, 2011).

Prikupljanje podataka je do 2006. godine vršeno nesistematski i bez jasnog istraživačkog plana, obilaženjem mesta događaja i uzimanjem izjava od svedoka ili članova porodica ubijenih ili prisilno odvedenih lica. Kako se navodi u Uvodu *Kosovske knjige pamćenja*, nakon unošenja prikupljenih poda-

⁴ Kurziv su dodale autorke ovog teksta. Označeno se kasnije diktuje u tekstu.

⁵ <http://www.hlc-rdc.org/?cat=211>, stranici pristupljeno 23.11.2013. godine.

taka u Bazu podataka o ratnim zločinima i teškim povredama ljudskih prava, koja je postala funkcionalna 2006. godine, i uočavanja da ti podaci nemaju neke od važnih informacija, kreiran je plan istraživanja. Plan istraživanja je proširio prikupljanje podataka i na stradale pripadnike Vojske Jugoslavije, MUP-a Srbije i Oslobodilačke vojske Kosova. Međutim, na osnovu datih informacija nije jasno kada i kako su ti dodatni podaci prikupljeni, kako je postojeća baza ažurirana, i uopšte, u čemu se sastojao plan istraživanja?

Za proveru i dopunu prikupljenih podataka korišćene su i javne prezentacije popisa ubijenih, nestalih i stradalih. Javne prezentacije su imale za cilj da porodice žrtava provere informacije o svojim stradalima koje su istraživači prikupili. Na ovim prezentacijama učestvovalo je ukupno 3.090 članova porodica ubijenih i nestalih. Tokom javnih prezentacija, prikupljeno je 1.173 dodatnih fotografija i 498 relevantnih dokumenata, poput smrtnica, izveštaja sa autopsija, itd. Na osnovu novih informacija koje su prikupljene ovim putem, FHP je registrovao 60 žrtava o kojima prethodno nije imao informacije, i dodao nove informacije već prikupljenim podacima o 855 žrtava.⁶

Najzad, baza podataka, koja uključuje i osobe stradale nakon 1998. godine, je stavljena na internet stranicu Fonda za humanitarno pravo sa pozivom za njenu dopunu od strane onih koji imaju više informacija o žrtvama koje se nalaze ili o onima koje se uopšte ne nalaze u bazi. Time je omogućeno stalno ažuriranje liste žrtava i podataka o njima.⁷ Na žalost, u prvom tomu knjige o daljem ažuriranju baze se uopšte ne govori pa stoga ne možemo biti sigurni da li je naknadno ažuriranje bilo deo istraživačkog plana ili se na ideju o tome došlo tek nakon objavljivanja knjige.

U Uvodu knjige se ističe da prilikom određivanja statusa stradalih nije uziman u obzir pravni status, ali ostaje nejasno šta je bio kriterijum da neka osoba uđe u bazu podataka. Naime, u Uvodu se kaže da je „osnovni metod FHP u dokumentovanju ratnih zločina i teških povreda ljudskih prava uzimanje izjava svedoka ili člana porodice ili druge osobe koje imaju posredno saznanje o okolnostima stradanja, ubistva ili prisilnog nestanka“ (FHP i FHP Kosova, 2011: 8). Izjave

---

⁶ U periodu između 1. aprila 2009. i 31. maja 2010. godine organizovano je 29 javnih prezentacija dotadašnjih rezultata. Prezentacije su održane u 22 opštine na Kosovu. Posebna prezentacija je održana povodom zločina počinjenog u maju 1999. godine u zatvoru Dubrava u opštini Istok/Istok. Javne prezentacije su održane i u Beogradu, Nišu, Prokuplju i Podgorici. Sve prezentacije dostupne su na sajtu FHP <http://www.hlc-rdc.org/?p=21341#more-21341>, stranici pristupljeno 4.11. 2013. godine.

⁷ <http://www.hlc-rdc.org/?cat=218>, stranici pristupljeno 3. 12. 2013. godine.

su uzimali istraživači Fonda za humanitarno pravo, tokom obilaženja mesta događaja. Međutim, odmah iza podataka o osnovnom metodu data je i informacija o prikupljanju dokumentacije i proveru navoda iz tih izjava, koja dovodi u pitanje neuzimanje u obzir pravnog statusa ispitanika (kako se kaže u Uvodu). Takođe, to otvara i pitanje kriterijuma za ulazak ispitanika u uzorak, odnosno za ulazak u bazu i *Kosovsku knjigu pamćenja* podataka koje je ispitanik dao.

Naime, kaže se da je pravilo FHP „da su sudske presude i druga sudska dokumenta, fotografije, obdukcioni zapisnici, izveštaji o ekshumaciji, snimci spomenika, liste MKSK, liste Kancelarije UNMIK-a za nestala lica, publikacije i liste institucija Republike Srbije, KFOR-a, UNMIK-a, i OVK dovoljni dokazi da je neko lice izgubilo život ili prisilno nestalo u ratu i u vezi sa ratom“ (FHP i FHP Kosova, 2011: 8). Iz ovog navoda se čini da proističe da izjave osoba koje su intervjuisali istraživači FHP nisu smatrane dovoljnim podatkom, već je bilo neophodno da to bude potkrepljeno još nekim dokazom. Štaviše, iako se na jednom mestu (str. 6) kaže da pravni status lica ili pravna kvalifikacija dela koje je dovelo do smrti nije utvrđivana, u delu o metodologiji se govori upravo o „utvrđivanju okolnosti pod kojima je neko lice izgubilo život usled povreda međunarodnog humanitarnog prava“ (str. 8). Ukazuje se na pravilo po kome su, kada su u pitanju povrede međunarodnog humanitarnog prava, svi navodi morali biti potvrđeni iz dva nezavisna izvora ili na osnovu izjave jednog svedoka i zvaničnog dokumenta koji potvrđuje identitet žrtve.

Postavlja se pitanje validnosti i etičnosti istraživanja u kome se, nakon ispitivanja o veoma traumatičnim događajima, odlučuje o tome hoće li ispitanikova izjava biti uključena u uzorak, i to na osnovu raspoloživosti zvaničnih dokumenata. Kada se zna, kao što smo napred naveli, da se tokom rata takva dokumentacija često uništava ili falsifikuje, onda je jasno da postoji šansa da jedan broj izjava ispitanika nije uključen u bazu iz tih razloga. O tome, u uvodu *Kosovske knjige pamćenja*, nema tačnih podataka, ali se, da stvar bude još konfuznija, pominje pravljenje „izuzetaka koji su posledica specifičnih okolnosti“ (str. 8). Kao primer se navode starci, koji su ostali u selu nakon odlaska rođaka i meštana, a za koje retko ima dokaza o okolnostima njihovog stradanja. Nije li možda bilo jednostavnije odustati od „dokaza“ i omogućiti svim izjavama da nađu mesto u bazi-knjizi? Ovako je nejasno da li je FHP radio istraživanje, ili posao državnih organa, kao i šta je sa onima čije izjave su izostavljene? Ostaje nejasno i koji su to sve izuzeci koji su pravljeni vezano za dokaze, jer su eksplicite pomenuta samo stara lica. Najzad, istraživači FHP su ispitanicima obećavali da će im poslati knjigu kada izađe (Marquis, 2007), pa se postavlja pitanje

da li je i kako onima čiji članovi porodice nisu obuhvaćeni zapisima poslata knjiga, i, ako jeste, kako im je objašnjeno zašto su zapisi o njihovim bližnjim izostavljeni? Ili im knjiga nije ni poslata?

Osnovna teškoća sa kojom su se istraživači susretali tokom uzimanja izjava 1998. godine bila je, u slučaju Albanaca, strah od pripadnika srpske policije, a u slučaju Srba napuštanje mesta prebivališta nakon incidenta. Međutim, u knjizi se ne navode podaci o tome koliko lica je odbilo da da izjavu, niti koliko njih nije dalo izjave jer su bili nepristupačni, odnosno nije se moglo utvrditi gde su se odselili. To bi mogao, takođe, biti značajan podatak za procenu ukupnog broja žrtava i ukupnu situaciju.

U slučaju žrtava albanske nacionalnosti, teškoću je predstavljalo i utvrđivanje gubitaka Oslobođilačke vojske Kosova (OVK). Podaci prikupljeni nakon 1998. godine (pet i više godina kasnije) govore o većem broju žrtava pripadnika OVK, tako da je, 10% žrtava identifikovanih kao civili 1998. godine, preimenovano u pripadnike OVK. Problem nastaje i zbog priključivanja civila vojnim formacijama u toku odbrane sela, koji, pravno posmatrano, imaju status civila, ali ih porodice i lokalna zajednica poštuju kao borce. U popisu su te žrtve tretirane kao vojne, u skladu sa mišljenjima porodice i lokalne sredine. Slična je situacija i sa srpskim civilima koji su stradali u oružanim sukobima tokom odbrane sela, s tim što njih njihove porodice tretiraju kao civile, bez obzira na okolnosti smrti, tako da su i u popisu okarakterisane kao civilne žrtve. Takođe, postoji i nekoliko slučajeva stradanja koje Ministarstvo unutrašnjih poslova i Vojska Jugoslavije pripisuju pripadnicima OVK, ali je FHP došao do podataka da je do smrti došlo nesrećnim slučajem ili na drugi način, što isključuje odgovornost neprijateljske strane (FHP i FHP Kosovo, 2011: 6).

U ovom poslednjem slučaju se čini da je FHP radio posao koji nije istraživački i utvrđivao okolnosti i odgovornost, koje inače nije utvrđivao u drugim slučajevima. To, takođe, govori o odsustvu jasne i dosledno primenjene metodologije, pa samim tim i otvara pitanje validnosti podataka. Uz to, problem statusa vojne ili civilne žrtve u okolnostima kada se te dve kategorije očito prepliću takođe govori o metodološkim slabostima ovog istraživanja. Očito je da, pored civilnih i vojnih, postoje i stradanja civila u vojnim akcijama, pa bi metodološki bilo ispravnije izdvojiti ih u posebnu kategoriju i tako omogućiti i dolaženje do kompletnije slike o tome ko je i pod kojim okolnostima stradao.

Pojedinačni zapisi o stradalima

U knjizi je dat popis kako civilnih tako i vojnih žrtava, različite nacionalnosti, bez pravne kvalifikacije dela koje je dovelo do smrti. Kako stoji u uvodu *Kosovske knjige pamćenja*, uprkos predlozima da odvoje civilne žrtve od vojnih, kao i albanske od srpskih žrtava, u cilju razvoja kulture solidarnosti i saosećanja sa svim žrtvama stradanja, knjiga obuhvata zapise o stradanju i civila i vojnih lica i to nezavisno od njihove nacionalne pripadnosti i vere (FHP i FHP Kosovo, 2011: 5).

Zapisi sadrže osnovne podatke za svako lice, koji obuhvataju sledeće: ime, ime oca, devojačko prezime žene, prezime, datum rođenja, etničku pripadnost, prebivalište, zanimanje ili profesiju, broj dece, bračno stanje, pripadnost oružanoj formaciji (u slučajevima vojnika i policajaca). Pored toga, navedeni su i opisi ljudi, njihovog života i okolnosti smrti ili prisilnog nestanka za svako lice, kao i podaci o lokaciji sahranjivanja, ekshumacijama, identifikacijama i ponovnim sahranama. Zapisi se završavaju navođenjem izvora koji dokumentuju narativ. U situacijama masovnih ubistava ili nestanaka, zapis počinje osnovnim podacima o najstarijoj, a završava se podacima o najmlađoj žrtvi. Izuzetak od starosnog kriterijuma su masovni zločini u kojima je stradalo više članova jedne porodice. Tada je poštovano njihovo pravo da budu popisani zajedno (FHP i FHP Kosovo, 2011: 7).

Najzad, treba reći i to da je knjiga organizovana tako da su zapisi razvrstani prema opštinama, abecednim redom, dok su u okviru opština navedeni prema datumu i mestu stradanja. Radi lakšeg nalaženja traženih podataka napravljen je i indeks stradalih i indeks mesta ubistva, stradanja ili poslednjeg viđenja nestalog lica, kao i indeks mesta stalnog boravka ubijenih, stradalih i prisilno nestalih lica.

Kosovska knjiga pamćenja – šira slika

Prikupljeni podaci koji su predstavljeni u pojedinačnim zapisima o žrtvama su kvantifikovani (pretvoreni u brojeve) i statistički obrađeni. Nakon popisa dat je grafički deskriptivni prikaz frekvencija, na osnovu apsolutnih brojeva i bez opisa (FHP i FHP Kosova, 2011: 409). Za razliku od pojedinačnih zapisa koji daju opis stradanja svake pojedinačne žrtve, kvantitativni podaci omogućavaju uvid u širu sliku i statističke obrasce stradanja osoba obuhvaćenih popisom.

U tekstu koji sledi predstaviceemo sliku o stradanju na Kosovu 1998. godine koja se dobija iz kvantifikovanih podataka iz 2.001 zapisa (45 zapisa iz dodatka nisu obuhvaćena statističkom analizom bez objašnjenja), a koje su autorke ovog teksta pretočile u procenete radi jasnijeg sagledavanja statističkih obrazaca.

Žrtve prema nacionalnosti i statusu u ratu

Podaci dobijeni statističkom analizom pokazuju da većinu žrtava na Kosovu čine lica albanske nacionalnosti (82,9%). Udeo srpskih žrtava je 13,9%, dok su žrtve ostalih nacionalnosti zastupljene u još manjem procentu: Romi (1,3%), Aškalije (0,5%), Crnogorci (0,4%), Bošnjaci (0,2%), Egipćani (0,2%) i lica svrstana u kategoriju ostalih nacionalnosti (0,3%). Civili čine nešto više od polovine svih žrtava (57,5%), dok je udeo pripadnika vojnih, paravojnih i policijskih snaga nešto ispod polovine (42,3%).⁸ Može se uočiti da ne postoji velika razlika u udelu civilnih i necivilnih žrtava. Slična slika dobija se i kada se albanske i srpske žrtve posmatraju odvojeno. Pokazuje se da je udeo civilnih žrtava prilično ujednačen sa udelom pripadnika OVK, odnosno MUP i VJ. Naime, u ukupnom broju albanskih žrtava civili čine 58,8%, a u ukupnom broju žrtava srpske nacionalnosti 46,1%.

Oblici stradanja civilnih žrtava

Statistički podaci oslikavaju način stradanja civilnih lica albanske, srpske, romske, bošnjačke i ostalih nacionalnosti (kategorija drugih nacionalnosti). Ukupno posmatrano, najveći broj civila su žrtve pojedinačnih ubistava (69,6%), dok je žrtava masovnih ubistava (15,5%) i nestalih lica (14,7%) znatno manje. Slična je i struktura albanskih civilnih žrtava prema obliku stradanja: najveći deo albanskih civila su žrtve pojedinačnog ubistva (72,8%), dok je znatno manji udeo civilnih žrtava masovnih ubistava (16,1%) i nestalih (10,9%). U ukupnom broju civilnih žrtava ostalih nacionalnosti⁹ takođe dominiraju žrtve pojedinačnog ubistva, ali je njihov udeo znatno manji nego među albanskim žrtvama (51,4%), dok je udeo nestalih više od tri puta veći (36,4%). Udeo

---

⁸ Za pet žrtava je status nepoznat.

⁹ Ovaj podatak je dat zbirno za srpsku i sve ostale nacionalnosti.

žrtava masovnih ubistava među žrtvama drugih nacionalnosti je malo manji u odnosu na njihov udeo među albanskim žrtvama (12,1%).

Oblici stradanja pripadnika vojnih, paravojnih i policijskih snaga

Statistika izneta u *Kosovskoj knjizi pamćenja* oslikava i način stradanja pripadnika paravojnih, vojnih i policijskih snaga (OVK, Vojska Jugoslavije-VJ i MUP Srbije). Najviše stradalih pripadnika vojnih, paravojnih i policijskih snaga čine pripadnici OVK (80,1%), znatno je manje pripadnika MUP-a Srbije (15,0%), a najmanje je pripadnika VJ (4,8%). Od ukupno 846 žrtava pripadnika vojnih, paravojnih i policijskih snaga, najveći je udeo stradalih u toku borbe (87,9%), a slična slika se dobija i posmatrajući ove tri kategorije zasebno – 88,3% pripadnika OVK, 85,0% pripadnika MUP-a i 90,2% pripadnika VJ je stradalo u toku borbe.

Struktura žrtava prema polu

Posmatrano prema polu, najveći broj žrtava čine muškarci (88,6%), među kojima je najviše žrtava albanske nacionalnosti (81,7%), znatno manje srpske (15,1%) a najmanje je žrtava muškog pola drugih nacionalnosti (3,0%). Udeo žena u ukupnom broju žrtava je znatno manji od muškaraca (11,3%), a među njima dominiraju Albanke (92,0%).

Struktura žrtava prema starosti

Kada je u pitanju starosna struktura, podaci dobijeni statističkom analizom ukazuju da je u ukupnom broju žrtava najveći procenat osoba uzrasta od 36-55 godina (27,9%), a najmanji je udeo dece do 7 godina (1,5%). Sva deca su albanske nacionalnosti, a za tri žrtve, takođe albanske nacionalnosti, je starost nepoznata. Posmatrano prema nacionalnoj pripadnosti, najveći broj albanskih žrtava, kao i kod ukupnog broja žrtava, spada u uzrasnu kategoriju od 36-55 godina (28,0%), dok je kod pripadnika drugih nacionalnosti najviše žrtava uzrasta od 26-35 godina (31,9%), a najmanje uzrasta preko 70 godina (0,3%). Ostale uzrasne kategorije su slično zastupljene i u ukupnom broju žrtava i u okviru nacionalnih grupa pojedinačno.

Starosna struktura civilnih žrtava

U knjizi su posebno analizirane starosne kategorije civilnih žrtava. Kao i u ukupnom broju žrtava, i među civilima je najviše žrtava uzrasta od 36-55 godina (30,1%). Posmatrajući starosnu strukturu civilnih žrtava prema nacionalnoj pripadnosti, najveći broj civilnih žrtava i albanske (29,3%) i drugih (34,6%) nacionalnosti je uzrasta 36-55 godina, a sledeća po zastupljenosti među civilnim žrtvama albanske (25,0%) i drugih (20,8%) nacionalnosti je kategorija od 56-70 godina, koja je, takođe, druga po zastupljenosti i za ukupan broj civilnih žrtava (24,4%). Najmanji broj civilnih žrtava drugih nacionalnosti je uzrasta preko 70 godina (4,05%), dok je za civilne žrtve albanske nacionalnosti ova kategorija treća po zastupljenosti (15,2%). U najmanjem broju civilne žrtve albanske nacionalnosti čine deca do 7 godina starosti (3,1%).

Vreme stradanja civilnih žrtava

Podaci prikazuju i vreme stradanja civilnih žrtava, na osnovu kojih se može primetiti da je najveći broj civilnih žrtava stradao u septembru mesecu (24,9%), a najmanje u januaru (0,3%). Najviše (28,9%) civilnih žrtava albanske nacionalnosti je takođe stradalo u septembru, a najmanje u januaru (0,3%). Najveći broj pripadnika drugih nacionalnosti je stradalo u julu (38,7%), a najmanje u oktobru (0,6%).

Vreme stradanja pripadnika vojnih, paravojnih i policijskih snaga

U knjizi se, na osnovu podataka dobijenih statističkom analizom, prikazuje i broj stradalih pripadnika OVK, MUP-a i VJ prema mesecima. Najviše pripadnika ovih formacija je stradalo u septembru mesecu (22,9%), nešto manje u avgustu (19,2%) i julu (17,7%), dok u januaru nije stradao ni jedan pripadnik OVK, MUP-a i VJ. Najveći broj pripadnika OVK je stradalo u septembru mesecu (23,6%), dok su pripadnici MUP-a i VJ najviše stradali u avgustu (22,6%).

Prebivalište stradalih pripadnika vojnih, paravojnih i policijskih snaga

Na osnovu podataka koji prikazuju prebivalište stradalih pripadnika vojnih, paravojnih i policijskih snaga uočava se da je najveći deo njih svoje prebivalište imao na Kosovu (85,5%). Pri tome, u najvećem broju slučajeva stradali

pripadnici VJ i MUP-a su svoje prebivalište imali van Kosova (62,2% pripadnika MUP-a i 82,5% pripadnika VJ), za razliku od većine pripadnika OVK (98,6%) koji su imali svoje prebivalište na Kosovu (FHP i FHP Kosova, 2011: 414).

Zaključna razmatranja

Kosovska knjiga pamćenja je nesumnjivo od izuzetne važnosti kako sa stanovišta sagledavanja činjenica o stradanju ljudi na Kosovu 1998. godine, pojedinačno, na nivou nacionalnih grupa i u celini, tako i sa stanovišta moguće upotrebe tih podataka za komemorativne aktivnosti i u procesima pomirenja. U tom smislu, od posebnog značaja je inkluzivni pristup koji je omogućio prikupljanje podataka o pripadnicima svih nacionalnih grupa sa Kosova, uključujući i civilne i vojne žrtve, i njihovo prikazivanje na jednom mestu, odnosno u okviru iste knjige. Takođe, u metodološkom smislu, značajno je korišćenje više izvora podataka, dopunjavanje nedostajućih podataka podacima iz drugih raspoloživih izvora, kao i participativni pristup koji je došao do izražaja u javnim prezentacijama i uopšte u otvorenosti baze za provere i dopune od strane članova porodica žrtava.

Ovaj popis žrtava, svojim brojem, bogatstvom informacija koje su date u sažetom obliku i inkluzivnošću, sam po sebi predstavlja komemoraciju žrtava, istovremeno predstavljajući i dobru građu za druge komemorativne aktivnosti, edukacije i diskusije u procesu suočavanja s prošlošću i radu na pomirenju.

Ipak, kao što smo u prethodnoj analizi pokazale, sam način prikupljanja podataka za ovu bazu, odnosno knjigu, ima puno metodoloških nedostataka i/ili nedorečenosti, a otvara i određena etička pitanja. Osnovni problem koji jako otežava evaluaciju metodologije prikupljanja podataka jeste njen nepotpun i konfuzan opis koji ostavlja nejasnim ključna istraživačka pitanja.

Najpre, sam predmet istraživanja, stradanje, nije jasno definisan pa je tako nejasno i kojim sve žrtvama se ova knjiga bavi – ubijenim i nestalim, ili i drugim žrtvama, i ako da, kojim? Pored toga, nije jasno u čemu se sastojao i na koji način je učinjen zaokret od *ad hoc* beleženja kršenja ljudskih prava ka (naučnom?) istraživanju.

Ipak, sasvim je jasno da sprovedeno istraživanje nema reprezentativni karakter. To, samo po sebi ne bi bio problem, ako se zna da su retka istraživanja ove vrste koja se mogu smatrati reprezentativnim. Međutim, ono što se tvrdi da je dobijeno ovim istraživanjem i što se smatra ciljem ovog istraživanja

kao dela šireg regionalnog projekta („imena svih ubijenih i nestalih“, „sveobuhvatni zapis o ubijenim i nestalim“, itd.) je u neskladu sa njegovim nereprezentativnim karakterom.

Uz to, korišćenje više izvora nije imalo očigledno za cilj samo dolaženje do što više podataka, kao što je to recimo slučaj kod korišćenja etnografskog multimetoda, već i proveru podataka dobijenih izjavama žrtava. Pored toga, ne radi se ni o korišćenju višestruke sistemske evaluacije koja se vrši poređenjem i utvrđivanjem nivoa preklapanja različitih izvora koja se preporučuje u slučaju postojanja pojedinačnih izvora koji sadrže nereprezentativne podatke, pa se stoga, kao što je napred već pomenuto, ne smatraju pouzdanim i ne mogu se koristiti bez takve evaluacije.

Istraživanja sprovedena u svetu, koja su primenjivala višestruku sistemsku evaluaciju na više baza podataka, su pokazala da je veći broj onih žrtava koje su uključene u pojedinačne nego u sve postojeće baze. Pri tome, upravo za procenu broja stradalih, uključujući posebno procenu broja onih čije smrti uopšte nisu dokumentovane, značajno je utvrditi kako broj žrtava koje se pojavljuju u svim raspoloživim bazama, tako i onih koje se pojavljuju samo u nekim od njih. Tako, na primer, višestruka sistemska evaluacija četiri baze podataka na Kosovu u periodu između marta i juna 1999. godine došla je do procene broja ubijenih Albanaca, prema kojoj je broj žrtava koje nisu uključene ni u jednu bazu veći od broja onih koje se pojavljuju u sve četiri baze (Manrique-Vallier, Price, Gohdes, 2013). Imajući ovo u vidu, možemo se zapitati da li je način provere izjava o stradanju koji je koristio FHP upravo omogućio da se izgube zapisi o onim žrtvama o kojima je samo FHP prikupio podatke, ili o kojima postoje podaci u drugim pojedinačnim bazama?

Odsustvo informacija o broju onih koji su odbili da daju izjavu i onih čije izjave nisu potvrđene drugim izvorima pa zbog toga nisu ušli u uzorak, ozbiljan je metodološki problem, koji ima i etičke konsekvence. Naime, različite nereprezentativne baze podataka pokazuju različite statističke obrasce¹⁰ (Kruger, Ball, Price, Green, 2013), a u slučaju *Kosovske knjige pamćenja* nije jasno kako je način korišćenja različitih baza mogao uticati na statističke obrasce

---

¹⁰ Razlike u statističkim obrascima su vezane za pristrasnost, nekompletnost i greške u pojedinačnim bazama, od kojih su najčešće preterano prijavljivanje jednih i nedovoljno prijavljivanje drugih oblika kršenja ljudskih prava, odnosno zločina (Landman, Gohdes, 2013).

koje daje baza koju je oformio FHP. Moguće je da bi se primenom drugačije metodologije došlo do drugačijih statističkih obrazaca.¹¹

Uz to, nereprezentativnost podataka čini ih neminovno ograničenim na podatke koji su prikupljeni, bez validne osnove za uopštavanja, a još manje za zaključivanje da su prikupljeni podaci o svim žrtvama i dobijena sveobuhvatna slika stradanja. Najzad, treba reći i da je i sama kvantifikacija nepotpuna, tj. iz pojedinačnih zapisa su se mogli izvući i statistički obraditi i drugi značajni podaci, poput načina stradanja i podataka o tome ko su bili izvršioci.

Kritika metodologije koja je primenjena u prikupljanju podataka za *Kosovsku knjigu pamćenja*, a koja je data u ovom radu, svakako ne umanjuje vrednost popisa i prikaza pojedinačnih slučajeva ubijenih i nestalih lica. Popis je od velikog značaja, kako za utvrđivanje činjenica o prošlosti, tako i za razvijanje kolektivnog sećanja i osnaživanje i međusobno približavanje žrtava iz nekada neprijateljskih strana. Za ovo poslednje posebno je značajno aktivno uključivanje (posrednih) žrtava u ceo proces. Najzad, od velike je važnosti što se prikupljanje podataka o stradanju na Kosovu odvija kao stalan proces a ne kao projekat ograničenog vremenskog trajanja.

S obzirom da smo se u ovom radu bavile samo prvim tomom (1998. godina) i da se očekuje još pet tomova, bilo bi od velike koristi kada bi u narednim tomovima metodologija i ceo proces prikupljanja i prezentovanja podataka bili jasno i detaljno opisani. Potrebno je pojasniti – opredeliti se koja vrsta aktivnosti se koristi za dolaženje do podataka: istraživanje ili istraga? S tim u vezi, bilo bi poželjno da se metodologija unapredi tako da se omogućiti maksimalno uključivanje žrtava u bazu, a to zahteva primenu naučne metodologije umesto metoda istrage. Takođe, sa stanovišta praćenja statističkih trendova kroz nekoliko godina, bilo bi značajno da se izvrši maksimalna kvantifikacija podataka koji su sadržani u pojedinačnim zapisima, kao i njihova potpuni statistička analiza za ceo obuhvaćeni period.

¹¹ Na žalost, iako nam je inicijalna ideja bila da statističke podatke za 1998. godinu prikazane u *Kosovskoj knjizi pamćenja* uporedimo sa nalazima drugih istraživanja, to nismo učinile iz razloga jer nismo uspele da dođemo do saznanja o postojanju uporedivih istraživanja. Naime, sva istraživanja o kojima imamo saznanja vršena su za vreme bombardovanja Srbije 1999. godine, a njihov predmet bila su samo stradanja Albanaca.

Literatura

Fond za humanitarno pravo i Fond za humanitarno pravo Kosovo (2011) *Kosovska knjiga pamćenja – Da ljudi pamte ljude*. Beograd: Fond za humanitarno pravo.

Krüger, J., Ball, M., Price, M.E., Hoover Green, A. (2013) It Doesn't Add Up: Methodological and Policy Implications of Conflicting Casualty Data. U: T. B. Seybolt, J. D. Aronson and B. Fischhoff (ur.) *Counting Civilian Casualties - An Introduction to Recording and Estimating Nonmilitary Deaths in Conflicts*, New York: Oxford University Press, str. 247-164.

Landman, T., Gohdes, A. (2013) A Matter of Convenience: Challenges of Non-Random Data in Analyzing Human Rights Violations during Conflicts in Peru and Sierra Leone. U: T. B. Seybolt, J. D. Aronson and B. Fischhoff (ur.) *Counting Civilian Casualties – An Introduction to Recording and Estimating Nonmilitary Deaths in Conflicts*, New York: Oxford University Press, str. 77-93.

Lynch, M. F. (2013) Collecting Data on Civilian Casualties: Challenges and Ethnographic Solutions. U: T. B. Seybolt, J. D. Aronson and B. Fischhoff (ur.) *Counting Civilian Casualties - An Introduction to Recording and Estimating Nonmilitary Deaths in Conflicts*, New York: Oxford University Press, str. 123-143.

Manrique-Vallier, D., Price, M. E., Gohdes, A. (2013) Multiple Systems Estimation Techniques for Estimating Casualties in Armed Conflicts. U: T. B. Seybolt, J. D. Aronson and B. Fischhoff (ur.) *Counting Civilian Casualties - An Introduction to Recording and Estimating Nonmilitary Deaths in Conflicts*, New York: Oxford University Press, str. 165-182.

Marquis, A. M. (2007) Kosovo: From the Book to the Field, a Personal Account. *Human Security Journal*, 4., str. 98-103.

Nikolić-Ristanović, V. (2012) Evidentiranje podataka o ratnim zločinima i masovnim kršenjima ljudskih prava: iskustva iz sveta i situacija u Srbiji. U: V. Nikolić-Ristanović (ur) *Evidentiranje kriminaliteta: iskustva iz sveta i Srbije*, Beograd: Prometej, str. 39-66.

Nikolić-Ristanović, V. (2012a) Iskustva Nemačke u dokumentovanju i predstavljanju javnosti podataka o zločinima iz prošlosti. *Temida*, 3, str. 5-22.

Seybolt, T., Aronson, J., Fischhoff, B. (2013) Intorduction. U: T. B. Seybolt, J. D. Aronson and B. Fischhoff (ur.) *Counting Civilian Casualties – An Introduction to Recording and Estimating Nonmilitary Deaths in Conflicts*, New York: Oxford University Press, str. 3-13.

Šarčević, I. (2013) Inventura bosanskih imena – osvrt uz objavljivanje Bosanske knjige mrtvih. *Bosna Franciscana*, 38, str. 251-256.

Tokača, M. (ur.) (2012) *Bosanska knjiga mrtvih. Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1991-1995*. 4 knjige, Sarajevo: Istraživačko-dokumentacioni centar.

Internet izvori

Fond za humanitarno pravo (2010, 19. oktobar) *Prezentacije popisa ubijenih, nestalih i stradalih*. Dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/?p=21341#more-21341>, stranici pristupljeno 4.11.2013.

Fond za humanitarno pravo (2011, 27. maj) *Kosovska knjiga pamćenja-Dokumentovanje i pamćenje*. Dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/?cat=211>, stranici pristupljeno 23.11.2013.

Fond za humanitarno pravo (2011, 27. maj) *Kosovska knjiga pamćenja*. Dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/?cat=218>, stranici pristupljeno 3.12.2013.

Radovanović, R. (2011) Prekidamo praksu bezimenih žrtava, Danas. Dostupno na: http://www.danas.rs/dodaci/vikend/prekidamo_praksu_bezimenih_zrtava.26.html?news_id=223798, stranici pristupljeno 7.12.2013.

VESNA NIKOLIĆ-RISTANOVIĆ

UNA RADOVANOVIĆ

MILICA POPOVIĆ

The Kosovo Memory Book as an example of the recording of war victimisation: methodology and importance for establishing the facts about the past, collective memory and reconciliation

The aim of this paper is the presentation and analysis of the data collection methodology and content of the first volume of the *Kosovo Memory Book 1998-2000*, as an example of collecting and displaying data of war victimisation from the territory of the former Yugoslavia. Analysis of the *Kosovo Memory Book* is done in the context of so far development of methodology of data collection about war casualties, with examination of effects that data presented in the book may have on both victims and restoring of broken relationships among people. First, it provides an overview of the methodology used and data obtained, and then the methodology and data, as well as images of conflicts that established data provide and their consequences are discussed and analyzed.

Keywords: data recording, victims, war, methodology, truth, reconciliation, Kosovo

TEMIDA
 Jun 2013, str. 135-148
 ISSN: 1450-6637
 DOI: 10.2298/TEM1304135V
 Pregledni rad

Posledice mobinga i mogućnosti njihovog merenja

MIRJANA VUKSANOVIĆ*

Predmet rada je razmatranje posledica mobinga, a cilj je ukazivanje na mogućnosti njihovog merenja. Mobing može da se meri preko svojih efekata, jer psihičke, fizičke i socijalne posledice mobinga su uočljive i mogu se kvantifikovati. Efekat mobinga se može izraziti kroz razliku u zdravlju kod žrtve mobinga pre i posle izloženosti stresogenim mobirajućim aktivnostima, a što se može porediti kroz autoanamnestičke podatke, kumulativni zdravstveni karton zaposlenog koji se vodi u službi medicine rada ili kod njegovog izabranog lekara, preko laboratorijskih i specijalističkih nalaza. Smatra se da su posledice mobinga u korelaciji sa dužinom i intenzitetom izloženosti, kao i sa ličnom „jednačinom“ žrtve i sredinskim okolnostima. Veštak može da uz pomoć medicinske dokumentacije da iskaz o stepenu nematerijalne štete koja je prouzrokovana zaposlenom koji je doživeo zlostavljanje na radu. Intenzitet izloženosti mobingu i stepen bola koji mobing izaziva moguće je meriti i skalama procene. Veliki nedostatak ovih instrumenata jeste što u ogromnoj meri zavise od kulture.

Ključne reči: mobing, stres, zdravlje, bolest, merenje

Uvod

Od kad je u Republici Srbiji izglasan Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu¹, zaposleni mogu lakše da se suprotstave mobingu na zakonit način. Istovremeno se postavilo pitanje kako može da se dokaže da je mobinga uopšte bilo i da je neetičko postupanje sa zaposlenim njemu prčinilo štetu i ostavilo posledice po njegovo zdravlje. Cilj ovog rada jeste ukazivanje na

* Dr sc. med. Mirjana Vuksanović je klinička psihološkinja zaposlena u Sektoru funkcionalne dijagnostike Doma zdravlja „Dr Milutin Ivković“, Beograd i docentkinja iz oblasti primenjene psihologije. E-mail: vuksanovici@vektor.net

¹ Službeni glasnik RS, br. 36/10

postojanje mogućnosti merenja i dokazivanja posledica izloženosti mobingu. U radu će se koristiti podaci iz literature i iskustva iz prakse autorke teksta.

Mobing i žrtve mobinga

Među često citiranim definicijama mobinga jeste ona koju je dao Leymann: „Mobing je psihološki teror u poslovnom životu, odnosi se na neprijateljsku i neetičku komunikaciju koja je usmerena na sistematičan način od strane jednog ili više pojedinaca, uglavnom prema jednom pojedincu, koji je zbog mobinga stavljen u poziciju u kojoj je bespomoćan i u nemogućnosti da se odbrani i držan u njoj pomoću stalnih maltretirajućih aktivnosti. One se odvijaju sa visokom učestalošću (najmanje jednom nedeljno) i u dužem razdoblju (najmanje šest meseci). Zbog visoke učestalosti i dugog trajanja neprijateljskog ponašanja, to maltretiranje dovodi do značajne mentalne, psihosomatske i socijalne patnje“ (Leymann, 1990 : 119).

U Zakonu o sprečavanju zlostavljanja na radu Republike Srbije mobing se definiše na sledeći način: „Zlostavljanje, u smislu ovog zakona, jeste svako aktivno ili pasivno ponašanje prema zaposlenom ili grupi zaposlenih kod poslodavca koje se ponavlja, a koje za cilj ima ili predstavlja povredu dostojanstva, ugleda, ličnog i profesionalnog integriteta, ponižavajuće ili uvredljivo okruženje, pogoršava uslove rada ili dovodi do toga da se zaposleni izoluje ili navede da na sopstvenu inicijativu raskine radni odnos ili otkáže ugovor o radu ili drugi ugovor. Zlostavljanje, u smislu ovog zakona, jeste i podsticanje ili navođenje drugih na ponašanje iz stava 1 ovog člana“ (član 6).

Brojne su aktivnosti kojima se radnik zlostavlja na radnom mestu.² Njih možemo grupisati u sledeće kategorije: (1) napadi na mogućnost adekvatnog komuniciranja, (2) napad na mogućnost održavanja socijalnih odnosa, (3) napadi na ličnu reputaciju, (4) napadi na kvalitet profesionalne situacije, i (5) napadi na zdravlje (Kostelić-Martić, 2005: 12-13). Mobing u svojoj suštini obuhvata brojna ponašanja koja u uobičajenim, adekvatnim interakcijama po pravilu ne indikuju agresivnost, odnosno nemaju za cilj izbaciti ili isključiti neku osobu iz radne organizacije ili socijalne sredine. Međutim, kad je osoba takvom ponašanju svakodnevno izložena u dužem vremenskom periodu i kad

---

² Leymann je naveo čak 45 suptilnih aktivnosti koje se mogu prepoznati u procesu mobinga, (Leymann prema Sve o mobingu: priručnik, 2010: 4).

ono ima elemente neprijateljstva, priroda ponašanja se menja; ono prelazi u službu stigmatizacije određene osobe prema kojoj je ponašanje usmereno. Osobe koje su određeno vreme podvrgnute takvom ponašanju mogu da razviju prolongirani stres. Najčešća posledica mobinga jeste upravo stres.

Mobing u radnoj sredini najčešće počinje suptilnim primedbama na kvalitet rada radnika. Te primedbe, donekle objektivne, često su maliciozne i prikriveno ili otvoreno zlorade. Vremenom one dobijaju ličnu notu i praćene su ogovaranjima i podsmehom. Ako se ovakvo psihičko maltretiranje sprovodi po principu „toplo – hladno“, odnosno kad se među negativne primedbe i ocene povremeno ubaci i neka pozitivna, „uspeh“ mobinga je siguran; za dobar deo okoline će ostati nezapažen, a biće i onih koji će poverovati u plasirane priče i pridružiti se moberu. Pošto žrtva mobinga ne može da razume zašto je neko maltretira „iz čista mira“, može da počne da doživljava psihičke krize, može da uđe u stanja anksioznosti i depresije, plača, a na kraju može da dođe i do afektivne tuposti i apatije. Ovakva stanja, po principu neodvojivosti duše i tela, izazivaju i razne somatske tegobe i bolesti.³

Pretpostavljajući da su neki ljudi podložniji delovanju mobinga, istraživači (Kostelić-Martić, 2005: 19-20; Vuksanović, 2007) su nastojali da definišu koji su radnici najčešće žrtve mobinga. Shodno tome, karakteristične žrtve mobinga su: „poštenjaci“ – zaposleni koji su uočili i prijavili nepravilnosti u radu, telesni invalidi sa raznim stepenima i oblicima telesne invalidnosti, mladi, tek zaposleni radnici i radnici pred penzijom, radnici koji traže bolje uslove rada ili više samostalnosti u radu, radnici koji nakon dugogodišnjeg besprekornog rada traže priznavanje radnog položaja ili povećanje plate, zaposleni koji predstavljaju višak radne snage, pripadnici manjinskih skupina različite religije, zaposleni drugačijeg etničkog porekla, zaposleni različitog pola – žena u skupini muškaraca ili muškarac u skupini žena, zaposleni različite seksualne orijentacije, izrazito kreativne ličnosti, ekscentrici, bolesne osobe⁴. Posebno su na udaru najnoviji radnici, koji su se poslednji zaposlili u preduzeću – osećajući se ugroženim od eventualne konkurencije, grupa već zaposlenih odmah kreće sa omalovažavanjem, izolacijom i mobingom novozaposlenog.

Ukratko: žrtve su uvek na neki način drugačiji i slabiji članovi radnog kolektiva.

³ O mehanizmu razvoja psihosomatskih bolesti videti u: Adamović, 1989.

⁴ Česti izostanci sa posla zbog bolovanja izazivaju nezadovoljstvo kod poslodavaca; nekad poslodavci opterećuju radnike baš po „slabim tačkama“ (npr. sa bolesnom kičmom nose teške terete).

Proces razvoja mobinga

Mobing je primer kontinuirane viktimizacije, koja se uslovno, radi boljeg prepoznavanja i praćenja, može podeliti na faze razvoja. Kolike će i kakve posledice mobinga biti zavisi od intenziteta mobirajućih aktivnosti; intenzitet raste od početne do završne faze, tako da je u svakoj sledećoj fazi sve jači. U literaturi (Baltazarević, 2007: 58-59) se navode nalazi italijanskog naučnika Ege H, koji precizno definiše faze kroz koje prolazi mobing:

Faza ključnog događaja – prvo se bira žrtva i prema njoj usmerava konflikt. Povod može da bude banalan i često se zaboravi, ali agresivnost prema izabranoj osobi traje. U ovoj se fazi osoba prema kojoj je usmerena agresija još ne prepoznaje kao žrtva mobinga.

Faza ciljanog početka mobinga – počinje se sa aktivnostima koje žrtvu dovode u situaciju da se neprijatno oseća. Najčešće joj se prigovara zbog kvaliteta njenog rada, osoba se pretrpava poslovima u obimu koji ona ne može postići ili, nasuprot, uskraćuju joj se radni zadaci da bi joj se dalo do znanja da je nepotrebna i beskorisna. Česti su verbalni napadi, ogovaranja i unižavanje ličnosti. Žrtva prepoznaje da se negativne aktivnosti usmeravaju ka njoj. Javljaju se prvi psihosomatski simptomi, uglavnom u vidu nesanice i ponovnog preživljavanja nemilih događaja. U ovoj fazi žrtva često od terora beži na bolovanje, gubi profesionalno i ljudsko dostojanstvo i počinje da se oseća manje vrednom.

U fazi „žrtveni jarac“ ciljana osoba postaje dežurni krivac za sve greške i propuste u kolektivu, jer se moberu često u maltretiranju priključuju i drugi zaposleni, uglavnom oni koji očekuju neku protivuslugu od mobera ili priželjkuju radno mesto mobiranog. Cilj mobinga je naterati žrtvu da napusti posao.

Faza borbe za opstanak – osoba se preopterećuje poslom, hoće da dokaže da je kompetentna, da može i da ume da ostvari zadatke koji se postavljaju na njenom radnom mestu. Ovi pojačani naponi, koji prevazilaze njene kapacitete, dovode žrtvu do hroničnog umora i svih posledica koje hronični umor izaziva.

Faza razvijenog mobinga – dugotrajni teror pogoršava psihičko i fizičko stanje žrtve. U ovoj fazi ona je već potpuno isključena iz radne sredine, beži, tražeći novi posao ili beži u prevremenu penziju. U ovom slučaju, kad su obolele od hroničnih bolesti i poremećaja, žrtve nekad nalaze „izlaz“ u ubistvu mobera ili u samoubistvu.

Posledice mobinga

Posledice dugotrajnog psihičkog maltretiranja na poslu su duboke i dugotrajne. O njima saznajemo više iz dostupne literature (Kostelić Martić, 2005; Vuković, 2009; Beganić i dr., 2009; Kondić i dr., 2011; Vuksanović, 2008, 2011) nego iz prakse, koja je kod nas tek u začetku. Koliko će posledice biti trajne i ozbiljne, pretpostavljamo da će zavisiti uglavnom od tri faktora: (1) intenziteta moralnog zlostavljanja, (2) dužine trajanja mobinga (zlostavljanja), i (3) od karakteristika ličnosti koja je podvrgnuta mobingu.

Prva reakcija žrtve mobinga jeste samookrivljavanje. Žrtva analizira svoje ponašanje i traži u čemu je pogrešila, zašto je došla u neugodnu situaciju i razvija osećanje stida zbog situacije u kojoj se nalazi. Smatra da je sama kriva i da je zbog svoje nesposobnosti ili greške izložena neprijateljstvu i omalovažavanju. Povlači se u sebe, o svom problemu ne priča nikome, čak ni svojoj porodici, mentalno se izoluje od okoline. Porodica u početku podržava svog člana koji trpi mobing na radnom mestu, ali postepeno, zbog njegovog ponašanja i samoizolacije, počinje da ga optužuje za nastalu situaciju. Žrtva ostaje potpuno sama i počinje da razmišlja o sebi kao osobi koja nije dorasla situaciji i ulazi u depresiju.

Sve zdravstvene smetnje i simptome žrtava mobinga psihološkinja Andrea Kostelić-Martić (2005: 72) svrstava u tri kategorije:

- promene socijalno-emocionalne ravnoteže, koje se očituju kao depresija, anksioznost, krize plača, neidentifikacija sa dosadašnjom slikom o sebi, napadi panike, smanjenje interesovanja za porodicu i okolinu.
- promene psihofiziološke ravnoteže, koje su vidljive kroz simptome kao što su glavobolje, vrtoglavice, gubitak ravnoteže, gastrološke smetnje, tahikardija, promene na koži i sl.
- promene ponašanja, u prvom redu pojava agresivnosti koja do tada nije bila osobina ponašanja žrtve, pojave autoagresivnosti i samopovređivanja, pa i suicida. Nakon agresivnosti sledi pasivizacija i izolacija. Pojačane su toksikomanije – alkohol, duvan, lekovi za smirenje ili protiv bolova; javljaju se poremećaji ishrane kao što su bulimija i anoreksija; nastaju promene u seksualnom ponašanju.

U ovom radu ćemo, radi lakše preglednosti, posledice izloženosti mobingu svrstati u sledeće kategorije: gubitak socijalnog statusa, posledice po psihičko zdravlje, psihosomatske tegobe i bihevioralne promene. Kategorizacija je uslovna, jer se posledice uglavnom javljaju paralelno i međusobno se prepliću.

Gubitak socijalnog statusa

Gubitak socijalnog statusa je jedna od posledica mobinga. Žrtva gubi samopoštovanje, oboleva psihofizički, dobrovoljno napušta firmu i pokušava da nađe drugi posao. U stanju u kome se nalazi, pronalaženje novog posla joj teško uspeva. Agresivnost prema porodici i svađa sa njenim članovima provocira povlačenje porodice i gubitak podrške. Preokupirana problemom na poslu, žrtva opterećuje svoje prijatelje, koji se vremenom povlače i izbegavaju je. Celu ovu situaciju pogoršava loša materijalna situacija zbog bolovanja ili otkaza. Nesigurnost i slaba kontrola sopstvenog života mogu da vode u velike psihičke probleme. U situaciji kad se preti otkazom, bez izgleda za drugi posao, bez zaštite, zaposleni podvrgnut mobingu ne vidi izlaz iz teške situacije. Prisiljen da trpi, on razvija osećaj bespomoćnosti i bezizlaznosti, što je uvod u ozbiljne psihičke maladaptivne reakcije. Mora se napomenuti da osećaj bespomoćnosti nije iracionalan, pa je veoma bitno da specijalisti koji rade sa zaposlenima, posebno u funkcionalnoj dijagnostici, budu vešti i obučeni da otkriju prve signale prisustva posledica mobinga po zdravlje.

Posledice po psihičko zdravlje

Mobing ostavlja duboke tragove na psihičko zdravlje ljudi. Kada je osoba duže vreme izložena negativnom tretmanu ili verbalnom nasilju ili pokušaju da se izbacila iz grupe, ona oseća da se ruši i misli da nešto s njom nije u redu. Tada se, u stvari, remeti individualna dinamička psihosocijalna ravnoteža koju pojedinac nije u stanju da ponovo uspostavi. Kod osoba koje su već imale problem sa psihičkom ravnotežom izloženost mobingu može da doprinese značajnom pogoršanju zdravlja.

Akutna reakcija na mobing se manifestuje kao stres. Stres je reakcija na teškoće i opterećenja u cilju ostvarivanja homeostaze, a bitan je odnos između opterećenja i resursa koje poseduje jedna osoba (Desimirović, 1997: 249-259). U ostvarivanju homeostaze organizma izuzetno je važna intenzivna interakcija nervnog, endokrinog i imunog sistema, koji moraju da deluju skladno i efikasno. Disbalans u bilo kom delu ove ose može da se odrazi na adekvatnost funkcionisanja imunog sistema, odnosno može da dovede do sklonosti ka nastanku inflamatornih i autoimunih oboljenja.

Organizam stvara više različitih stres hormona koji predstavljaju odgovor na stresna dešavanja. Jedan od njih je ACTH, koji stiže do nadbubrega, koji luči

glukokortikoide koji imaju antiinflamatorni i antialergijski efekat. Adrenalin je drugi stres hormon koji nam pomaže da prevaziđemo neprijatnosti u kritičnoj situaciji. Višak adrenalina u toku dužeg vremena povećava rizik za pojavu ili pogoršanje oboljenja srca i krvnih sudova. Čim se poremeti homeostaza organizma, stvaraju se uslovi za nastanak karcinoma.

Dijagnoza PTSD (posttraumatski stresni poremećaj) se koristi za osobe koje su imale teške traumatične doživljaje, pa se može primeniti i na osobe sa težim psihičkim posledicama mobinga. Tri se simptoma ističu kod žrtve mobinga: hiperaktivnost, nametnute misli i osećanja i izbegavajuće ponašanje. Hiperaktivnost podrazumeva generalno povećanu aktivnost koja nije postojala pre traumatičnog iskustva, a cilj joj je povećavanje budnosti i pažnje. Hiperaktivnost obuhvata probleme sa spavanjem, iritabilnost, ljutnju, gnev, probleme sa koncentracijom. Nametnute misli i osećanja su najčešći simptomi PTSD i javljaju se u obliku košmarnih snova i flash back-ova. One se javljaju u svim situacijama koje asociraju na traumatična dešavanja. Izbegavajuće ponašanje se odnosi na trajno izbegavanje svega što je vezano za traumu. Čovek izbegava misli, razgovore koji su vezani za traumu, jer ne želi da pamti sve važne delove traumatičnog dešavanja; to je i potreba da se bude dalek i stran u odnosu sa drugima.

Psihičke posledice mobinga mogu da se jave i u vidu depresije. Postoje dva tipa ličnosti koje su predisponirajuće za razvoj depresije: (1) oni sa niskim samopoštovanjem a visokim stepenom opsesivnosti, i (2) pasivno zavisne ličnosti sa izrazitom zavisnošću od podrške i pohvale drugih ljudi. Depresiju karakteriše: emocionalna praznina, osećaj gubitka životnog smisla, gubitak motivacije i entuzijazma, apatija ili hipomanija, pad inicijative, pad samopouzdanja i osećanje tuge.

Burn-out sindrom ili izgaranje se odnosi na osobe koje su umorne od posla. To je fenomen koji podrazumeva: emocionalno iscrpljenje, nedostatak samopouzdanja, negativan odnos prema poslu i kinizam.⁵ Predoziranje poslom postaje epidemija, često sa smrtnim ishodom – u Japanu ovu pojavu nazivaju „karoši“, a u Kini „kuguaši“ (Baltezarević, 2007: 49).

Anksiozni poremećaji se često javljaju kod osoba koje su izložene stresu. Karakterna organizacija za razvoj anksioznih poremećaja je u stvari anksiozni karater ili neurastenična, cenestopatička, hipersenzitivna, anksiozna ličnost. U

⁵ Pod kinizmom se podrazumeva da nekome nedostaju simpatije prema drugima. Ovaj pojam ne treba mešati sa cinizmom.

anksiozne poremećaje se svrstavaju: fobijski poremećaji, generalizovana anksioznost, napadi panike, opsesivno-kompulzivni poremećaji, anksiozno-depresivni poremećaji, reaktivni anksiozni poremećaj (PTSD), disocijativni poremećaji.

Poremećaji spavanja mogu i kod osoba izloženih mobingu da budu različiti: hipersomnia, insomnija, inverzija sna, parasomnia – somnambulizam, košmarni snovi, noćne more.

Psihotični poremećaji – reaktivne psihoze – ne nastaju kao posledica mobinga. Pojava psihotične epizode dešava se uglavnom osobama koje su i ranije imale slične reakcije (o etiologiji psihoza kod Kaplan, Sadock, 1998: 78).⁶

Psihosomatske tegobe

Psihosomatske tegobe javljaju se u vidu somatskih smetnji koje su posledica psihičkih procesa koji se dešavaju kod žrtve. Ispoljavaju se u dve forme: kao somatomorfni poremećaji i kao psihosomatski poremećaji.

Somatomorfni poremećaji⁷ su:

- Funkcionalna dispepsija (bol u epigastriju, mučnina, bol iza grudne kosti, gorušica, ezofagealni refluks, ulkus, kancer, holecistitis ili pankreatitis);
- Iritabilni kolon (kolon se kontrahuje mnogo više nego što je normalno i to je uvek povezano sa nekim konfliktom ili neprijatnostima);
- Proctalgia fugax (javlja se u rektumu kao snažan grč i traje kratko. Obično se javlja noću. Potiče od kontrakcije sigme ili analnog kanala);
- Srčana aritmija – Da Costas sindrom (lupanje srca, prekordijalni bol, udruženi su sa strahom i emocionalnom patnjom) i
- Bolni sindrom (obično bolovi potiču od mišićne napetosti i udruženi su sa strahom i depresijom, tenziona glavobolja) (Kaplan, Sadock, 1998: 178-179).

---

⁶ Iako ima autora koji pokušavaju da tvrde da je usled izloženosti jakom stresu (kakav je često i mobing) došlo do „duševnog rastrojstva“, ova tvrdnja neće proći na veštačenju. Ako se i desi psihotična epizoda, radi se o stresom provociranom od ranije postojećem poremećaju.

⁷ Ovde se radi o psihosocijalnoj etiologiji somatomorfnih poremećaja – simptomi se objašnjavaju suzbijanjem ili potiskivanjem besa i srdžbe prema drugima i okretanjem srdžbe i besa ka sebi. Često ide sa niskim samopoštovanjem i snažnim (kažnjavajućim) superegom.

Psihosomatski poremećaji⁸ koji se najčešće javljaju su:

- Gastroduodenalni ulkus (stres ulcus);
- Ulcerozni kolitis (obolevaju opsesivno kompulsivne osobe, naglašeno odgovorne, savesne i disciplinovane osobe. Separacija, simboličko uskraćivanje podrške i ljubavi dovodi do pogoršanja);
- Asthma bronchiale (napadi se javljaju sa negativnim životnim dešavanjima, kao što su napuštanje, gubitak emocionalne podrške);
- Oboljenja endokrinih žlezda (hypertireoza, diabetes mellitus);
- Ishemijske bolesti srca (ugrožene su ambiciozne osobe, stalno spremne za borbu i takmičenje, nesposobne da se opuste; brzo se kreću i brzo govore);
- Hypertonia (iza nje stoje sklonost ka opsesivnom kompulsivnom životnom stilu, potiskivanje agresivnosti i besa, teškoće u komunikaciji sa drugim osobama);
- Psihoneuroimunologija (u osnovi je veze psihosocijalnih stresova i imunog sistema. Imuni odgovor na infekcije može da zavisi od psihičkih faktora. Stres utiče na organizam preko endokrinog aparata kroz aktivnost HPA osovine; Syndroma psychocutanea – psihički faktor u nastanku ekcema, psorijaze i urtikarije ima značajnu ulogu) i
- Spontani pobačaj (psihički faktor, stres, predstavlja visok stepen rizika za spontani pobačaj u prvim mesecima trudnoće).

Bihevioralni simptomi

Bihevioralni simptomi koji se javljaju nakon izloženosti mobingu su najčešće: iritabilnost, nekritično rizično ponašanje (alkoholizam, narkomanija, kockanje), gubitak koncentracije pažnje, zaboravnost, eksplozivnost, grubost, preterana osetljivost na spoljne stimuluse, bezosećajnost, rigidnost, stalna okupiranost poslom, porodični problemi, razvod braka, suicid žrtve, homicid napadača ili mobera.

⁸ U DSM-IV klasifikaciji Američke psihijatrijske asocijacije psihosomatski poremećaji su svrstani u kategoriju psihičkih faktora koji utiču na zdravstveno stanje, pa se psihosomatski poremećaj shvata kao telesno stanje prouzrokovano ili pojačano psihičkim faktorima.

Određivanje pojma zdravlja i veza sa merenjem posledica mobinga

Sigmund Frojd je u svojim radovima o psihoanalizi shvatao zdravlje kao sposobnost da se radi i voli. Prema definiciji Svetske zdravstvene organizacije, datoj još 1948. godine „zdravlje je stanje potpunog fizičkog, mentalnog i socijalnog blagostanja, a ne samo odsustvo bolesti i nesposobnosti“ (Medicinski leksikon, 1983: 1037). Ako se uz ove elemente dodaju i dva sledeća elementa koncepta zdravlja: subjektivna procena zdravlja i funkcionalna sposobnost (Leavell, Clark, 1971), dolazimo do pet dimenzija zdravlja: (1) fizičko zdravlje, (2) psihičko zdravlje, (3) socijalno blagostanje, (4) subjektivna procena zdravstvenog stanja i (5) funkcionalna sposobnost. Tako zdravlje možemo da shvatimo kao dimenziju na kojoj će svako moći da odredi svoje individualno mesto, ili, krajnje pojednostavljeno, kao skalu procene na kojoj će svoje mesto da definiše i sam pacijent (ili klijent, ili ispitanik) i njegov lekar, pa i sredina. Subjektivna procena zdravlja, kao i subjektivna procena sposobnosti (npr. radne sposobnosti) je veoma značajna komponenta zdravlja, iz koje proizlazi i funkcionalna sposobnost. Ovo je posebno značajno u službama koje se bave funkcionalnom dijagnostikom koje donose zaključke o nečijim sposobnostima, posebno o sposobnosti za rad. Ako osoba procenjuje da nije sposobna za određenu aktivnost, ona realno neće moći da se bavi tom aktivnošću.

Stepen onesposobljenosti koja je uzrokovana bolešću, a koja se različito manifestuje ne samo kod različitih osoba, već i kod iste osobe u raznim domenima života, zavisi u velikoj meri od životnog cilja koji se postavlja i prirode odnosa sa osobama sa kojima se taj cilj ili zadatak deli. Tako osoba u nekim životnim domenima deluje bolesnije nego u drugim. Čovek nije izolovana jedinka, on je stalno u interakciji sa svojom okolinom. Između biološko-psihosocijalnih karakteristika ljudskog bića i ekološko-socijalnih karakteristika sredine postoji neprekidna recipročna interakcija. Iz mehanizama stalnog usklađivanja i prilagođavanja rezultira zdravlje i celokupni čovekov somatski i psihički razvoj (Mićović, Cucić, Janjić, 1998). Ackerman slično shvata duševno zdravlje, jer kaže da se duševno zdravlje ne odnosi samo na unutrašnju harmoniju, nego i najpovoljniju povezanost osobe, porodice i društva; ono znači sposobnost da se raste, uči, živi punim životom, voli i sa drugima deli život. Postizati ravnotežu znači usklađivati dostignuti nivo harmonije i integriteta sa potrebom za razvojem i sa stalnim dinamizmom okoline (Ackerman, 1987).

Deo čovekove okoline jeste i njegova radna sredina koja u velikoj meri utiče na celokupan njegov život i zdravlje. Ako je u radnoj sredini podvrgnut mobingu, njegovo zdravlje može da bude ugroženo, što će se negativno odraziti na kvalitet života. Izloženost mobingu dovodi do poremećaja psihosocijalne ravnoteže kod izložene osobe, što uzrokuje određene zdravstvene poremećaje. Podatak o izloženosti mobingu možemo dobiti direktno od žrtve ili od nekoga iz njene porodične ili radne okoline. Psihičke, fizičke i socijalne posledice mobinga su uočljive i mogu da se kvantifikuju, što znači da mobing može da se meri preko njegovih efekata. Efekat mobinga može da se izrazi kao razlika u zdravlju kod žrtve mobinga (u svim dimenzijama zdravlja) pre i posle izloženosti stresogenim mobirajućim aktivnostima. Promene u zdravlju se mogu pratiti tako što će se porediti zdravstveno stanje pre izloženosti mobingu i nakon izloženosti toj vrsti nasilja kroz autoanamnestičke podatke, kumulativni zdravstveni karton zaposlenog koji se vodi u službi medicine rada ili kod njegovog izabranog lekara, preko laboratorijskih i specijalističkih nalaza, uključujući i psihološke i psihijatrijske. Autoanamnestički podaci koje daje pacijent od velikog su značaja, jer sadrže, pored podataka o tegobama i simptomima bolesti, i subjektivnu procenu sposobnosti za rad i funkcionisanje uopšte. Objektivni nalazi, laboratorijski i specijalistički po sistemima i organima, kao i psihološko – psihijatrijska eksploracija u momentu kad se pacijent obraća za pomoć radi patnji nastalih zbog izloženosti velikom stresu kakav je mobing, mogu se porediti sa nalazima iste vrste koji su urađeni pre izloženosti mobingu, a koji se nalaze u kumulativnom kartonu pacijenta u službi medicine rada i/ili kod izabranog lekara. Razlike u ovim nalazima govore o promenama u zdravlju koje su posledica mobinga. Pretpostavlja se da će posledice mobinga biti u korelaciji sa dužinom i intenzitetom izloženosti, kao i sa ličnom „jednačinom“ žrtve, odnosno bazičnim karakteristikama njene ličnosti, i sa sredinskim okolnostima u kojima žrtva živi i radi.

Mobing se dokazuje veštačenjem. Kod veštačenja mobinga, kada žrtva želi da joj bude nadoknađena šteta (materijalna i nematerijalna) koju je izazvao mobing, posao veštaka jeste da prvo utvrdi da li je mobinga uopšte bilo⁹, a zatim da uz pomoć medicinske dokumentacije da iskaz o stepenu štete koja je prouzrokovana zaposlenom koji je doživeo zlostavljanje na radu (Kondić i dr., 2011: 37-42).

⁹ Prema Zakonu o sprečavanju zlostavljanja na radu, na zaposlenom koji želi da pokrene postupak zaštite kod poslodavca ili tuži zbog zlostavljanja, je da postojanje zlostavljanja učini verovatnim, a na poslodavcu je teret dokazivanja da mobinga nije bilo.

Intenzitet izloženosti mobingu i stepen boli koji mobing izaziva moguće je meriti i brižljivo sastavljenim skalama procene. Ovakvih pokušaja je bilo, i, između ostalih, skalu je napravio i Leymann (Čizmić, 2012: 101). Veliki nedostatak ovih instrumenata jeste što u ogromnoj meri zavise od kulture, zbog čega ne mogu da se automatski preslikaju na neku drugu populaciju, pogotovo kad imamo u vidu da se u nekoj sredini (u Švedskoj, na primer) doživljava kao mobing i samo podizanje tona glasa, što kao mobing nikako neće doživeti pripadnici mediteranskih zemalja ili ljudi iz bivše Jugoslavije.

Zaključak

Posledice dugotrajnog psihičkog maltretiranja na poslu su često duboke i trajne. Koliko će posledice biti trajne i ozbiljne zavisi uglavnom od tri faktora: (1) intenziteta moralnog zlostavljanja, (2) dužine trajanja mobinga (zlostavljanja), i (3) karakteristika ličnosti koja je podvrgnuta mobingu. Efekti mobinga su jednaki efektima stresa i mogu da se registruju kao promene u svim komponentama zdravlja osobe koja je bila izložena mobingu: fizičkoj, psihičkoj, socijalnoj i funkcionalnoj, kao i kroz subjektivnu procenu zdravlja i sposobnosti koju daje mobirani. Promene u zdravlju mobiranog se mogu izraziti kao razlika u zdravlju i funkcionisanju osobe pre i posle izloženosti mobirajućim aktivnostima, što može da se vidi iz kumulativnog kartona zaposlenog, objektivnih nalaza i direktnih izjava mobiranog. Promene se mogu najbolje pratiti u službama funkcionalne dijagnostike ili medicine rada koja prati zdravstvenu sposobnost zaposlenog, kao i u dispanzeru opšte medicine kod koje se zaposleni leči.

Literatura

- Ackerman, N. V. (1987) *Psihodinamika porodičnog života*. Titograd: Grafički zavod.
- Adamović, V. (1989) Psihosomatska medicina. U: D. Kecmanović (ur.), *Psihijatrija*, tom II. Zagreb: Medicinska naklada. str. 1277-1305.
- Baltezarević, V. (2007) *Mobing: komunikacija na četiri noge*. Pančevo: Mali Nemo.
- Beganlić A., Pranjić N., Batić-Mujanović O., Brković A. (2009) Mobing–najteži oblik radnog stresa. *Opšta medicina*, 1-2, str. 48-53.

Čizmić, S. (2012) Mobing–mogućnosti merenja. 60. naučno-stručni skup psihologa „Sabor 2012“, knjiga apstrakata (101), Beograd: Centar za primenjenu psihologiju Društva psihologa Srbije.

Desimirović, V. (1997) Stres. U: *Medicinska psihologija sa osnovama psihopatologije*. Beograd: Nauka. str. 249-263.

Kaplan, H., Sadock, B. (1998) *Priručnik kliničke psihijatrije*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Kondić, V., Vuksanović, M., Kićanović, O., Kostić, M., Daničić, B. (2011) *Edukacija i razmena iskustava ključnih aktera primene Zakona o sprečavanju zlostavljanja na radu*. Beograd: No mobbing.

Kostelić–Martić, A. (2005) *Mobing: psihičko maltretiranje na radnom mjestu*. Zagreb: Školska knjiga.

Leymann, H. (1990) Mobbing and psychological terror at workplaces. *Violence and Victims*, 2, str. 119-26.

Leavell, H., Klark, G. (1971) *Preventivna medicina za lekara u njegovoj komuni*. Beograd: Vuk Karadžić.

Medicinski leksikon (1983) Beograd – Paris: Vuk Karadžić – Larousse.

Mićović, P., Cucić, V., Janjić, M. (1998) *Socijalna medicina*. Beograd – Zagreb: Medicinska knjiga.

Sve o mobingu: priručnik (2010) Beograd: Ujedinjeni granski sindikati nezavisnost.

Vuković, D. (2006) Mobing na radnom mestu. *Temida*, 4, str. 3-10.

Vuković, B. (2009) *Mobing*. Beograd: Logos art.

Vuksanović, M. (2007) Mobing u Beogradu – istraživanje. *Revija rada*, 320. Beograd: Zaštita press, str. 114-129.

Vuksanović, M. (2008) Kad posao postane ludilo. *Zaštita plus*, No.28, godina V; Beograd: Izdavačko preduzeće Zaštita DM, str. 39-47.

Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu (2010) Službeni glasnik Republike Srbije, br. 36/10.

MIRJANA VUKSANOVIĆ

The consequences of mobbing and possibilities of their measurement

This paper considers the consequences of mobbing in order to indicate possibilities for their measurement. Mobbing can be measured through its effects as the mental, physical and social consequences of mobbing are visible and can be quantified. The effect of mobbing can be expressed by the difference in the health of the victim of mobbing before and after exposure to the stressful mobbing activities. This can be compared through laboratory and specialist analysis of auto anamnestic data, accessible through the employee's cumulative health record that is kept with the occupational health institution or with the employee's chosen physician. It is expected the consequences of mobbing will correlate with the length and intensity of exposure, as well as with the personal "equation" of the victim and the circumstances of the surroundings. Using medical records, an expert could provide a statement on the degree of intangible damage made to the employee who has suffered harassment at work. The intensity of exposure to mobbing and the degree of pain caused can be measured by assessment scales. A major drawback of these instruments lies in their strong dependence on culture.

Keywords: mobbing, stress, health, disease, measurement

TEMIDA
Decembar 2013, str. 149-160
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1304149S
Pregledni rad

Rodne implikacije nepismenosti: dimenzija nepismenosti i njene žrtve

MARIJANA ŠULEIĆ*

*K*ada se govori o ljudskim pravima u društvu u kakvom živimo danas, pojmovi ženskog identiteta i ženskih ljudskih prava zauzimaju značajan prostor u različitim teorijskim raspravama. Jedan od razloga zbog kojeg su takvi pojmovi i dalje prisutni je neravnopravan položaj žena u kontekstu rodni režima. Kada uzmemo u obzir različite kontekste u kojima žive žene, poput udaljenosti od centra, marginalizovane pozicije u nekim slučajevima i vrlo loše slike obrazovanja, preuzimanje odgovornosti za izgradnju stabilnog identiteta postaje jedno od najvažnijih pitanja. Prema izveštajima UNESCO iz 2007. godine, svaka četvrta žena trpi posledice nepismenosti, koje su dublje i značajnije što je oblast u kojoj žene žive nerazvijenija (UNESCO, 2007). Uprkos uložnim naporima, obrazovanje još uvek ne zauzima značajno mesto u raspravama koje se vode u političkim krugovima. Situacija postaje još komplikovanija kada se nedostatak rodne osetljivosti u obrazovnim politikama i stereotipi o ženskim ulogama u društvu, povežu sa nejednakošću po pitanju dostupnosti obrazovanja, naročito između ruralnih i urbanih područja. U takvim okolnostima, pismenost i obrazovanje postaju najznačajnije komponente u izgradnji stabilnog identiteta, što uključuje spremnost žena da prihvate odgovornost za različite uloge koje im društvo nameće.

Ključne reči: pismenost, rodna nejednakost, obrazovanje

---

* Marijana Šuleić je andragoškinja, završava magistarsku tezu u Centru za interdisciplinarnu postdiplomske studije na Univerzitetu u Sarajevu. E-mail: marijana.suleic@gmail.com

Uvod

Osnovna ideja rada je da utvrdi na koji način dimenzija nepismenosti oblikuje ženski subjekt u savremenom društvu. U radu će biti prikazano kako pojam nepismenosti učvršćuje patrijarhalno postavljene vrednosti, čiji mehanizmi i danas opstaju, stavljajući ženski subjekt u dobro poznatu poziciju „drugosti“. U radu će se problematizovati pitanje rodne (ne)jednakosti koju nepismenost produbljuje, a u vezi sa tim i bliže objasniti pojam „privatnog“, koji kroz produkciju tradicionalnog, mitove, običaje i druge oblike reprezentacije, produbljuje osećanje pripadnosti kolektivitetu i onemogućava aktivno učestvovanje svih pripadnika/ca zajednice u donošenju odluka. Cilj rada je da pokuša da objasni kako dolazi do preplitanja pozicije identiteta (društveno nametnute uloge) sa pozicijom subjektiviteta i kakav je udeo obrazovanja u ovome. U tom smislu, postavlja se pitanje da li subjekt, u ovom slučaju ženski, može zadržati minimum unutrašnje distance prema društvenim mehanizmima koji ga oblikuju? (Žižek, 2007: 194)

Nepismenost u službi patrijarhata

Kako je obrazovanje i pravo na obrazovanje jedna od osnovnih komponenti kvaliteta života, važno je pozabaviti se njegovim uticajem na formiranje ženskog subjekta. U fokusu rada je patrijarhalna matrica i raspodela društvenih uloga u skladu sa njom. Kako Martha Nussbaum ističe, običaji i politička organizacija odlučuju o tome ko ima prednost kada je u pitanju ostvarivanje prava koja određuju kvalitet života i utiču na formiranje identiteta, a u skladu sa tim i na preuzimanje različitih društvenih uloga (Nussbaum, 2008-2009). Ovde treba imati u vidu da nekritičko prihvatanje određenih kulturnih posebnosti, može voditi uvažavanju opresivnih radnji koje se često vrše nad ženama.

U zavisnosti od razvijenosti zemlje, raste i stopa pismenosti, odnosno nepismenosti, a veći deo nepismenog stanovništva, u proseku, čine žene. Kao što navodi Nussbaum: „Mnogo je manja verovatnoća da žene čitaju i pišu. U Južnoj Aziji, stopa pismenosti žena je u proseku 50% u odnosu na muškarce. U nekim zemljama, ta stopa je i dalje niža: Nepal, 35%; Sijera Leone, 32%; Sudan, 27%; Avganistan, 32%. Dve trećine nepismenih ljudi na svetu čine žene“ (Nussbaum, 2008-2009: 86).

Ovakvo stanje stvari se neminovno odražava na mogućnosti koje, osobe koje ne poseduju bazičnu pismenost, imaju u društvu. Nepismenost nije jednoznačna, ona otvara brojna nova pitanja koja često ostaju bez odgovora. Nepismenost problematizuje pitanje dublje povezanosti ženskog subjekta sa privatnom sferom života.

Popis stanovništva Jugoslavije iz 1991. godine govori o procentualno većoj nepismenosti žena koje žive na selu, u odnosu na one koje žive u gradu. Svaka peta žena na selu je nepismena, dok je u gradu svaka dvadeseta nepismena. Tri četvrtine od ukupnog broja nepismenih žena zapravo živi na selu. Iz popisa se takođe može videti da je nepismenost bila i problem nejednakosti žena, što potvrđuju i podaci koji pokazuju da 80,4% od ukupnog broja nepismenih osoba čine žene (Perazić, Belić, 1997).

Ukoliko se uporede podaci iz popisa od 1991. do 2002. godine, uočava se trend smanjenja stope nepismenosti, međutim, i dalje je visok stepen nepismenosti ženske populacije u odnosu na zemlje Evropske Unije. Procenat stanovništva bez školske sprema, starosti preko 15 godina je smanjen sa 9,5% na 5,6%, međutim, prema popisu iz 2002. godine 45,7% osoba ima završenu samo osnovnu školu.

Prema ovom popisu 3,5% osoba je potpuno nepismeno, ukoliko su kriterijumi pismenosti završena tri razreda škole ili sposobnost osobe da napiše ili pročita kraći tekst u vezi sa svakodnevnim životom. Obrazovni minimum, odnosno završenu samo osnovnu školu ili manje od toga ima 52,1% žena. Ukoliko se upoređuje seosko i gradsko stanovništvo, uočava se da su žene u gradu i dalje tri puta nepismenije od muškaraca, dok su žene na selu nepismenije od muškaraca čak četiri puta (Medić, Popović, Milanović, 2008).

Tabela 1: Obrazovna struktura stanovništva u Srbiji prema polu (2002)¹

Stepen obrazovanja	Muškarci	Žene
Nepismeni	2,5%	8,6%
Bez osnovne škole	13,5%	18,8%
Sa završenom osnovnom školom	23,0%	24,7%
Sa srednjom školom	46,1%	36,4%
Sa visokim obrazovanjem	12,2%	9,9%

¹ Tabela preuzeta iz Nacionalnog izveštaja o razvoju i stanju obrazovanja i učenja odraslih u Srbiji koji je urađen od strane ekspertske grupe Ministarstva prosvete Republike Srbije, priređen za štampu, podnet 2008. godine UNESCO-u za Confintea VI (Šesta međunarodna konferencija o obrazovanju odraslih), Projekat LLLA–Lobiranje za obrazovanje i učenje odraslih.

Upoređivanjem podataka iz popisa stanovništva 2002. i 2011. godine, uočava se pad stope nepismenosti za 45,28%. Međutim, statistički profil nepismene osobe prema popisu iz 2011. prikazuje ženu, starosti 71,5 godina koja živi na selu. Podaci koji govore o nepismenosti u odnosu na nacionalnu pripadnost i rod/pol, pokazuju višu stopu nepismenosti ženske populacije u svim nacionalnim podgrupama. Isti rezultati se dobijaju i ukoliko se u razmatranje uzme kompjuterska (ne)pismenost u odnosu na rod/pol. Kompjuterski nepismenih je 51,01%, od čega 53,20% čine žene, dok je muškaraca 48,65% (Školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost, 2013). Iako se posljednjih godina uočava trend smanjenja stope nepismenosti, ona je i dalje veoma izražena kod ženske populacije koja živi na selu i čije su svakodnevne aktivnosti definisane, pre svega, privatnom sferom života.

Iako je privatna sfera važna za ljudsko postojanje, ono kroz šta se ljudska sloboda najintenzivnije ispoljava, odnosi se na aktivnosti koje obavljamo u kolektivnom, učestvujući u javnoj sferi života. Zato obrazovanje spada u jednu od najvažnijih komponenti ljudskog razvoja i rasta (Ackelsberg, Lyndon Shanley, 2008). Kako navodi Šnaper obrazovanje predstavlja proces: „kojim pojedinac, rođen u određenom društvu, interiorizuje njegove zahteve, stiče, uči zajedničke vrednosti i usvaja norme ponašanja kojima se održava kolektivitet. Ovi pojmovi omogućuju da se analizira društveno konstruisana sposobnost ljudi da kroz obrazovanje – u širokom smislu reči – uče načine učestvovanja u zajedničkom, tj. nacionalnom životu“ (Šnaper, 1996: 50).

Ne omogućiti ženama da ravnopravno učestvuju u obrazovnom procesu i tako, između ostalog, zadovolje bazične sazajne potrebe, značilo bi sprečiti ih da nesmetano prođu kroz proces socijalizacije, u najširem smislu reči. One tako ostaju zarobljene u privatnoj sferi, koja nagoveštava distinkciju javno-privatno, a koja nikako ne može ostati rodno neutralna. Još je Aristotel javnu sferu postavio nasuprot privatne i definisao je kao područje moći i dominacije. Privatnom sferom, prema Aristotelu, upravlja moralni princip (Ackelsberg, Lyndon Shanley, 2008). Tako su žene, poistovećujući se sa privatnom sferom i preuzimajući princip moralnosti nametnut od strane patrijarhata, kroz istoriju, ostale uskraćene, ujedno i nezainteresovane za učešće u javnoj sferi života.

Okako nešto uočljivo je i kod Jean-Jacques Rousseau-a koji u tekstu "Emile", govoreći o moralnom obrazovanju, pravi vrlo značajnu rodnu diferencijaciju. Kada govori o obrazovanju dečaka, Rousseau ističe usmerenost na razvoj čvrstine, nezavisnosti i autonomije, dok je za obrazovanje devojčica značajno da budu vaspitane kroz princip zavisnosti, kako bi njihovo ponaša-

nje moglo biti modificirano prema društvenim očekivanjima. U razlikama u vaspitanju i rodnoj nejednakosti na kojoj je insistirao, Rousseau je video neophodne elemente porodične stabilnosti, koju je smatrao osnovom šire društvene stabilnosti (Ackelsberg, Lyndon Shanley, 2008).

Suština ovog pristupa bazirana je na biološkim razlikama koje produbljuju rodnu nejednakost i učvršćuju pretpostavku da osobe, u zavisnosti od pola, moraju imati različite potrebe i očekivanja. Ženski subjekt, u smislu izbora ponuđenih društvenih uloga, neminovno je doveden u potčinjen položaj i biva višestruko zavistan od muških članova porodice. Procenat nepismenosti ženske populacije, naročito u ruralnim područjima i zemljama u razvoju, navodi na zaključak da nepismenost učvršćuje patrijarhalno postavljene vrednosti i produbljuje stereotipe i predrasude prema ženskom subjektu, dok društvo čini vrlo spore pomake na putu do promene.

Nepismenost i rodna nejednakost

Nepovoljna slika nivoa obrazovanosti, odnosno veliki procenat nepismenih žena u zemljama u razvoju i ruralnim sredinama još jedna je potvrda neravnopravnosti žena u kontekstu rodničkih režima.

Nepismenost može imati različite, pre svega negativne, posledice po privredu jedne zemlje. Ona se može posmatrati i u kontekstu ličnog svojstva, kao lični nedostatak, koji utiče na društvo u širem smislu i doprinosi lošem kvalitetu života. Razlike među socijalnim grupama se takođe mogu posmatrati kroz prizmu (ne)pismenosti, pa tako rasprostranjenost pismenosti među stanovništvom može biti dobar pokazatelj socijalne uključenosti, odnosno isključenosti pojedinih društvenih grupa (Perazić, Belić, 1997).

Socijalna uključenost i učešće žena u donošenju odluka o za njih važnim pitanjima, velikim delom zavise od nivoa obrazovanosti. Sa druge strane, postavlja se pitanje koliko obrazovanje, koje je pretpostavka individualnog i društvenog oslobađanja, zaista uspeva da otkloni posledice koje nepismenost proizvodi? Ukoliko je obrazovni sistem konstruisan tako da učvrsti već postojeću društvenu matricu, da li obrazovanje ostavlja prostor da se, na subjektivnom nivou, prevaziđe društvena uloga koja je patrijarhatom dodeljena? Prema Moler Okin: „Ako rodni sistem uzmemo kao primer, ako je porodica zasnovana na zakonu i običaju muške dominacije i ženskog potčinjavanja i zavisnosti, ako religija stvarno govori o istoj hijerarhiji i pojačava je mističkim i

svetim značenjem muškog Boga, i ako obrazovni sistem ne samo da isključuje žene iz svojih najviših sfera već kao nepobitnu istinu utvrđuje isti intelektualni temelj patrijarhata, mogućnosti razvijanja konkurentske ideologije o polu i polnom sistemu biće prilično ograničene" (Moler Okin, 1998: 401).

Rodne razlike se pod ovakvim okolnostima, vrlo teško mogu poštovati. Mehanizmi dominacije, regulisanja, hijerarhije i kontrole, na kojima počiva društveni sistem, nije jednostavno zaobići. Kako Foucault ističe „...moć disciplinovanja postaje „integrisani“ sistem, iznutra povezan sa strukturom i ciljevima aparata u kojem deluje“ (Foucault, 1997: 201). Ako se držimo nepismenosti, ona gradi subjekt koji poseduje unapred potvrđenu poziciju, regulisanu privatnom sferom života, u kojoj je iznova potčinjen. Kada se govori o ljudskoj produktivnosti i porodičnom životu, termin koji se često koristi je „privatnost“, što samo potvrđuje koliko je duboko pitanje moći odredilo čitav ovaj diskurs (Ackelsberg, Lyndon Shanley, 2008).

Ženski subjekt se teško može odreći privatne sfere i porodičnog života. Posledice takvog odricanja skoro da su nemoguće, kako zbog specifičnosti pristupa u socijalizaciji devojčica, tako i zbog produbljivanja stereotipa i društvene osude. Kada se u privatnu sferu umeša nepismenost, nemogućnost ličnog rasta i razvoja biva udvostručena. Tada možemo govoriti i o višestrukoj diskriminaciji žena.

Pravila i norme koje se koriste za normalizaciju društvene prakse, nisu lako uočljive, pa postaju primetne i jasne tek kroz negativne posledice koje proizvode u odnosu na određenu društvenu grupu (Butler, 2005: 179). Posledice nepismenosti, sa aspekta društvene uloge ženskog subjekta, dobijaju vrlo široke razmere. One su prisutne u svim oblastima društvenog i privatnog života. Nepismenost onemogućava učešće u javnoj sferi života, otežava pristup zdravstvenoj zaštiti, konkursima za posao, dovodi do nemogućnosti obezbeđivanja boljeg položaja dece.

Probuditi svest o obrazovnim potrebama žena koje žive udaljene od „centra“, vrlo je teško. Dominantni stereotipi društvene sredine otežavaju kritičko mišljenje po pitanju društvene uloge. Čak i u razvijenim sredinama, koje su prihvatile dominantni diskurs o rodnoj ravnopravnosti, ne postoji jednostavan način da se izvrši uticaj na saznavnu komponentu koja pokreće potrebu za obrazovanjem. Kako Judith Butler ističe, regulativna operacija moći duboko prožima i biologizira rodni diskurs, pa je iz tog razloga vrlo teško vršiti bilo kakav uticaj u ovoj oblasti (Butler, 2005: 180).

U zavisnosti od nivoa obrazovanja, odnosno funkcionalne pismenosti, stavovi i mišljenja prema određenim pojmovima, koji čine naš svakodnevni život, a tiču se njegovog kvaliteta, veoma su različiti. Step (ne)pismenosti određuje sistem prihvaćenih i odbačenih vrednosti, na osnovu kojih se može zaključiti u kom pravcu se određena zajednica razvija. Ona se ovde pojavljuje kao indikator patrijarhalno postavljenog okvira, čime se otvara pitanje rodne (ne)jednakosti. Kako ističe Blagojević: „...Prava mera rodne jednakosti je ona koja se očitava u svakodnevnom životu, iako veoma često postoji fokus upravo na one indikatore koji su vezani za tzv. javnu sferu (zaposlenost žena ili učešće žena u političkom odlučivanju). Između nejednakosti u javnoj sferi i nejednakosti u privatnoj sferi postoji veoma jasna povezanost“ (Blagojević, 2008-2009: 417).

Bavljenje pitanjima od javnog značaja i preuzimanje „muškog“ modela ponašanja polako postaje jedini mogući način da se ženski glas čuje. Ženski subjekt koji, pod uticajem nepismenosti, deluje isključivo u okvirima privatne sfere života, ostaje zarobljen u svojoj društvenoj ulozi.

Mogućnost prevazilaženja društvene uloge kroz obrazovanje

Da bi se na adekvatan način moglo govoriti o značaju obrazovanja, kada je u pitanju ženski subjekt, neophodno je osvrnuti se na potrebe koje se zadovoljavaju u svakodnevnom životu. Potrebe su istorijski i civilizacijski fenomen i nijedan društveno značajan problem ne može biti adekvatno tretiran ukoliko se ne obuhvati njihov kontekst. Prema navodima Blagojević: „Na nivou svakidašnjeg života se zadovoljavaju potrebe svih pojedinaca i pojedinki. Od načina na koji će te potrebe biti zadovoljene, zavisi i kvalitet života. Ali, kako će potrebe biti definisane, zavisi ne samo do pojedinaca/ki, već i od konteksta i već samo njihovo određivanje je rodno obojeno i to utoliko više ukoliko je društvo više patrijarhalno“ (Blagojević, 2008-2009: 416).

Procenat nepismenih, naročito žena, često je pokazatelj sporog društvenog napretka. Obrazovanje, a samim tim i obrazovno-kulturne potrebe, moraju se sagledati u kontekstu šireg društvenog određenja i promena koje se dešavaju u svakodnevnom životu. Kako Devedžić ističe, obrazovanje je vrlo značajna komponenta u tranzicionim društvima kakva je Srbija, jer je uspeo da usmeri pokretljivost žena naviše, što je veliki potencijal, kako na individualnom planu, tako i na planu poboljšanja položaja žena u porodici i u širem društvenom kontekstu (Devedžić, 2006). „Podizanje nivoa obrazovanja i stope

pismenosti kod žena jedna je od najefikasnijih investicija za povećanje produktivnosti žena, kao i za unapređenje dobrobiti porodica i dece" (OECD, 2008-2009: 34).

U pomenutom izveštaju OECD-a, u fokusu obrazovanja za žensku populaciju je ekonomska dimenzija i usklađenost sa tržištem rada. Savetovati devojčice u pogledu razvoja veština za određene poslove koji su trenutno aktuelni na tržištu rada, samo potvrđuje činjenicu da je žena „vidljiva“ jedino ukoliko je uključena u oblast javne sfere života. To je takođe jedini način borbe sa rasprostranjenim oblicima društvene moći.

Bez uključenosti u obrazovni proces teško se može govoriti o izgradnji ženskog identiteta, a još manje o eventualnoj subverziji u kontekstu rodne promenljivosti i neprihvatanja unapred datih uloga. Judith Butler dovodi u pitanje društvene pomake koji nastoje promeniti okolnosti u kojima se žena nalazi u trenutnom diskursu: „...valjalo bi razmotriti jalovost političkog programa koji teži radikalno preobraziti društvenu situaciju žena, a da prvo nije utvrdio je li kategorija žena društveno konstruisana na takav način da biti ženom znači po definiciji biti u potčinjenoj situaciji“ (Butler, 1999: 149).

Pretpostavka da je žena u patrijarhalnom društvu, bez obzira na njegov preobražaj, potčinjena, polako postaje osnova definisanja obrazovnih i svih ostalih politika. U okolnostima u kojima je procenat nepismenosti izuzetno visok, gde ne postoji razvijena funkcionalna pismenost, kada govorimo o ruralnim oblastima, gde su žene usmerene na preuzimanje uloga koje se u patrijarhalnom okruženju smatraju primerenim, a gde postoji isključenost žena kada su u pitanju najviše pozicije u obrazovanju, teško je ne govoriti o njihovoj potčinjenosti. Nacionalni plan ističe da rodna nejednakost skoro da ne postoji u većinskom stanovništvu, kada su u pitanju niži nivoi obrazovanja, ali da je poslednjih godina povećan broj neupisane ženske dece u osnovnu školu i da sve češće dolazi do prekidanja školovanja. Uzroke ovakvih problema najpre treba tražiti u siromaštvu (Nacionalni plan aktivnosti za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti 2007-2010).

Iako su žene, uslovno rečeno, marginalizovane, obrazovanje je nezaobilazna komponenta izgradnje pozitivnih implikacija ženskog identiteta i zauzimanja kritičkog odnosa prema društvenoj ulozi koja im je dodeljena. Kako Gusdorf ističe, postoji večna borba između osobenog identiteta i onoga što društvene okolnosti nameću. Individualnost je teško živeti u situaciji kada smo primorani/e da prođemo kroz proces socijalizacije, kako bismo zadovoljili/e,

na prvom mestu, bazične potrebe. Međutim, to ne treba da stvori iluziju da je nemoguće izgraditi identitet na sopstvenim principima (Gusdorf, 1991: 168).

Dostupnost i ukazivanje na značaj obrazovanja otvaraju mogućnost emancipacije, učešća u društvenom odlučivanju i promišljanju o ispravnosti i smislu takve participacije. Obrazovanje podiže svest o značaju uloge koju ženski subjekt ima u društvu, otvarajući mu perspektive za dalji razvoj karijere, porodičnog i individualnog života. U situaciji u kojoj je žena dostigla željeni nivo obrazovanja, ona stiče mogućnost svesnog i odgovornog preuzimanja društveno nametnutih pravila ponašanja, čak i kada su ta pravila eksplicitno postavljena.

Zaključak

Faktori koji utiču na formiranje ženskog subjekta pretežno zavise od kulturno uslovljenih vrednosti određene zajednice. Što je zemlja nerazvijenija, žene su više okrenute obavljanju tradicionalnih poslova, više vremena provode u privatnoj sferi, gde se i potvrđuje njihova društvena uloga. U takvim okolnostima i procenat nepismenosti je veći.

Žena je, ukoliko ovako posmatramo, izopštena iz javne sfere, pa je smisao njenog postojanja implicitno biologiziran. Ona postaje žrtva faktora nepismenosti, a posledice koje nepismenost sa sobom nosi otežavaju joj korišćenje osnovnih ljudskih prava (od zdravstvene zaštite, konkurisanja za posao, učešća u političkom životu, prava na razumevanje i čitanje ugovora koji se tiču vlasništva nad imovinom, do nesposobnosti da se prevaziđu društvene predrasude i diskriminacija) (Mertus, Mršević, Dutt, Flowers).

Obrazovanje omogućava sticanje određenih veština kako bi se delimično regulisala ekonomska dimenzija života, što ženama otvara prostor samostalnog odlučivanja i brige o sebi. Različitost pristupa u vaspitanju dečaka i devojčica, na taj način, bar delimično biva uklonjena, iako je rodna socijalizacija duboko ukorenjena, kako u vrednostima određene zajednice, tako i kroz formalno školski sistem koji je pretpostavka zagovaranja tih vrednosti.

Nepismenost porobljava identitet, čini ga nepromenljivim i onemogućava da identitet sagledamo kao proces neprekidnog stvaranja, odbacivanja starog, primanja novog, preispitivanja njegovog sadržaja ukoliko nas okolnosti na to navedu. Nepismenost zatvara mogućnost sagledavanja sebe iz perspektive drugog/druge, otežava procese rasta i razvoja, jer su sadržaji koje primamo uvek isti i iznova se prepisuju. Nepismenost oteževa izvesnu subver-

ziju društvene uloge i tako blokira preispitivanje postojećih i nastajanje novih dimenzija identiteta.

Literatura:

Ackelsberg A., Lyndon Shanley, M. (2008) Privatnost, javnost i moć. *Dijalog*, 3-4, str. 10-22.

Blagojević, M. (2008-2009) Rodni barometar u Crnoj Gori. U: M. Blagojević (ur.) *Rod i razvoj*. Sarajevo: Center for Interdisciplinary Postgraduate Studies, University of Sarajevo, str. 416-418.

Butler, J. (1999) Izvedbeni činovi i tvorba roda: esej iz fenomenologije i feminističke teorije. *Frakcije*, str. 149.

Butler, J. (2005) *Raščinjavanje roda*. Sarajevo: Šahinpašić.

Faucault, M. (1997) *Nadzirati i kažnjavati: Rođenje zatvora*. Beograd: Prosveta.

Gusdorf, G. (1991) *Auto-bio-graphie*. Paris: Edition Odile Jacob.

Moler Okin, S. (1998) Pravda i polni sistem. U: J. Kiš (ur.) *Savremena politička filozofija*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zoran Stojanović, str. 401.

Medić, S., Popović, K., Milanović, M., (2008) *Nacionalni izveštaj o razvoju i stanju obrazovanja i učenja odraslih – Srbija*. Beograd: Društvo za obrazovanje odraslih.

Nussbaum, C. M. (2008-2009) Sex and Social Justice. U: U. Vlaisavljević (ur.) *Rod i politika*. Sarajevo: Center for Interdisciplinary Postgraduate Studies, University of Sarajevo, str. 86.

OECD (2008-2009) Gender and Sustainable Development: Maximising the economic, social and environmental role of women. U: M. Blagojević (ur.) *Rod i razvoj*. Sarajevo: Center for Interdisciplinary Postgraduate Studies, University of Sarajevo, str. 34.

Šnaper, D. (1996) *Zajednica građana – o modernoj ideji nacije*. Novi Sad – Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

Žižek, S. (2007) *Nedjeljivi ostatak: Ogled o Schellingu i srodnim pitanjima*. Zagreb: Demetra.

Internet izvori

Devedžić, M. (2006) *Rodne (ne)jednakosti iz demografske perspektive*, str. 65-87. Dostupno na: <http://www.doiserbia.nb.rs/img/doi/0038-982X/2006/0038-982X0-602065D.pdf>, stranici pristupljeno 12.12.2011.

Mertus J., Mršević Z., Dutt M., Flowers N., *Ženska ljudska prava, praktična primena, Žensko ljudsko pravo na obrazovanje: Nepismenost i stereotipne polne uloge*. Dostupno na: <http://www.womenngo.org.rs/sajt/sajt/feministicka94/>, stranici pristupljeno 12.12.2011.

UNESCO. *Školovanje napreduje, ali je nepismenost enormna*, 29. novembar, 2007. Dostupno na: <http://www.javno.com/hr-svijet/skolovanje> stranici pristupljeno 10.7.2010, stranici pristupljeno 15.12.2011.

Nacionalni plan aktivnosti za poboljšanje položaja žena i unapređivanje rodne ravnopravnosti 2007-2010. Dostupno na: http://www.brandco.net/zzrp/pdf/4_dokumenti/drzavni/akta_Republike_Srbije/nacionalni_plan_aktivnosti.pdf, stranici pristupljeno 15.12.2011.

Perazić O., Belić J. (1997) *Pismenost u svetu i kod nas*. Republika, 161. Dostupno na http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/97/161/161_10.HTM, stranici pristupljeno 10.10.2013.

Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2011. u Republici Srbiji (2013) *Školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost*, Republički zavod za statistiku. Dostupno na: http://webzs.stat.gov.rs/WebSite/userFiles/file/Popis%20stanovnistva%202011/Obrazovne_karakteristike.pdf, stranici pristupljeno 08.10.2013.

Gender implications of illiteracy: dimension of illiteracy and it's victims

In the society we live in today, when human rights are spoken about, the notions of female identity and of female human rights often occupy a large space in the various theoretical debates. One of the reasons for the continued prevalence of such notions is the unequal position of women in the context of gender politics. When we take into account the different contexts in which women live, such as distance from the center, a marginalized position in some cases and a very bad image of education, taking responsibility for building a stable identity becomes one of the most important questions. According to UNESCO reports in 2007, every fourth woman suffers from the consequences of illiteracy, which are more significant in rural areas (UNESCO, 2007). Education still does not have an important place in debates in political circles in spite of efforts invested. The situation becomes more complicated when the lack of gender sensitivity in educational policy and stereotypes about female roles in society are added to the existing state of inequality of availability of education, particularly the differences between rural and urban areas. In such circumstances, literacy and education are the most important components of building a stable identity, which includes willingness of women to accept responsibility for different roles that society imposes.

Key words: illiteracy, gender inequality, education

TEMIDA
Decembar 2013, str. 161-177
ISSN: 1450-6637
DOI: 10.2298/TEM1304161M
Originalni naučni rad

Psihometrijske karakteristike skale za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih¹

GORDANA MARČETIĆ RADUNOVIĆ
JASNA HRNČIĆ
NEVENKA ŽEGARAC*

*R*astuće potrebe naših stručnjaka za operativnim i relevantnim instrumentima procene rizika dece i mladih za sukob sa zakonom inicirale su pripremu Skale za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih (ili Skala rizika). U radu su prikazani rezultati istraživanja koje je imalo za cilj procenu psihometrijskih karakteristika ove Skale rizika i njene primenljivosti od strane stručnjaka u centrima za socijalni rad (CSR). Skala rizika ima 72 ajtema, organizovanih u devet subskala. Istraživanje je obuhvatalo 65 ispitanika uzrasta od 11 - 20 godina, koje su na Skali rizika procenjivala 32 stručnjaka iz devet opštinskih CSR u Srbiji. Skala rizika u celini i pet njenih subskala imaju dobru pouzdanost. Ekstrahovana su dva faktora drugog reda: Rizici vezani za karakteristike deteta/mlade osobe i Rizici u okruženju, koji imaju prihvatljivu pouzdanost i dobru kriterijumsku valjanost u odnosu na Skalu hroniciteta antisocijalnog ponašanja. Stručni radnici su procenili da je Skala rizika korisna u praksi, a većina nije imala teškoće u njenoj primeni. Kvalitativna analiza rezultata je dala smernice za dalje unapređenje Skale rizika i za obuhvatniju edukaciju stručnjaka u ovoj oblasti.

Ključne reči: antisocijalno ponašanje, pouzdanost, faktori drugog reda, kriterijumska valjanost, primenljivost.

¹ Ovaj rad je rezultat rada na projektu broj 47011 *Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnosti socijalne intervencije*, koji implementira Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, i finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Rukovodilac projekta je prof. dr Vladan Joldžić.

* Gordana Marčetić Radunović je socijalna radnica i voditeljka slučaja u Gradskom centru za socijalni rad u Beogradu, Odeljenje Surčin. E-mail: gordana.marcetic@gmail.com

Dr Jasna Hrnčić je docentkinja na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. E-mail: jhrncic@gmail.com

Dr Nevenka Žegarac je redovna profesorka na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu. E-mail: nzeagarac@eunet.rs

Uvod

Deca i mladi koja su osumnjičena, optužena ili osuđena zbog krivičnih dela se nalaze u ranjivoj poziciji. Oni dolaze u kontakt sa krivičnopravnom sistemom koji je u osnovi namenjen odraslim licima, a i njima je često zastrašujući. Deca i mladi u ovoj poziciji trpe i društvenu stigmatizaciju i marginalizaciju, koja ima ozbiljne implikacije za njihovu budućnost (prestanak školovanja, porodična kriza, gubitak posla, itd.). Da bi se promovisala nediskriminativna praksa, usmerena na razvijanje podrške i zaštite ove dece i mladih, koristi se termin „deca/mladi u sukobu sa zakonom“.

Mada postoje i drugi faktori koji utiču na to da li će osoba biti osumnjičena, optužena i osuđena za neko krivično delo, tako da nevini mogu da budu u sukobu sa zakonom, a krivi slobodni, najčešći razlog za sukob sa zakonom jeste činjenje krivičnih dela. Pozitivne zakonske norme zemlje definišu šta se smatra krivičnim delom, što može varirati od zemlje do zemlje (npr. prostitucija se u nekim zemljama smatra krivičnim delom, u drugim ne). Ipak, postoji internacionalna saglasnost da se krivičnim delom smatra namerna i značajna povreda drugog čoveka i njegovih prava, a protiv društvenih normi. Termin koji se odnosi na namernu i značajnu povredu prava drugog čoveka protiv društvenih normi, bez obzira na to da li je krivica dokazana na sudu ili nije, jeste *antisocijalno ponašanje* (AP). Antisocijalno ponašanje nije homogena kategorija. Širok je spektar njegovog ispoljavanja u odnosu na početak, težinu, perzistenciju i raznorodnost. Brojni su faktori koji konzistentno povećavaju rizik za „zasluženi“ sukob sa zakonom (tzv. faktori rizika). Faktori rizika za nastanak i razvoj antisocijalnog ponašanja dece i mladih se mogu grupisati u nekoliko kategorija: genetski faktori, individualni faktori, porodični faktori, faktori vršnjačke grupe, stresori i faktori neposrednog socijalnog okruženja (Hrnčić, 2009). Ni jedan faktor uzet pojedinačno nije presudan. Dosledno se pokazuje da je najprediktivnije za antisocijalan ishod upravo međudejstvo nekoliko faktora iz nekoliko kategorija, koje često daju efekat pojačanja ili ubrzanja. Antisocijalno ponašanje je utoliko perzistentnije ukoliko su nepovoljni uslovi raniji, teži i mnogostraniji. Nepovoljni genetski i porodični faktori u međusobnoj interakciji formiraju rizične individualne karakteristike mlade osobe, stresori sa kojima se susreće ugrožavaju njene razvojne mogućnosti. Sa ovim karakteristikama, mlada osoba ulazi u neposredne odnose sa vršnjačkom grupom i školom, koji su sve nepovoljniji. Oni neretko vode do isključenja iz prosocijalnih grupa i institucija i uključenja u kriminalne grupe, odakle

je tek korak do izbora kriminalne karijere. Ova silazna spirala pojašnjava zašto nekoliko faktora rizika uzetih zajedno objašnjava daleko veću varijansu antisocijalnog ponašanja, nego ukoliko se sabere njihov pojedinačan uticaj (Moffit, 1993; Farrington, 1996; Rutter i dr., 1998).

Rastuće potrebe naših stručnjaka za operativnim i relevantnim instrumentima procene rizika dece i mladih za sukob sa zakonom inicirale su pripremu instrumenta u kome su nalazi empirijskih istraživanja faktora rizika sistematizovani tako da budu primereni svakodnevnoj praksi zaštite i tretmana dece i mladih (Hrnčić, Žegarac, 2008; Hrnčić, 2009; Žegarac, Džamonja Ignjatović, 2010). Pri tome je uzeta u obzir različita snaga predikcije pojedinih faktora rizika dobijena u istraživanjima, kao i mogućnosti praktičara da relativno jednostavno procene njihovo prisustvo u direktnom radu sa klijentima. Tako je nastala *Skala za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih*, ili *Skala rizika*². *Skala rizika* obuhvata devet subskala faktora rizika, koji se odnose na individualne faktore rizika, porodične faktore, faktore vršnjačke grupe, stresore i širu socijalnu okolinu, dajući mogućnost holističke multisistemske procene. Razvijena je i *Skala indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja*, ili *Skala hroniciteta* (Hrnčić, Žegarac, 2008), koja omogućava procenu hroniciteta ili pervarzivnosti sukoba sa zakonom kod dece i mladih na osnovu četiri indikatora: trajanja, učestalosti, težine i raznovrsnosti antisocijalnog ponašanja (Hrnčić, Žegarac, 2008). Instrumenti su pilotirani na nekolicini slučajeva iz prakse i diskutovani sa brojnim stručnjacima koji rade sa decom i mladima u riziku od sukoba sa zakonom. Ipak, do sada nisu sistematski istraživane njihove psihometrijske karakteristike i upotrebnost vrednost u svakodnevnoj praksi.

Ovaj rad se bavi proverom psihometrijskih karakteristika *Skale za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih* i njenih devet subskala, kao i istraživanjem njene upotrebne vrednosti u praksi. Ciljevi ovog rada su:

- 1) analiza psihometrijskih karakteristika *Skale za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih* (ili *Skala rizika*) i njenih devet subskala, prilikom primene Skale u svakodnevnom radu sa korisnicima usluga centara za socijalni rad. Psihometrijske karakteristike koje se analiziraju su: pouzdanost skale i njenih devet subskala, pouzdanost faktora drugog reda dobijenih na Skali, diskriminativnost kroz mere separacije, empirijska adekvat-

² Autorke instrumenta su: Jasna Hrnčić, Nevenka Žegarac, Tamara Džamonja Ignjatović. Više o tome videti u: Hrnčić, Žegarac, 2008.

nost ponderisanja ajtema Skale i kriterijska valjanost faktora drugog reda u odnosu na *Skalu indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja*;

- 2) analiza upotrebne vrednosti *Skale rizika* u praksi sa stanovišta stručnjaka iz centara za socijalni rad. Analizira se korisnost Skale i teškoće u njenoj primeni po proceni stručnjaka u centrima za socijalni rad.

Ispunjenje ovih ciljeva daje empirijsku osnovu za eventualno unapređenje ovog instrumenta procene i njegovu širu primenu, omogućavajući kvalitetniju stručnu procenu rizika dece i mladih za početak, nastavak i eskalaciju sukoba sa zakonom i efikasnije planiranje usluga iz oblasti socijalne i zdravstvene zaštite.

Metodologija istraživanja

Instrumenti

Podaci su sakupljeni pomoću dva instrumenta procene i jednog evaluativnog lista. Prvi instrument procene je *Skala za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih*, ili *Skala rizika*. Namenjena je stručnim radnicima za procenu aktuelnog rizika kod deteta/mlade osobe za početak, nastavak i produbljivanje sukoba sa zakonom (Hrnčić, Žegarac, 2008: 288). Skala ima ukupno 72 ajtema, organizovana u devet subskala: Opšte karakteristike deteta/mlade osobe (8 ajtema); Kršenje pravila, hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe (6 ajtema); Antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe (14 ajtema); Upotreba psihoaktivnih supstanci deteta/mlade osobe (3 ajtema); Odnos roditelja/staratelja prema detetu (10 ajtema); Karakteristike članova porodice (8 ajtema); Karakteristike vršnjačke grupe (5 ajtema); Stresori deteta/mlade osobe (7 ajtema); i Socijalno okruženje (11 ajtema). Način odgovaranja na ajteme je dihotoman (odgovori mogu biti DA ili NE). Pozitivan odgovor na svakom ajtemu je ponderisan na osnovu teorijski pretpostavljenog značaja koji faktori rizika imaju za nastanak i razvoj antisocijalnog ponašanja i sukoba sa zakonom. Ponderi su dati u rasponu od 1 do 3 (1 – slab faktor rizika, 2 – umeren faktor rizika i 3 – izrazit faktor rizika). Subskale Skale rizika nemaju podjednaku prediktivnu vrednost za antisocijalno ponašanje i sukob sa zakonom. Najveću prediktivnu snagu imaju subskale *Antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe* i *Kršenje pravila, hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe*, dok *Stresori*

deteta/mlade osobe i *Socijalno okruženje* imaju najmanju prediktivnu vrednost, jer daju pre svega sliku konteksta u kome je problem nastao ili se održava (Hrnčić, Žegarac, 2008: 290). U ovom istraživanju *Skala rizika* je korišćena u cilju procene njenih psihometrijskih karakteristika i upotrebne vrednosti.

Drugi primenjeni instrument procene je *Skala indikatora hroniciteta antisocijalnog ponašanja*, ili *Skala hroniciteta* (Hrnčić, Žegarac, 2008). *Skala hroniciteta* je namenjena proceni stepena u kome antisocijalno ponašanje prožima životni stil deteta/mlade osobe koja se procenjuje (Hrnčić, Žegarac, 2008: 293), za četiri indikatora antisocijalnog ponašanja: njegovo trajanje, učestalost, težina i raznovrsnost (različitost antisocijalnog ponašanja po tipu). Antisocijalno ponašanje osobe se procenjuje od strane stručnih radnika na petostepenoj opisnoj skali. Skor 0 ukazuje na nizak, a skor 4 na visok rizik za nastavak i produbljivanje sukoba sa zakonom. U ovom istraživanju *Skala hroniciteta* je korišćena kao kriterijum za procenu prediktivne valjanosti *Skale rizika*.

U istraživanju je primenjen i *Evaluativni list skala procene*, u kome su se četiri pitanja odnosila na procenu dva aspekta *Skale rizika*: njene korisnosti u svakodnevnom radu stručnjaka i teškoća u njenoj primeni. Na korisnost *Skale rizika* se odnose pitanja: „*Da li je koristan u dobijanju podataka za kompletiranje početne procene?*” (odgovara se na petostepenoj skali Likertovog tipa, ocena 1 – u potpunosti nekoristan/nepotreban, ocena 5 – u najvećoj meri koristan/upotrebljiv) i „*Koji su razlozi korisnosti?*” (odgovara se izborom između ponuđenih alternativa). Na teškoće u primeni *Skale rizika* se odnose pitanja: „*Da li ste imali teškoće?*” (odgovara se dihotomno) i „*Koje su to teškoće bile?*” (odgovara se izborom između ponuđenih alternativa).

Procedura

Prikazano istraživanje je deo šireg istraživanja koje je sprovedeno u devet opštinskih centara za socijalni rad u Srbiji tokom 2010/2011. godine. Nakon dvočasovne obuke stručnih radnika Službe za zaštitu dece i mladih (SZZDM) centara za socijalni rad za primenu *Skale rizika* i *Skale hroniciteta*, stručni radnici su ih koristili tokom četiri meseca uz redovan monitoring (telefonski kontakti, posete CSR). Na kraju primene ovih skala, stručni radnici su popunili *Evaluativni list skala procene*.

Uzorak

Saglasnost stručnih radnika SZZDM-a da volonterski prikupljaju relevantne podatke je tražena u jedanaest opštinskih CSR-a, a dobijena za njih devet: u šest opštinskih CSR-a u okviru Gradskog centra za socijalni rad u Beogradu (Novi Beograd, Obrenovac, Palilula, Rakovica, Zvezdara, Zemun) i u tri CSR-a iz drugih mesta u Srbiji (Užice, Zrenjanin, Veliko Gradište). U tim opštinama je zatim sprovedeno istraživanje.

Skalama su procenjivani mladi uzrasta od 11 do 20 godina iz navedenih devet opština, koji su od strane tužilaštva, višeg suda za maloletnike ili škola upućeni u CSR zbog sukoba sa zajednicom, i za koje je rađena procena u CSR-u od oktobra 2010. do februara 2011. godine. Procenjeno je ukupno 67 ispitanika, od kojih dva nisu ušla u konačnu obradu zbog značajnog odstupanja od strukture uzorka (outliner-a). Konačan uzorak je činilo 65 ispitanika, prosečnog uzrasta od 16 godina ($M=16,09$; $SD=1,65$), velikom većinom muškog pola (96,9%). Prosečno je bilo sedam ($M=7,2$) ispitanika po CSR-u, minimalno tri, a maksimalno 11. Od toga, 64,6% ispitanika je bilo iz Beograda, po 15,3% iz Užica i Zrenjanina, a 4,6% iz Velikog Gradišta.

Procenu su izvršila 32 stručna radnika CSR -a, koji su popunili i *Evaluativni list skala procene*. Bili su uzrasta od 26 do 65 godina, uglavnom ženskog pola (90,3%), najčešće socijalni radnici (31,3%) i pedagozi (31,3%), zatim psiholozi (21,9%) i specijalni pedagozi (15,6%). Većinom su bili voditelji slučaja (87,5%), a bila su uključena i dva supervizora (6,3%) i dva rukovodioca SZZDM (6,3%). Više od polovine (53,2%) je imalo do tri godine radnog iskustva, nešto više od četvrtine (28,1%) između četiri i deset godina, a manje od petine (18,8%) preko deset godina rada.

Metode obrade podataka

Statistička obrada podataka je realizovana korišćenjem statističkih programa SPSS 17 i Winstep. Prilikom obrade podataka korišćena je i kvalitativna i kvantitativna analiza. Što se tiče deskriptivne statistike, u slučaju kategoričkih varijabli korišćeni su procenti i frekvence, dok su kvantitativne varijable opisane aritmetičkom sredinom i standardnom devijacijom. Kako je *Skala rizika* konstruisana na osnovu dihotomnih ajtema, primenjene su mere relijabilnosti i mere separacije po Rašovom modelu (programski paket Winsteps). U cilju procene kriterijumske valjanosti *Skale rizika*, putem eksploratorne faktorske

analize (EFA) – metod *Principal axisis factoring* uz oblamin rotaciju, izračunati su faktori drugog reda *Skale rizika* na nivou subskala; pouzdanost faktora drugog reda je procenjivana alfa koeficijentom interne konzistencije. Za utvrđivanje kriterijumske valjanosti korišćen je Pirsonov koeficijent korelacije između faktora drugog reda i *Skale hroniciteta*. Ova analize su urađene na neponderisanim rezultatima, nakon što su odgovori na ajteme rekudovani u binarne (odgovor ne=0, odgovor da=1). Rašov model je primenjen i za procenu empirijske adekvatnosti ponderisanja.

Rezultati istraživanja

Psihometrijske karakteristike Skale za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih

a) Pouzdanost

Skala za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih (ili Skala rizika) je procenjena nakon što su odgovori na ajteme rekudovani u binarne (odgovor ne=0, odgovor da=1). Subskala *Upotreba psihoaktivnih supstanci deteta/mlade osobe (PAS)* nije uključena u analizu zbog malog broja stavki ($N=3$). Rašova analiza je pokazala koeficijent pouzdanosti od $r=0,86$ (Tabela 1). Među devet subskala *Skale rizika*, najpouzdanija je bila *Karakteristike vršnjačke grupe*, sa koeficijentom pouzdanosti od čak $r=0,95$. Dobru pouzdanost imaju i subskale: *Kršenje pravila, hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe* ($r=0,85$), *Odnosi roditelja/staratelja prema detetu* ($r=0,85$), *Opšte karakteristike deteta/mlade osobe* ($r=0,83$) i *Socijalno okruženje* ($r=0,83$). Slabu pouzdanost imaju subskale: *Antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe* ($r=0,66$), *Stresori deteta/mlade osobe* ($r=0,64$) i *Karakteristike članova porodice* ($r=0,54$).

Tabela 1: Pouzdanost Skale za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih i njenih subskala

Subskale	Pouzdanost	Broj pitanja	Mera separacije
Opšte karakteristike deteta/ mlade osobe	0,83	8	2,24
Kršenje pravila, hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe	0,85	6	2,57
Antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe	0,66	14	1,39
Odnos roditelja/staratelja prema detetu	0,85	10	2,42
Karakteristike članova porodice	0,54	8	1,08
Karakteristike vršnjačke grupe	0,95	5	4,21
Stresori deteta/mlade osobe	0,64	7	1,34
Socijalno okruženje	0,83	11	2,21
Upotreba psihoaktivnih supstanci deteta/mlade osobe	/	3	/
Ukupno	0,86	69	2,55

b) Diskriminativnost

Mera separacije pokazuje koliko statistički različitih nivoa u postignuću može da razlikuje neka skala, tj. koliko grupa ispitanika neki instrument procene može da razlikuje (Fajgelj, 2009: 297-300). Mera separacije primenjena na *Skalu rizika* pokazuje da celokupni instrument može da razlikuje dve grupe dece/mladih: jednu sa manjim i drugu sa veći rizikom (Tabela 1). Mere separacije pojedinačnih subskala pokazuju da je najdiskriminativnija subskala *Karakteristike vršnjačke grupe*, na osnovu koje možemo da razlikujemo četiri grupe dece/mladih: 1) sa najvećim rizikom, 2) sa velikim rizikom, 3) sa srednjim rizikom, 3) sa malim rizikom. Po dve grupe dece/mladih osoba mogu da razlikuju sledeće subskale: *Kršenje pravila, hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe*, *Odnosi roditelja/staratelja prema detetu*, *Opšte karakteristike deteta/mlade osobe* i *Socijalno okruženje*. Ostale subskale ne razlikuju grupe ispitanika prema prisustvu rizika.

c) Empirijska adekvatnost ponderisanja

Na osnovu Rašovog modela, moguće je proceniti i empirijsku adekvatnost teorijski koncipiranih pondera ajtema *Skale rizika*. Pokazalo se da od 72 ajtema, na njih 67 (93,1%) teorijski pretpostavljeni ponderi ne odstupaju značajno od empirijskih nalaza. Izrazit nesklad između teorijskih i empirijskih pondera je dobijen na pet ajtema.

Ajtem „*Nedostatak/nedovoljna podrška socijalnih službi*“ je teorijski procenjen kao slab faktor rizika (ponder 1), dok se empirijski pokazao kao izraziti faktor rizika. Na osnovu Rašovog modela procenjena „težina“ ajtema je 2,53 standardnih devijacija (SD) viša od prosečne.

Ajtem „*Smanjena kontrola impulsa*“ je teorijski opterećen koeficijentom 2 (umeren faktor rizika), dok se empirijski pokazuje kao slab faktor rizika. Na osnovu Rašovog modela procenjena „težina“ ajtema je 2,01 standardnih devijacija (SD) niža od prosečne.

Tri ajtema koji se odnose na antisocijalno ponašanje drugova/drugarica su se pokazali „lakšim“ u istraživanju nego u teoriji:

- ajtem „*Drugovi/arice sa kojima se druži ispoljavaju antisocijalno ponašanje*“ je teorijski opterećen koeficijentom 3 (izrazit faktor rizika), dok se empirijski pokazuje kao lak – 1,73 SD ispod prosečne „težine“.
- ajtemi „*Najviše vremena provodi sa vršnjacima sa antisocijalnim ponašanjem*“ i „*Antisocijalno ponašanje prethodi druženju sa antisocijalnim vršnjacima*“ su teorijski opterećeni koeficijentom 3 (izrazit faktor rizika), dok su empirijski prosečni, do laki. Oba se nalaze na 0,71 SD ispod aritmetičke sredine „težine“ ajtema.

d) Kriterijumska valjanost

Procena kriterijumske valjanosti je realizovana izračunavanjem korelacija između rezultata na faktorima drugog reda *Skale rizika* i rezultata na *Skali hroniciteta*. Eksploratorna faktorska analiza primenjena je na skraćenoj *Skali rizika*. Naime, subskale *Odnos roditelja/staratelja prema detetu/mladoj osobi* i *Karakteristike vršnjačke grupe* su isključene iz analize na osnovu kriterijuma jednostavne strukture subskale, dok je subskala *Upotreba psihoaktivnih supstanci deteta/mlade osobe* isključena zbog malog broja pitanja (N=3). Ekstrahovana su dva faktora drugog reda koja objašnjavaju 73,3% varijanse. Dobijena

matrica strukture ima jednostavnu strukturu, a faktorska opterećenja se kreću od 0,74 do 0,97 (Tabela 2).

Tabela 2: Prikaz matrice faktorskih opterećenja

Subskale	Faktor 1	Faktor 2
Kršenje pravila, hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe	0,97	
Opšte karakteristike deteta/mlade osobe	0,87	
Antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe	0,86	
Karakteristike članova porodice		0,74
Socijalno okruženje		0,83
Stresori deteta/mlade osobe		0,82

Pouzdanost ovako dobijenih faktora je $r=0,89$ ($N=3$) i $r=0,61$ ($N=3$) respektivno, pri čemu je korelacija dva faktora umerena i iznosi $r=0,37$. Prvi faktor možemo nazvati *Rizici vezani za karakteristike deteta/mlade osobe* i obuhvata subskale: Kršenje pravila, hiperaktivnosti i agresivnost deteta/mlade osobe, Opšte karakteristike deteta/mlade osobe i Antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe. Drugi faktor možemo nazvati *Rizici u okruženju* i obuhvata subskale: Karakteristike članova porodice, Socijalno okruženje i Stresori deteta/mlade osobe.

Dobijena korelacija između faktora *Rizici vezani za karakteristike deteta i Skale hroniciteta* od $r=0,73$ je veoma visoka, što ukazuje na veoma visoku kriterijumsku valjanost ovog faktora. Korelacija između faktora *Rizici u okruženju* i *Skale hroniciteta* od $r=0,49$ je niža, ali i dalje visoka, što ukazuje na solidnu kriterijumsku valjanost ovog faktora.

Primenljivost Skale rizika u centrima za socijalni rad

Prosečna vrednost korisnosti *Skale rizika* je $M=3,83$ ($SD=0,83$), dakle stručnjaci CSR su prosečno smatrali da je umereno korisna. Najčešće navođen razlog zbog čega je korisna je bio omogućavanje prikupljanja sveobuhvatnijih podataka o detetu/mladoj osobi. Više od tri četvrtine stručnih radnika (78,9%) nisu imali teškoće u primeni *Skale rizika*. Teškoće koje su bile navođene su: nedostatak vremena za korišćenje instrumenata procene; teškoće u proceni deteta/mlade osobe bez uključivanja drugih stručnih profila na ajtemima: „Sniženo samopouzdanje“ (ajtem 1), „Smanjena kontrola impulsa“ (ajtem 8),

„Minimiziranje sopstvenih emocija tuge i straha“ (ajtem 3), „Negacija problema i/ili projekcija odgovornosti“ (ajtem 5), „Hiperaktivnost sa problemima pažnje“ (ajtem 10), „Reaktivna odbrambena fizička agresivnost“ (ajtem 11) i „Reaktivna osvetnička fizička agresivnosti“ (ajtem 12). Takođe, kao nejasne su procenili dva ajtema – *Projekcija odgovornosti* (ajtem 5), *Reaktivna odbrambena fizička agresivnost* (ajtem 12), kao i reč *prosocijalno* u više ajtema. Neke ajteme nisu imali mogućnost da procene, što je ukazalo na potrebu da se za sve ajteme uvede odgovor „Ne znam“. Na kraju, imali su teškoće u vezi dihotomnog načina odgovaranja (DA/NE) u smislu da li „DA“ podrazumeva da se neko ponašanje samo jednom pojavi, ili je potrebno da se češće pojavljuje nego ne pojavljuje.

Diskusija

Dobijena je respektabilna pouzdanost cele *Skala za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih* (ili *Skale rizika*) od $r=0,86$, koja pokazuje da je ona dosledna u merenju svog osnovnog predmeta: rizika dece i mladih za sukob sa zakonom. Pet od devet subskala ajtema unutar skale pokazuju dobru pouzdanost, što sugerise da se mogu koristiti kao skale: *Karakteristike vršnjačke grupe*, *Odnos roditelja/staratelja prema detetu*, *Socijalno okruženje*, *Kršenje pravila*, *hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe* i *Opšte karakteristike deteta/mlade osobe*.

Niska pouzdanost tri druge subskale je u skladu sa njihovom osnovnom namenom da daju pregled rizika iz pojedinih oblasti, a ne da mere jednu konzistentnu karakteristiku. Subskala *Antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe* (pouzdanost $r=0,66$) obuhvata raznovrsna antisocijalna ponašanja, koji uključuju i skrivene forme ovog ponašanja (laži, krađe, vandalizam i sl.) i otvorene (otvoreni sukobi, tuče, nasilje i sl.), kao i seksualne delikte. Loeber smatra da se mladi sa antisocijalnim ponašanjem razlikuju po tome da li pretežno pokazuju otvoreno ili skriveno antisocijalno ponašanje i da ova dva tipa imaju različite razvojne putanje (Loeber, 1990: 13-14). I drugi autori razlikuju ove dve grupe antisocijalnog ponašanja (Patterson i dr., 1992: 31). Uz to, i seksualni prestupi neretko predstavljaju posebnu vrstu problema i shvataju se kao odvojena klasa antisocijalnog ponašanja (Rutter i dr., 1998: 113-115). Ako se ovom doda i podatak da perzistentnost antisocijalnog ponašanja utiče na snagu korelacije između različitih simptoma antisocijalnog ponašanja (Moffit, 1993), te da oni koji imaju nisku perzistentnost neretko pokazuju samo jedan tip antisocijal-

nog ponašanja, nije za čuditi da subskala *Antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe* ima nisku pouzdanost. Da je ovo tumačenje verovatno, ukazuje i dobra pouzdanost subskale *Kršenje pravila, hiperaktivnost i agresivnost deteta/mlade osobe* ($r=0,85$), koja se odnosi uglavnom na jedan tip antisocijalnog ponašanja – otvoreno antisocijalno ponašanje. Kako je antisocijalno ponašanje u sadašnjosti najveći rizik za antisocijalno ponašanje u budućnosti, obuhvatan prikaz modaliteta antisocijalnog ponašanja dat u subskali *Antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe* omogućava pregled ključnih informacija o rizicima za dalje antisocijalno ponašanje i stoga je koristan u svakodnevnoj praksi. Ipak, zbog niske pouzdanosti, ova subskala se ne može koristiti kao odvojena skala.

Subskala *Stresori deteta/mlade osobe* (pouzdanost $r=0,64$) je konstruisana u cilju sveobuhvatne procene situacije deteta/mlade osobe. Daje ček-listu ključnih stresora na dete/mladu osobu, koji nisu izrazito međusobno povezani, pa se nije ni očekivalo da će se ponašati kao skala.

Subskala *Karakteristike članova porodice* (pouzdanost $r=0,55$) odnosi se na raznorodna ponašanja različitih članova porodice, što očigledno smanjuje konzistentnost predmeta merenja. Ni ova subskala nije konstruisana sa namerom da dosledno meri jednu osobinu, već da prikaže pregled ponašanja članova porodice koja su najrizičnija za antisocijalno ponašanje deteta/mlade osobe.

Pouzdanost subskale *Upotreba psihoaktivnih supstanci deteta/mlade osobe* (PAS) nije mogla da se proceni zbog malog broja stavki ($N=3$). Subskala ima namenu da registruje eventualno postojanje problema u ovoj oblasti. Povećavanje broja ajtema u cilju povećavanja pouzdanosti bi zahtevalo ulaženje u detalje zloupotrebe PAS, za šta je potrebna ekspertiza stručnjaka specijalizovanih za rad sa PAS, što nije u skladu sa namenom *Skale rizika*. Kako je zloupotreba PAS deteta/mlade osobe izuzetno važan podatak za planiranje daljih usluga, ova kratka subskala ima svoje mesto u pregledu rizika (Hrnčić, Žegarac, 2008: 288).

Iako ove četiri subskale ne treba koristiti kao skale, one imaju upotrebnu vrednost kao liste rizika za antisocijalno ponašanje i sukob sa zakonom, u skladu sa osnovnom namenom *Skale rizika* da „...daje relativno preglednu sliku potreba deteta/mlade osobe za podrškom u onim oblastima života u kojima su identifikovane „slabe tačke“...” (Hrnčić, Žegarac, 2008: 288).

Diskriminativnost *Skale rizika* i pet njenih subskala, dobijena primenom mera separacije, je zadovoljavajuća, jer uglavnom razlikuje dve grupe ispitanika, jednu sa manjim i drugu sa većim rizikom, dok jedna subskala razlikuje četiri grupe ispitanika (*Karakteristike vršnjačke grupe*). Nalaz je u skladu sa drugim istraživanjima, koja razlikuju dva tipa antisocijalnog ponašanja: per-

zistentni tip, sa većim brojem faktora rizika i krivičnih dela, i adolescencijom limitirani tip, sa manjim brojem faktora rizika i krivičnih dela (Moffit, 1993, Patterson i dr., 1992). Mere separacije su bile najizrazitije za one subskale koje su imale najveću pouzdanost, što još jednom pokazuje značaj pouzdanosti instrumenta za primereno razlikovanje ispitanika u merenoj dimenziji.

Većina (93,1%) teorijski određenih „težina“ (pondera) ajtema je potvrđena u empirijskom istraživanju, što ukazuje na dobru teorijsku zasnovanost *Skale rizika*. Na pet (6,9%) ajtema se pokazao izrazit nesklad između teorijski određenih i empirijski dobijenih pondera. Znatno veća empirijska nego teorijska „težina“ dobijena za ajtem „*Nedostatak/nedovoljna podrška socijalnih službi*“ u okviru subskale *Socijalno okruženje* može da ukaže na potrebu da se promeni ponder sa 1 na 3. Sa druge strane, ovaj rezultat može da bude odraz iskripljene procene samih procenjivača – stručnih radnika iz centara za socijalni rad (dakle, iz socijalnih službi), koji kao pružaoci usluga mogu biti pristrasni u davanju većeg značaja socijalnim službama. Ipak, rezultat sugerise da bi ponder ovog ajtema trebalo povećati na 2.

Manja empirijska nego teorijska „težina“ dobijena za ajtem „*Smanjena kontrola impulsa*“ u okviru subskale *Opšte karakteristike deteta/mlade osobe*, može biti delom odraz toga što je jedan broj stručnjaka procenio ovo pitanje kao nejasno. Manja težina ajtema može biti i posledica toga što je procena rađena na selekcionisanom uzorku mladih koji su već u sukobu sa zakonom i za koje je ovakvo ponašanje u celini pre karakteristično, nego izuzetno. Ipak, rezultat sugerise da bi ponder ovog ajtema trebalo smanjiti na 1.

Manja empirijska nego teorijska „težina“ se pokazala i na tri ajtema u okviru subskale *Karakteristike vršnjačke grupe*: „*Drugovi/arice sa kojima se druži ispoljavaju antisocijalno ponašanje*“, „*Najviše vremena provodi sa vršnjacima sa antisocijalnim ponašanjem*“ i „*Antisocijalno ponašanje prethodi druženju sa antisocijalnim vršnjacima*“. S obzirom na obimnu dokumentovanost empirijskih nalaza o značaju antisocijalnog ponašanja vršnjaka kao izrazitog faktora rizika antisocijalnog ponašanja (Hrnčić, 2009), dobijeni rezultati se pre mogu tumačiti nedostatkom uvida u druženje deteta/mlade osobe od strane stručnih radnika koji su radili procenu. Naime, u centrima za socijalni rad mladi po pravilu kriju svoje druženje sa antisocijalnim vršnjacima, jer su svesni da to utiče na ishod postupka u centru za socijalni rad i sudu. U prilog ovom tumačenju ide i podatak da su stručni radnici procenili da je 58,4% ispitanika izvršilo većinu dela u društvu, a da su za znatno manje ispitanika (36,9%) smatrali da njihovi drugovi/arice ispoljavaju antisocijalno ponašanje.

Kvalitativna analiza pokazuje da se nesklad između teorijski koncipiranih i empirijski dobijenih pondera uglavnom može protumačiti kao odraz selekcionisanog uzorka kako stručnjaka koji su procenjivali, tako i dece/mladih koji su procenjivani, ali da je potrebno i revidirati neke teorijske pondere.

Faktori dobijeni u eksplorativnoj faktorskoj analizi su logički konzistentni, jer razdvajaju dve sfere uticaja na antisocijalno ponašanje: karakteristike deteta i sredinske rizike. Visoka pouzdanost faktora *Rizici vezani za karakteristike deteta/mlade osobe* je očekivana, jer su karakteristike deteta nužno međusobno povezane, dok je niža pouzdanost faktora *Rizici u okruženju* odraz njihove niže povezanosti u realnom životu zbog velike heterogenosti.

Dobijena je dobra kriterijumska valjanost faktora drugog reda u odnosu na hronicitet antisocijalnog ponašanja. Izrazitija valjanost prvog u odnosu na drugi faktor je očekivana. Sa jedne strane, veća pouzdanost prvog faktora daje podlogu i za njegovu veću valjanost. Sa druge strane, rizično ponašanje deteta je direktniji prediktor hroniciteta antisocijalnog ponašanja od karakteristika sredine. Naime, karakteristike sredine utiču na karakteristike deteta/mlade osobe, da bi onda karakteristike deteta/mlade osobe uticale na hronicitet antisocijalnog ponašanja, tako da je uticaj sredine na hronicitet posredan, pa time i slabiji.

Poseban izazov u ovom radu predstavlja to što su *Skalu rizika* popunjavala 32 stručnjaka za 65 ispitanika, dakle prosečno je jedan stručnjak procenjivao 2 klijenta. Postavlja se pitanje koliko su subjektivne bile njihove procene i kolika bi bila intersubjektivna saglasnost između stručnjaka na *Skali rizika* da su procenjivali istu osobu. Ipak, visoka pouzdanost *Skale rizika*, adekvatno ponderisanje velike većine ajtema, dobre mere separacije, kao i dobra kriterijumska valjanost pokazuje da *Skala rizika* konzistentno meri rizik za antisocijalno ponašanje kada je primenjena u okviru svakodnevnog posla stručnjaka u centrima za socijalni rad

Procena stručnjaka CSR-a da je *Skala rizika* umereno korisna ohrabruje za dalje konstruisanje i unapređivanje instrumenata za obuhvatnu procenu. Iako većina stručnjaka nije ukazala na teškoće u primeni *Skale rizika*, prepreke su se pokazale kod više od petine njih, u smislu vremenske zahtevnosti u primeni, nejasnih ajtema i teškoća u proceni. One ukazuju na potrebu da se *Skala rizika* revidira tako da se izbegavaju ajtemi koji uključuju psihološke konstrukte koji su nedovoljno operacionalizovani, kao i da se pripremi njena skraćena verzija. Sa druge strane, dobijeni komentari pokazuju da nisu svi stručnjaci u CSR koji rade sa decom i mladima u sukobu sa zakonom dovoljno upoznati sa savre-

menim pristupima stručnoj proceni ove populacije, što sugerise primerenost njihove dalje edukacije u oblasti.

Dobijeni zaključci imaju ograničenu generalizibilnost, jer je istraživanje sprovedeno na selekcionisanom i heterogenom uzroku sa relativno malim brojem ispitanika. Oni imaju i posebnu vrednost jer je instrument primenjivan u okolnostima kojima je i namenjen – u svakodnevnoj praksi od strane stručnjaka u centrima za socijalni rad, i u nekoliko sredina: Beogradu, Užicu, Zrenjaninu i Velikom Gradištu.

Zaključak

Empirijsko istraživanje karakteristika *Skale za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih* (ili *Skale rizika*), sprovedeno u devet centara za socijalni rad (CSR) u Srbiji, pokazalo je da *Skala rizika* ima dobre psihometrijske karakteristike. Istraživanje primenljivosti *Skale rizika* je pokazalo da ona ima dobru praktičnu vrednost u svakodnevnom radu stručnjaka, ali i dalo konkretne sugestije za potrebne revizije. Pokazala se i potreba za obuhvatnijom edukacijom stručnjaka za sistematsku procenu rizika i kapaciteta korisnika u sukobu sa zakonom koja bi unapredila njihove kapacitete za primenu primerenih i efikasnih usluga.

Istraživanje je dalo sliku karakteristika *Skale rizika* kada se primenjuje u okolnostima za koje je i namenjena – u svakodnevnoj praksi stručnjaka centara za socijalni rad (CSR), i na široj teritoriji Srbije – u četiri mesta i u devet CSR. Ipak, sprovedeno je na selekcionisanom i heterogenom uzroku sa relativno malim brojem ispitanika, a relativno velikim brojem ispitivača, i nije uključivalo procenu intersubjektivne saglasnosti među procenjivačima. Obuhvatnije istraživanje karakteristika *Skale rizika*, revidirane na osnovu dobijenih nalaza, dalje bi rasvetlilo i unapredilo njenu vrednost u kvalitetnoj proceni klijenata.

Istraživanje nije obuhvatilo procenu snaga korisnika, koje su osnovni oslonac promene i time ključne za adekvatno planiranje i pružanje usluga (Hrnčić, 2009). Istraživanje koje bi se bavilo procenom karakteristika instrumenta procene snaga bi dalje doprinelo unapređenju kvaliteta zaštite dece i mladih u sukobu sa zakonom.

Skala rizika se pokazala kao solidan instrument za obuhvatnu procenu rizika za antisocijalno ponašanje i sukob sa zakonom, koji bi trebalo dalje usavršavati. Dobijeni rezultati potvrđuju korisnost kvalitetnih instrumenata pro-

cene u radu sa korisnicima socijalnih usluga, kao i značaj sistematskih istraživanja njihove primene u praksi.

Literatura

Fajgelj, S. (2009) *Psihometrija: Metod i teorija psihološkog merenja*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

Farrington, D. P. (1996) The development of offending and antisocial behavior from childhood to adulthood. U: P. Cordella, L. Siegel (ur.) *Readings in Contemporary Criminological Theory*. Boston: Northeastern University Press, str. 107-120.

Hrnčić, J. (2009) *Prestupništvo mladih: rizici, tokovi i ishodi*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.

Hrnčić, J., Žegarac N. (2008) Instrumenti za procenu rizika za sukob sa zakonom kod dece i mladih. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 27, 1-2, str. 281-300.

Loeber, R. (1990) Development and risk factor of juvenile antisocial behavior and delinquency. *Clinical Psychology Review*, 10, str. 1-41.

Moffit, T. E. (1993) Adolescence-limited and life-course-persistent antisocial behavior: a developmental taxonomy. *Psychological Review*, 100, 4, str. 674-701.

Patterson, G. R., Reid, J. R., Dishion, T. J. (1992) *A Social Interactional Approach. Vol. 4. Antisocial Boys*. Eugene: Castalia Publishing Company.

Rutter, M., Giller, H., Hagell, A. (1998) *Antisocial Behavior by Young People*. Cambridge: Cambridge University Press.

Žegarac, N., Džamonja Ignjatović, T. (2010) *Instrumenti procene u socijalnoj zaštiti: upitnici, skale i tehnike*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

GORDANA MARČETIĆ RADUNOVIĆ

JASNA HRNČIĆ

NEVENKA ŽEGARAC

Psychometric Characteristics of the Scale for Assessment of the Risk of Children and Juveniles for Conflict with the Law

Growing needs of our experts for operative and relevant tool for risk assessment of children and adolescents in conflict with the law initiated construction of the Scale for Assessment of the Risk of Children and Juveniles for Conflict with the Law (Risk Scale). This paper presents results of research aiming on assessment of psychometric characteristics of the Scale and its applicability by experts in centres for social work (CSW). Scale has 72 items organized in nine subscales. Research included 65 subjects from 11 to 20 years of age, assessed by the Scale by 32 experts from nine municipality's CSW in Serbia. Scale as a whole and its five subscales have good reliability. Two second order factors were extracted: Risks to the child/young person and Environmental risks that have acceptable reliability and good criteria validity in relation to Scale of Antisocial Behaviour Chronicity. Experts assessed that Scale is useful in practice and most of them didn't have any difficulties in its application. Qualitative analysis of the result provided guidelines for further improvement of the Risk scale and for more comprehensive education of experts in the area.

Keywords: antisocial behaviour, reliability, second order factors, criteria validity, applicability

TEMIDA
Decembar 2013, str. 179-184
ISSN: 1450-6637

Magnus Lindgren i Vesna Nikolić-Ristanović **Žrtve kriminaliteta: međunarodni kontekst i situacija u Srbiji**

OEBS Misija u Srbiji, Beograd, 2011, 168 str.

Iako su žrtve različitih oblika kriminaliteta postojale još od najranijih perioda ljudske civilizacije, zakonsko regulisanje i priznavanje prava i položaja žrtava kriminaliteta je relativno novijeg datuma. Knjiga „Žrtve kriminaliteta: međunarodni kontekst i situacija u Srbiji“¹, bavi se upravo ovom problematikom, a nastala je kao rezultat koautorskog zalaganja dr Magnusa Lindgrena² i prof. dr Vesne Nikolić-Ristanović³, koji su svetski priznati stručnjaci u oblasti kriminologije i viktimologije.

- ¹ Knjiga je štampana na srpskom i engleskom jeziku (Crime victims: International and Serbian Perspective) i dostupna je na sajtu Viktimološkog društva Srbije, www.vds.org.rs.
- ² Dr Magnus Lindgren, kriminolog i bivši policijski službenik, je generalni sekretar švedske neprofitne nevladine organizacije Sigurna Švedska, sa veoma bogatim praktičnim i teorijskim iskustvom na polju rada sa žrtvama kriminaliteta. Bio je direktor švedske službe za žrtve i predsednik Nacionalne organizacije za rođake ubijenih žrtava, a takođe ima i veliko predavačko iskustvo kroz učešća na različitim edukativnim skupovima i treninzima za policijske službenike, advokate, socijalne radnike, tužioce i sudije.
- ³ Prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović je redovna profesorka na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu, gde predaje nastavne predmete Kriminologija, Viktimologija, Nasilje nad decom i Maloletnička delinkvencija. Kao osnivačica, prva predsednica i direktorka Viktimološkog društva Srbije, imala je veliki uticaj na poboljšanje postojećih i uvođenje novih zakonskih rešenja u vezi sa zaštitom prava žrtava kriminaliteta i razvoj viktimologije u Srbiji. Takođe je članica Izvršnog odbora Evropskog udruženja za kriminologiju. U periodu 2012-2013. godine prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović je bila predsednica Evropskog udruženja za kriminologiju.

Knjiga se sastoji iz pet delova podeljenih u 14 poglavlja. Prvi deo knjige posvećen je opštim razmatranjima i definicijama žrtava kriminaliteta, političkom interesu u definisanju ovog pojma, različitim percepcijama žrtve kriminaliteta i teorijama o podložnosti kriminalitetu. Drugi deo knjige se bavi ljudskim pravima i međunarodnim dokumentima koji regulišu ovu problematiku, dok je treći deo knjige posvećen istorijskom kontekstu razvoja položaja žrtava u svetu i Srbiji, razvoju viktimologije kao naučne discipline, dostignućima na polju nacionalnog zakonodavstva u Srbiji kada su u pitanju žrtve kriminaliteta kao i predisponiranim i ranjivim žrtvama. U četvrtom delu knjige se na vrlo sistematičan i sveobuhvatan način govori o materijalnim, fizičkim, psihološkim, socijalnim i praktičnim posledicama kriminaliteta. U poslednjem, petom delu knjige fokus je na ključnim akterima koji stupaju u kontakt sa žrtvama kriminaliteta, poput policije, tužilaštva, sudstva, sistema zdravstvene zaštite i nevladinih organizacija, njihovoj ulozi u krivičnom postupku i, što je još značajnije, procesu oporavka žrtve. Cilj ove knjige je, kako to sami autori navode „da pruži sveobuhvatan pregled situacije u vezi sa žrtvama kriminaliteta iz međunarodne perspektive i perspektive Srbije, obuhvatajući pri tome teorijska viktimološka pitanja i situacije koje se javljaju u praksi u raznim segmentima/institucijama društva, posmatrano iz ugla istorijskog razvoja“ (Lindgren, Nikolić-Ristanović, 2011: 5). Uvodni deo knjige sadržan u prvom poglavlju ukazuje na specifičan odnos autora prema ovoj problematici i njihovoj želji da čitaocima što više senzibiliju na preživljavanje žrtava različitih oblika kriminaliteta, pa se tako na samom početku navode iskazi nekoliko osoba o njihovim doživljajima i reakcijama na iskustvo viktimizacije.

U drugom poglavlju autori daju pregled različitih definicija žrtve kriminaliteta, ističući da ne postoji opšteprihvaćena definicija ovog pojma. Takođe, naglašava se i značaj političkog interesa u kreiranju pojma žrtva kriminaliteta, posebno uticaj grupa za pritisak na priznavanje statusa žrtve. Zatim, na slikovit način su prikazane različite percepcije žrtava kriminaliteta i njihov uticaj na mogućnosti žrtava da ostvare svoja prava i dobiju adekvatnu pomoć i zaštitu. U ovom poglavlju su prikazane i neke od uticajnijih kriminoloških teorija koje se bave uzrocima kriminaliteta i viktimizacije i koje govore o podložnosti kriminalitetu, ističući pri tome značaj ličnih karakteristika žrtve ili njenog odnosa sa učinioцем, životnog stila žrtve i svakodnevnih, rutinskih aktivnosti žrtve koji utiču na rizik viktimizacije.

Naredno poglavlje daje sveobuhvatan pregled značajnijih konvencija, rezolucija, deklaracija i preporuka razvijenih i usvojenih od strane Ujedinje-

nih nacija, Saveta Evrope, Evropske unije i Evropske pomoći žrtvama, a koje imaju za cilj pojačavanje mehanizama zaštite ljudskih prava. Pored osnovnih konvencija koje se bave zaštitom ljudskih prava, dat je i pregled posebnih konvencija koje se bave određenim kategorijama poput žena i dece, donetih od strane Ujedinjenih nacija. Takođe, dat je i pregled Preporuka usvojenih od strane Saveta Evrope, a koje se odnose na pomoć žrtvama kriminaliteta i prevenciju kriminaliteta, nasilje nad ženama, zaštitu svedoka i pitanje posredovanja. Prikazana je i Okvirna odluka o položaju žrtava kriminaliteta u pravnom sistemu, usvojena od strane Saveta Evrope, kao i pojedini dokumenti usvojeni od strane Evropske pomoći žrtvama čiji su sadržaji sistematično izloženi.

U četvrtom poglavlju je data istorijska perspektiva razvoja položaja žrtava od 60-ih godina prošlog veka pa do današnjih dana. Poseban akcenat je stavljen na situaciju u Srbiji kada su u pitanju žrtve kriminaliteta, kao i na razvoj službi koje pružaju pomoć i podršku žrtvama, za čije osnivanje su zaslužne aktivistkinje ženskih grupa. Na veoma detaljan i sveobuhvatan način su opisana zalaganja organizacija civilnog društva, među kojima je najznačajniju ulogu imalo Viktimološko društvo Srbije, na planu reforme zakonodavstva, uvođenja novih i proširivanja postojećih zakonskih rešenja kao i pooštrevanja sankcija za određena krivična dela. U okviru ovog poglavlja je opisan i razvoj viktimologije kao interdisciplinarnе naučne oblasti, kao i uloga Svetskog Viktimološkog društva u njenom razvoju. Autori opisuju i ulogu Jugoslovenskog Viktimološkog društva, Viktimološkog društva Srbije, Autonomnog ženskog centra i drugih organizacija u razvoju viktimoloških istraživanja u Srbiji.

Peto poglavlje je posvećeno predisponiranim i ranjivim grupama i ukazuje na različite okolnosti koje povećavaju rizik viktimizacije kao i na činjenicu da su te okolnosti različite kada su u pitanju rizici od izloženosti nasilju i pretnjama od okolnosti koje povećavaju rizik od krađa i oštećenja tuđih stvari. Takođe, u ovom poglavlju je data i sveobuhvatna analiza uzroka i rizika ponovljene viktimizacije, na osnovu rezultata istraživanja koja ukazuju na činjenicu da su neke osobe zastupljenije u kategoriji žrtava kriminaliteta od drugih. Zatim, akcenat je stavljen na posebno ranjive grupe – decu, žene, žrtve rasistički motivisanog kriminaliteta, žrtve zločina iz mržnje, stare osobe, osobe sa invaliditetom, putnike, marginalizovane osobe, osuđena lica i žrtve trgovine ljudima.

U okviru šestog poglavlja knjige autori se bave materijalnom štetom koja nastaje kao posledica izvršenog krivičnog dela, a poseban akcenat je stavljen na mogućnosti naknade štete. Autori ističu da je mogućnost naknade štete žrtvama u Srbiji veoma ograničena jer Zakon kao jedinu opciju predviđa

naknadu štete od učinioca. Takođe je ukazano na mogućnost naknade štete od osiguravajućih društava uz napomenu da ovaj vid naknade još uvek nije dovoljno razvijen u Srbiji, a skrenuta je i pažnja na aktivnosti OEBS-a u pravcu uvođenja državne kompenzacije.

Diskusija o fizičkim posledicama nastalim usled izvršenja krivičnog dela je prikazana u sedmom poglavlju. Autori na sistematičan način daju pregled rezultata dosadašnjih istraživanja sprovedenih u Švedskoj o povredama nastalim izvršenjem nasilnih krivičnih dela, s' tim što se posebno razmatraju vrste povreda koje su nastale bez upotrebe oružja, zatim povrede nanete oštrim ili hladnim oružjem, vatrenim oružjem i povrede koje su nastale izvršenjem seksualnih delikata. Posebna pažnja je posvećena i fizičkoj i psihološkoj nezi žrtava kriminaliteta u sistemu zdravstvene zaštite.

Osmo poglavlje se bavi psihološkim posledicama kriminaliteta. Autori na jedan sveobuhvatan i razumljiv način opisuju početne emocionalne reakcije na iskustvo viktimizacije ukazujući i na korelaciju između krivice koju oseća žrtva i okrivljavanja od strane sredine. Takođe, ukazano je i na teškoće u ostvarivanju komunikacije, sa kojima se suočavaju profesionalci koji dolaze u kontakt sa žrtvama, kao i teškoće žrtava u primanju i razumevanju informacija nakon traumatskog iskustva. Od praktičnog značaja je i to što autori daju detaljan pregled mogućih bihejvioralnih i fizičkih posledica koje se uočavaju kod žrtava kriminaliteta. Veoma slikovito su prikazane i dugotrajne posledice kriminaliteta. Autori zatim daju pregled uzroka i manifestacija posttraumatskog stresnog poremećaja koji može da se javi kod žrtava kriminaliteta kao reakcija na traumatsko iskustvo. U ovom poglavlju su opisani i faktori koji utiču na obim psiholoških reakcija, kao što su karakteristike događaja, lične osobine i situacija pojedinca, socijalna mreža pojedinca i odloženi efekti krivičnog dela kao što je sekundarna viktimizacija.

U devetom poglavlju je predstavljen spektar mogućih socijalnih i praktičnih posledica koje pogađaju žrtve kriminaliteta. Autori ukazuju na nekoliko mogućih negativnih socijalnih posledica – od potrebe za promenom radnog mesta, mesta boravka, preko gubitka kontakta sa drugim ljudima, pa sve do narušavanja osećanja sigurnosti žrtve i stigmatizacije. Posebna pažnja je posvećena praktičnim problemima sa kojima se susreće žrtva nakon izvršenog krivičnog dela i ističe se potreba pružanja pomoći žrtvi u njihovom rešavanju.

Poglavlje broj deset se bavi odnosom policije i žrtava kriminaliteta. Autori na vrlo sistematičan i čitaocu razumljiv način opisuju ulogu policije u radu sa žrtvama kriminaliteta i u procesu oporavka žrtve, posebno u odnosu na oče-

kivanja koja žrtva ima u pogledu rada policije i mogućih negativnih posledica na proces oporavka žrtve u slučaju ne ispunjavanja tih očekivanja. Posebno se akcentuje potreba povećane osetljivosti pripadnika policije pri ostvarivanju kontakata sa žrtvama. Autori posebno ukazuju na uticaj odnosa između policije i žrtava na kreiranje javnog mnjenja i stavova javnosti o policiji, kao i na sam rad policijskih službenika. Poglavlje se bavi i obavezama policije prema žrtvama kriminaliteta, uz poseban osvrt na međunarodnu situaciju u pogledu odgovornosti policije u pružanju pomoći i informacija žrtvama kriminaliteta, dokumenta razvijena od strane Ujedinjenih nacija, Saveta Evrope, Evropske pomoći žrtvama i Međunarodne asocijacije šefova policije a koja regulišu ovu problematiku, kao i na specifičnosti situacije u Srbiji. Dat je i pregled dosadašnjih istraživanja na međunarodnom nivou i u Srbiji, koja su fokusirana na stavove žrtava o policiji, stepen zadovoljstva/nezadovoljstva žrtava radom policije, uz navođenje različitih iskustava žrtava kriminaliteta u kontaktima sa policijom. Takođe, autori iznose rezultate istraživanja o informacijama koje žrtve očekuju od policije i koje bi značajno pomogle proces oporavka žrtve, a zatim objašnjavaju kako nedostatak takvih informacija može negativno da se odrazi na kvalitet odnosa žrtve i policije.

Jedanaesto poglavlje se bavi odnosom tužilaštva i žrtava. Daje se opis uloge javnog tužioca a zatim autori, pozivajući se na retka istraživanja ove problematike u Švedskoj i kod nas, ukazuju na odsustvo komunikacije između javnog tužioca i žrtve, pitanje uspostavljanja prvog kontakta s obzirom na nepostojanje zakonske regulative i pomoći tužioca u podnošenju zahteva za naknadu štete.

U poglavlju dvanaest se razmatra uloga suda i ukazuje se na korake koje bi trebalo preduzeti radi unapređenja položaja i zaštite žrtava kriminaliteta u toku krivičnog postupka. Prikazane su i zakonske reforme u Srbiji koje se odnose na zaštitu žrtava tokom suđenja ali je ukazano i na praktične probleme u realizaciji zakonskih odredbi. Autori posebno akcentuju problem neadekvatnih sudnica ali i napore nekih sudova u predupređivanju ovih problema. Prikazani su i rezultati istraživanja i iskustva službi koje pružaju pomoć i podršku žrtvama kriminaliteta na sudu. U vezi sa tim istaknuto je da zakonska i praktična poboljšanja uglavnom obuhvataju neke od najranjivijih kategorija žrtava, pa i sami autori ističu neophodnost „unapređenja daljih zakonskih rešenja, razvijanja odgovarajućih obuka za sudije i tužioce, kao i praktičnih mera i uslova za adekvatnu primenu zakona“ (Lindgren, Nikolić-Ristanović, 2011: 127).

U trinaestom poglavlju se opisuje odnos sistema zdravstvene zaštite i žrtava, uloga ovog sistema, ali se ukazuje i na nedostatak zakonskih odredbi kada je u pitanju zdravstvena zaštita žrtava kriminaliteta. Prikazani su i rezultati istraživanja Autonomnog ženskog centra i Viktimološkog društva Srbije, koji govore o zadovoljstvu/nezadovoljstvu žrtava medicinskim uslugama, njihovim očekivanjima kao i mišljenjima zdravstvenih radnika o ovoj problematici. Autori su ukazali na potrebu unapređenja nivoa svesti, informisanosti i znanja zdravstvenih radnika kada je u pitanju rad sa žrtvama kriminaliteta.

Poslednje poglavlje je posvećeno ulozi nevladinih organizacija u zaštiti žrtava kriminaliteta. Autori opisuju oblike pomoći i podrške koje žrtve mogu dobiti u okviru nevladinih organizacija, posebno izdvajajući razvoj i usluge koje pružaju skloništa za žene žrtve nasilja, Služba VDS info i podrška žrtvama u okviru Viktimološkog društva Srbije kao i SOS telefoni i savetovališta. Takođe su prikazani i rezultati dosadašnjih istraživanja o aktivnostima koje pružaju službe za pomoć i podršku žrtvama kriminaliteta i rezultati anketa o viktimizaciji nasiljem u porodici na osnovu kojih su prikazani podaci o stepenu informisanosti žena o postojanju ovih službi, korišćenju njihovih usluga i stepenu zadovoljstva/nezadovoljstva njihovim radom.

Ova knjiga na jedan sveobuhvatan, sistematičan i za čitaoca veoma razumljiv način, pruža relevantna znanja potrebna svima onima koji se, teorijski ili praktično, bave ili žele da se bave viktimologijom i zaštitom žrtava kriminaliteta. Autori sami navode da se „nadaju da će knjiga biti jednako korisna i za studente i za profesionalce koji rade u snagama sprovođenja zakona, pravosudnim organima i sistemu zdravstvene zaštite“ ali i onima koji „rade u skloništim za žene i službama za žrtve“ a može biti korisna i „novinarima i političarima“ kao i „onima koji su preživeli krivično delo“ (Lindgren i Nikolić-Ristanović, 2011: 16). Smatramo da su njihova nadanja u potpunosti opravdana, i da se sa sigurnošću može reći da ova knjiga ne samo da je korisno, već i neophodno štivo za sve pomenute kategorije.

MILICA POPOVIĆ
UNA RADOVANOVIĆ

TEMIDA
Decembar 2013, str. 185-188
ISSN: 1450-6637

Aleksandra Galonja (ur.)

Nezavisna opservatorija za praćenje nasilja nad ženama

Autonomni ženski centar, Beograd, 2011, 50 str.

U 2011-toj godini crni okvir diskriminacije, porodičnih i partnerskih oblika nasilja obojila su legislativna i akciona rešenja vezana za prevenciju, sprečavanje, suzbijanje i borbu protiv nasilja nad ženama. Prošle godine međunarodni normativni okvir ustanovljen dokumentima kao što su Konvencija UN o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (1980) i Pekinška deklaracija i Platforma za akciju (1995) dopunjen je usvajanjem Konvencija Saveta Evrope o prevenciji i borbi protiv nasilja prema ženama i nasilja u porodici (dalje: Konvencija SE). Paralelno sa aktivnostima na nivou Evrope, u Srbiji je usvojena Nacionalna strategija za sprečavanje i suzbijanje nasilja nad ženama u porodici i partnerskim odnosima. Upravo komentarem o značaju usvajanja dva poslednja dokumenta započinje publikacija „Nezavisna Opservatorija za praćenje nasilja nad ženama“ u izdanju Autonomnog Ženskog centra koju su priredile Milena Subotički, Milica Miražić, Tanja Ignjatović i Aleksandra Galonja.

Publikacija je nastala kao rezultat rada na projektu „Opservatorija za praćenje nasilja prema ženama – nezavisno nacionalno ekspertsko telo za praćenje nasilja prema ženama“ iznetog od strane Autonomnog Ženskog centra i Mreže za Evropski Ženski Lobi, a pod pokroviteljstvom Evropske unije. Delo predstavlja svojevrsnu prologomenu osnivanja ekspertske tela Nezavi-

sna opservatorija i idejni osnov za njegovu materijalizaciju. Upravo zbog toga, organizacija publikacije podređena je analizi rada i ulozi ekspertskog tela.

Ovo neveliko delo koje broji 50 strana podeljeno je na 5 poglavlja, od kojih poslednje sadrži priloge u smislu Pravilnika o radu Opservatorije i Političkih okvira i indikatora za Opservatoriju. U prvom poglavlju naslovljenom „Uvod“, predstavljeni su osnovni razlozi i potrebe formiranja nezavisnog ekspertskog tela uz kritički osvrt na neadekvatnosti mera i sredstava koje se primenjuju na teritoriji Republike Srbije u suzbijanju nasilja nad ženama u porodici i partnerskim odnosima. Polazna pretpostavka iskazana u tom delu jeste da su dobri mehanizmi nužni sled prikladnih zakonskih rešenja i osnov za efektivnu implementaciju. Poglavlje prožima ideja o bitnosti osnivanja tela koje bi prema preporuci iskazanoj u Konvenciji SE bilo odgovorno za „koordinaciju, implementaciju, praćenje i evaluaciju politika i mera prevencije i borbe protiv svih formi nasilja“.

Drugo poglavlje pod nazivom „Okvir za osnivanje Opservatorije“ postavlja granice razumevanja nasilja nad ženama kao zločina zasnovanog na rodu, preporučuje veću osvešćenost ovog problema u ženskim krugovima i prikazuje razvoj Evropskog Ženskog Lobija kao najsnažnije ženske organizacije na tlu Evrope. U istom poglavlju prikazani su koraci u formiranju Evropske opservatorije za praćenje nasilja prema ženama, uz deskripciju puta potrebnog za osnivanje nacionalnih opservatorija, te praktičnih prikaza načina na koji su osnovane Nezavisne opservatorije na teritoriji Irske, Danske, Španije, Finske, Kanade, sa osvrtom na posebnost mehanizma koji postoji u Velikoj Britaniji. Ključno mesto tog poglavlja nalazi se u isticanju strateških polazišta za razvoj i formiranje nacionalnih opservatorija percipiranih kroz osnovni cilj, misije, uslove i principe. U strateškim polazištima posebno je interesantno viđenje kojim se Opservatorija posmatra kao nezavisni kritički glas ženskih organizacija (osnovni cilj) u kom je dominantna feministička perspektiva razmatranja problema nasilja prema ženama, gde se nasilje nad ženama vidi kao strukturalni fenomen i direktna posledica nejednakosti muškaraca i žena (princip). U principima dalje je istaknuto da su ženska prava shvaćena kao ljudska prava, da prostitucija i trgovina ženama predstavlja kršenje ženskih prava, te da u cilju sprečavanja kršenja tih prava mora da se uvaži različitost među ženama. Jedan od načina ostvarivanja, prema prikazanim principima, jeste kroz uspostavljanje autonomije i moći za sve žene, gde značajno mesto zauzimaju nevladine organizacije.

U trećem poglavlju, ispod naslova „Osnivanje opservatorije i obaveze države“ dat je prikaz izdvojenih članova tri bazična dokumenta, po izboru

autorki knjige, kojim se teži eliminaciji nasilja i diskriminacije nad ženama. Predstavljani su članovi Konvencije o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena (član 6), Pekinške platforma za akciju (paragrafi 124, 125. i 297) i Konvencije Saveta Evrope o prevenciji i borbi protiv nasilja prema ženama i nasilja u porodici (članovi 9, 10. i 11).

U četvrtom poglavlju, pod naslovom „Ka osnivanju Opservatorije u Republici Srbiji“ prikazan je put kojim su ženske mreže Srbije prošle da bi osnovale nezavisno ekspertske telo. Poglavlje počinje osvrtom na konferenciju „Opservatorija nasilja prema ženama u Srbiji“ koja je održana u Beogradu, 21. aprila 2011. godine u organizaciji Autonomnog Ženskog centra i Mreže za Evropski Ženski Lobi, na kojoj su pored predstavljanja aktivnosti Evropskog Ženskog Lobija, te modela nacionalnih Opservatorija Danske i Irske, prikazana iskustava Hrvatske i Srbije u suzbijanju nasilja nad ženama. Putem razmene ideja, Predstavnice nezavisnih državnih tela za zaštitu ljudskih prava – Zaštitnika građana, Poverenice za zaštitu ravnopravnosti i Poverenika za informacije od javnog značaja u komunikaciji sa predstavnicama više od 20 ženskih nevladinih organizacija iz Srbije, postavili su procesni okvir kojim je 17. novembra 2011. godine na Konferenciji „Praćenje efekata politika i mera iz oblasti nasilja prema ženama“ osnovano ekspertske telo Nezavisna opservatorija.

Nezavisna opservatorija u Republici Srbiji predstavlja telo koje su zajednički formirale Mreže Žena protiv nasilja i Mreža za Evropski Ženski Lobi. Nezavisna opservatorija treba da bude viđena kao kritički glas organizacija civilnog društva kojim se negira svaki oblik nasilja nad ženama, a ističe pravo na autonomiju i snagu svih žena. Cilj Opservatorije je izveštavanje i preduzimanje akcija kojima se unapređuju državne politike uz kreiranje platforme, konceptualne i tematske analize stanja, te analize povezanosti nasilja kroz metodologiju izrade izveštaja, praćenja rada Vlade, ukazivanja na urgentne oblasti delovanja, ali i razvijanja partnerstva sa lokalnim, nacionalnim i internacionalnim organizacijama i stručnjacima otvorenim za dijalog i saradnju. Upravni odbori mreža osnivača upravljaju i kontrolišu radom Opservatorije. Samo telo sačinjava šest ekspertkinja civilnog i akademskog društva, i to: Zorica Mršević, Biljana Branković, Marija Lukić, Tanja Ignjatović, Slađana Jovanović i Vanja Macanović. U svom planu za 2012. godinu, ekspertkinje su svoje delovanje usmerile na praćenje i izveštavanje nasilja nad ženama u medijima; oblicima femicida sa posebnim osvrtom na porodični/partnerski kontekst; praćenje i izveštavanje o primeni mera porodično pravne zaštite (Porodični zakon RS, član 198, stav 2) u sudskoj praksi; o radu državnih organa na suzbijanju nasilja

nad ženama; praćenje primene Protokola o postupanju i saradnji ustanova, organa i organizacija u situacijama nasilja nad ženama u porodici i partnerskim odnosima; kao i sprovođenje mini istraživanja o reakcijama na faktički mortalitet žena usled nasilja u porodici.

Imajući u vidu širinu delokruga koju ekspertske telo planom rada za 2012. godinu preuzima na sebe, značaj publikacije „Nezavisna opservatorija za praćenje nasilja nad ženama“ srazmerno dobija na značaju. Bez obzira na činjenicu što zamerka delu može da se stavi na nepotpunu i polovičnu obrađenost pitanja prvog, trećeg i četvrtog poglavlja, te nedovoljnu preciznost funkcionisanja Opservatorije, kao i nepotpunim rešenjima u osnivačkom aktu samog nezavisnog tela, predlozi istaknuti u publikaciji u skladu su sa savremenim trendovima evropske prakse i respektabilnih sudova. Primer za to je slučaj *Opuz protiv Turske (2009)* gde je Evropski sud za ljudska prava istakao obavezu države da adekvatno reaguje na nasilje u porodici. Sud je naznačio da svaki nepravi akt koji krši ljudska prava, iako ne direktno činjen do strane državnih organa, povlači međunarodnu odgovornost države primarno zbog nepoštovanja obaveze države da zaustavi nasilje, adekvatno reaguje na njega, istraži okolnosti nasilja i kazni učinioce. Država koja ne preduzima zaštitne mere u vidu delotvornog odvracanja nasilnika, niti štiti žrtvu kojoj nasilnik ugrožava lični integritet, jednako je odgovorna kao i učinilac nasilja. Poseban oblik nasilja od koga je država dužna da štiti je nasilje u porodici. Neuspeh države da zaštititi žene od porodičnog nasilja krši njihovo pravo na jednaku zaštitu. Pasivnost države u sprečavanju nasilja, prema stavu Evropskog suda, može se smatrati rodno zasnovanim nasiljem koje ima formu diskriminacije nad ženama.

Sa namerom suzbijanja takve diskriminacije, povećanja svesnosti građanstva o problemu koji trpi svaka treća žena u Srbiji i sa stavom da je u Srbiji nužno formirati nezavisno ekspertske telo za praćenje nasilja prema ženama, prikazano delo predstavlja moderan trend i put usaglašen sa evropskim zakonskim i sudskim rešenjima. Izdavanjem dela kojim se postulira rodna ravnopravnost, osuđuje diskriminacija, zahteva jednakost tretmana pred zakonom, te ustanovljavaju mere kojim će se osujetiti daljnja pasivnost države predstavlja odličan akcioni okvir na koji svi pravnici zainteresovani za ljudska prava treba da obrate pažnju. Sama publikacija može da posluži kao poučni priručnik delovanja i korisni vodič stručnoj javnosti i zainteresovanoj publici.

DANIJELA BARJAKTAROVIĆ

TEMIDA
Decembar 2013, str. 189-190
ISSN: 1450-6637

Siobhan Kattago

Memory and Representation in Contemporary Europe: The Persistence of the Past

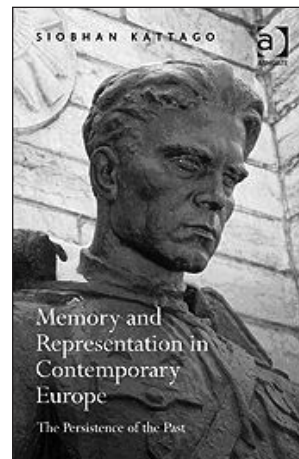
(Sećanje i memorijali u savremenoj Evropi: Istrajnost prošlosti)

Ashgate Publishing Limited, Farnham, 2012, 141 str.

Knjiga Siobhan (Ševon) Kattago „Sećanje i memorijali u savremenoj Evropi: Istrajnost prošlosti“ bavi se ulogom prošlosti u savremenom evropskom društvu. Fokus u knjizi je na dva društva – nemačkom i estonskom.

U uvodu Katagova tvrdi da se u moderno doba informacija, kada je život u zapadnoj civilizaciji postao tako „ubrzan“, promenio način na koji se sećamo prošlosti. Prvo poglavlje se takođe bavi načinima bavljenja prošlošću – pamćenjem ili zaboravljanjem. Autorka zaključuje da se različiti evropski narodi različito bave prošlošću i da imaju drugačija sećanja, odnosno narative istorije.

Upravo o ovim različitim narativima, autorka govori u drugom poglavlju simbolično nazvanom: „Slažemo se da se ne slažemo o zaveštanju nedavne prošlosti“. Za Zapad, Drugi svetski rat označen je holokaustom, slikama Aušvica i nemačkim okupatorima kao glavnog „zla“. Za Ruse, Drugi svetski rat počeo je kasnije i zove se Veliki patriotski rat u kome su Rusi prolili mnogo krvi da oslobode Evropu. U sećanju dominira slika ruskog vojnika koji stavlja Sovjetsku zastavu na Rajhstag. Međutim, za baltičke zemlje, kao što je Estonija, rat nije ni završen 1945. godine. U njihovom sećanju holokaust je nešto sporedno, jer oni imaju sopstveno stradanje i okupaciju dužu od 50 godina. Kao slika dominira Crvena armija koja odvodi stanovništvo u gulage. Vidimo kako su ovi narativi potpuno različiti, a postoje paralelno u doba posle hladnog rata.

U nešto kraćim poglavljima 3, 4 i 5, autorka analizira tri slučaja u Nemačkoj. Sećanje, pamćenje i zaboravljanje su analizirani kroz fotografije, romane i akademske knjige koje oblikuju razumevanje prošlih vremena. Fokus je na tome kako je u Nemačkoj postepeno prihvatana mračna prošlost. U šestom poglavlju autorka analizira slučaj iz Estonije kada je bronzani spomenik ruskom vojniku oslobodiocu od fašizma sklonjen iz centra grada na vojno groblje jer je za Estonce predstavljao simbol okupatora, što je uzrujalo rusku manjinu u ovoj državi, a kasnije izazvalo i velike proteste u državi. Takođe, autorka se osvrće i na spomenik u Berlinu na kom je prikazana majka kako drži svog mrtvog sina kao simbol stradanja civila za vreme rata. Oba spomenika su politizovana. Ono što autorka zaključuje je da memorijali zasigurno reprezentuju samu smrt, ali da je sve drugo vezano za njih promenljivo i zavisi od perspektive i stavova posmatrača.

U sedmom poglavlju autorka se opet vraća na ideju da je prihvatanje pluraliteta ideja odnosno različitih istorijskih narativa i kulturnih različitosti neophodno da bi se nastavilo dalje u bolju zajedničku evropsku budućnost. Tu citira i čuvenu rečenicu: „Oni koji ne mogu da se sete prošlosti, osuđeni su da je ponavljaju.“ (Santayana, 1998 u: Siobhan, 2012: 104).

U osmom poglavlju autorka poredi i izvlači paralele između pada komunizma i rušenja berlinskog zida 1989. godine i francuske buržoaske revolucije iz 1789. godine. Na kraju u zaključnom delu „Evropa između prošlosti i budućnosti“ autorka se osvrće na demokratske promene u Evropi i na lekcije koje bi trebalo da izvučemo iz naše mračne evropske prošlosti.

Ova knjiga predstavlja značajan doprinos istraživanjima kolektivne memorije posebno vezane za 20. vek u Evropi, iako se autorka ne upušta u teorijske rasprave o tome šta je to kolektivna memorija i kojim psihološkim mehanizmima individualna sećanja mogu postati deo nekih grupnih sećanja. Stiče se utisak da je kolektivna memorija nešto slično kolektivnom nesvesnom jednog naroda. Autorka u knjizi ističe da potisnuta prošlost može lako da se ponovi, kao što smo mi u bivšoj SFRJ 1990-tih godina to mogli videti, ali upozorava da i preterano ponovno preživljavanje istorijskih događaja može dovesti do toga da živimo u prošlosti i da ne možemo krenuti dalje. Knjiga se može preporučiti svim istraživačima istorije, kriminologije, viktimologije, sociologije, kao i svima ostalima koji su zainteresovani za pitanja prihvatanja prošlosti i pomirenja među narodima.

Članci objavljeni u prethodnim brojevima za 2013. godinu

Tema broja 1, godina 16, 2013.

ŽRTVE I SAVREMENI DRUŠTVENI KONTEKST: TEORIJA, PRAKSA I AKTIVIZAM

**The experience and insight of survivors who have engaged
in a restorative justice meeting with their assailant**

Nadia Wager

**Obilježja spola i roda u Kaznenom zakonu Republike Hrvatske s posebnim
osvrtnom na kaznena djela silovanja i nasilničkog ponašanja u obitelji**

Marissabell Škorić

**Victims of 'private' crimes and application of human rights
in interpersonal relations**

Axelle Reiter

Žrtve vršnjačkog nasilja

Zorica Mršević

Deca uključena u život ili rad na ulici kao žrtve iskorišćavanja i zloupotreba

Ivana Stevanović

Ekološka krivična dela – zločini bez žrtve?

Ana Batričević

**Osobe sa invaliditetom kao žrtve diskriminacije u vezi
sa zapošljavanjem – stanje i perspektive**

Nataša Tanjević

Filip Mirić

Viktimizacija proganjanjem putem interneta

Vida Vilić

Tema broja 2, godina 16, 2013.

VIKTIMIZACIJA OSOBA SA MENTALNIM SMETNJAMA

Mučenici iz ludnica

Paolo Serra

Zloupotreba supstanci kao uzrok nasilništva osoba sa shizofrenijom

Aleksandar Dimitrijević

Anja Živković

Maša Božović

Istorijat tretmana osoba sa psihijatrijskim teškoćama i kršenje njihovih ljudskih prava

Nikola M. Petrović

Bejan Šaćiri

Stigmatizacija osoba sa duševnim poremećajima i intelektualnim teškoćama

Mia Popić

Snežana Antičević

OSTALE TEME

Transseksualne osobe i porodica – između diskriminacije i inkluzije

Zorica Mršević

Epidemiološko istraživanje nasilja nad decom u porodici u Srbiji

Nataša Hanak

Lazar Tenjović

Veronika Išpanović-Radojković

Ana Vlajković

Mirjana Beara

Stavovi profesionalaca prema uvođenju registra učinilaca krivičnih dela protiv polne slobode prema maloletnim licima

Nikola Petković

Zoran Pavlović

Ljiljana Stevković

Žene u parlamentima u Republici Srbiji

Karolina Lendák-Kabók

Izazovi primene i zaštite ljudskih prava u smislu zabrane diskriminacije

Melanija Jančić

Recenzenti članaka u 2013. godini

Recenzenti iz Srbije

U 2013. godini članke su recenzirali: prof. dr Vesna Nikolić-Ristanović, prof. dr Aleksandar Jugović, prof. dr Bojana Dimitrijević, prof. dr Branislava Popović-Ćitić, prof. dr Dušan Kecmanović, prof. dr Ivona Milačić-Vidojević, prof. dr Irena Pejić, prof. dr Jelena Srna, prof. dr Jelena Vlajković, prof. dr Marijana Pajvančić, prof. dr Milanko Čabarkapa, prof. dr Mirjana Dokmanović, prof. dr Miroslav Krstić, prof. dr Nevena Petrušić, prof. dr Nevenka Žegarac, prof. dr Radmila Nakarada, prof. dr Rodoljub Etinski, prof. dr Senad Jašarević, prof. dr Slađana Jovanović, prof. dr Slobodanska Konstantinović-Vilić, prof. dr Snežana Soković, prof. dr Svenka Savić, prof. dr Tamara Džamonja-Ignjatović, prof. dr Tanja Đurić-Kuzmanović, prof. dr Vesna Gavrilov-Jerković, prof. dr Vladan Joldžić, prof. dr Zorica Mršević, doc. dr Jasna Hrnčić, doc. dr Tanja Kesić, doc. dr Tatjana Vukosaljević-Gvozden, doc. dr Vesna Baltezarević, dr Dejan Šuput, dr Ivana Stevanović, dr Nikola Petrović, dr Sanja Čopić, mr Ana Pajvančić Cizelj, mr Ana Vlajković, mr Natalija Žunić, Jasmina Murić, Jasmina Nikolić, Miloš Janković, i Vesna Jarić.

Recenzenti iz inostranstva

Prof. dr Carol Hageman White i prof. dr Ljubinka Petrović Ziemer (Nemačka), prof. dr Theo Garvielides (Velika Britanija), dr Borbala Fellegi (Mađarska), dr Christa Pelikan (Austrija), dr Estelle Zinsstag i prof. dr Nina Peršak (Belgija), dr Sanja Milivojević (Australija), prof. dr Alenka Šelih i prof. dr Katja Filipčič (Slovenija), prof. dr Marina Ajduković, prof. dr Velinka Grozdanić i doc. dr Maja Munivrana Vajda (Hrvatska), prof. dr Oliver Bačanović (Makedonija), prof. dr Hajrija Sijeričić-Čolić i doc. dr Azra Adžajlić-Dedović (Bosna i Hercegovina).

Recenzentima se zahvaljujemo na uloženom vremenu i doprinosu kvalitetu časopisa *Temida*.

Takođe, zahvaljujemo se prof. dr Tim Chapman-u (Univerzitet Ulster, Belfast) i studentu doktorskih studija Philip McCready-u (Univerzitet Ulster, Belfast) koji su tokom 2013. godine vršili proveru apstrakata na engleskom jeziku.

Poziv na saradnju i pretplatu

TEMIDA je časopis o viktimizaciji (stradanju), ljudskim pravima i rodu. Časopis objavljuje naučne i stručne radove koji za svoj predmet imaju problem žrtava kriminaliteta, rata, kršenja ljudskih prava i drugih oblika stradanja (sa posebnim naglaskom na probleme žena, dece, manjinskih grupa, osoba sa invaliditetom i drugih kategorija koje su posebno izložene viktimizaciji), strah od kriminaliteta, kršenje ljudskih prava u zatvoru i u krivičnom postupku, prevenciju viktimizacije i slično. Svaki broj je tematski koncipiran, ali se objavljuju i tekstovi van određenih tema.

Teme za 2014. godinu su: broj 1 – **Žrtve i savremeni odgovori na kriminalitet: između zaštite i zloupotrebe** (rok za predaju radova je 1. mart 2014. godine), broj 2 – **Sprovođenje antidiskriminacionih politika u Srbiji** (rok za predaju radova je 1. jun 2014. godine), broj 3 – **Žrtve seksualnog nasilja** (rok za predaju radova je 1. septembar 2014. godine); broj 4 – **Nevidljive žrtve** (rok za predaju radova je 1. novembar 2014. godine). Članci van ovih tema mogu biti predati Redakciji bez obzira na navedene rokove.

Radovi (članci i prikazi) se dostavljaju u elektronskoj formi prema priloženim tehničkim uputstvima na e-mail: vds@eunet.rs.

Svi članci se anonimno recenziraju od strane dva kompetentna stručnjaka/stručnjakinje, na osnovu čega Redakcija donosi odluku o štampanju. Rukopisi se ne vraćaju.

Tehnička uputstva autorkama i autorima članaka

1. Članak treba da bude obima do 20 strana kucanog teksta duplog proreda. Korištili font Times New Roman i veličinu slova 12.
2. Prva stranica teksta treba da sadrži: **naslov rada, ime i prezime autora/autorke, apstrakt** (do 150 reči) i **4-5 ključnih reči**.
  - 2.1 Odmah iza prezimena autora (na prvoj stranici) otvoriti fusnotu u kojoj treba dati naziv institucije u kojoj autor radi, zvanje autora i e-mail. U slučaju koautorskih radova, navesti podatke za svakog koautora/koautorku posebno.
Primer: Petar PETROVIĆ*
  - 2.2 U apstraktu moraju da budu jasno navedeni predmet i cilj rada, kao i osnovne teme koje će biti pokriveno.
3. Naslove pojedinih odeljaka u tekstu dati u sledećem obliku:
Naslov odeljka (Times New Roman, 12, Bold)
Podnaslov 1 (Times New Roman, 12, Italic)
Podnaslov 2 (slovo abecede u poluzagradi, Times New Roman, 12, Regular)

---

* Dr Petar Petrović je docent na Fakultetu..... u Beogradu. E-mail: nikola@primer.net

Primer:

Službe koje pružaju pomoć žrtvama

Kategorije korisnika

a) Žene i deca

4. Koristiti harvardski sistem citiranja. Na kraju citata u tekstu otvoriti zagradu i u njoj upisati prezime autora, godinu objavljivanja i broj strane.

Primer: (Christie, 2005: 28).

Kada ima dva ili tri autora trebalo bi ih odvojiti zapetom (npr. Boom, Kuijpers, 2012).

Kada ima preko tri autora, trebalo bi navesti prezime prvog autora uz dodatak „i dr.“ (npr. Shapland i dr., 2009).

U slučaju da dva autora imaju isto prezime, navesti i prvo slovo njihovih imena (npr. H. Jones, R. Jones, 2003).

Kada se navodi sekundarni izvor, potrebno je napisati „prema“ (npr. Ćopić prema Nikolić-Ristanović, 2011).

Ukoliko se navodi više radova različitih autora u istoj zagradi potrebno ih je razdvojiti znakom tačka i zapeta (npr. Dokmanović, 2011; Nikolić-Ristanović, 2012). U tom slučaju radove bi trebalo poređati hronološki prema godini kada su objavljeni.

- 4.1. U fusnotama davati samo propratne komentare, članove zakona i Službene glasnike.

- 4.2. Strana imena pisati izvorno.

5. Ukoliko se u tekstu nalaze slike ili tabele, na odgovarajućem mestu u tekstu uputiti na njih, npr. (Tabela 2).

Naslove dati iznad slika i tabela.

Primer: **Tabela 1.** Struktura viktimizacije prema polu

6. Obavezno priložiti popis **literature** na kraju teksta. Navesti sve citirane bibliografske jedinice abecednim redom, prema prezimenu prvog autora. Bibliografska jedinica treba da sadrži:

za knjige: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

za poglavlja u knjizi: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naslov poglavlja, u: prvo slovo imena (urednika), prezime (urednika), skraćena oznaka uredništva (u zagradi), naslov knjige (kurzivom), mesto izdanja, naziv izdavača, broj prve i poslednje strane poglavlja.

Primer: Benton, T. (2006) Do we need rights? If so, what sort? U: L. Morris (ur.) *Rights: Sociological perspectives*. New York: Routledge, str. 21-36.

za članke u časopisima: prezime i prvo slovo imena autora, godina izdanja u zagradi, naziv članka, naziv časopisa (kurzivom), broj i broj prve i poslednje strane članka.

Primer: Christie, N. (2005) Restorativna i retributivna pravda u kontekstu rata i ratnih zločina. *Temida*, 4, str. 27-32.

za dokumenta preuzeta sa interneta: pored web strane upisati datum pristupa internet stranicama sa kojih su preuzeta.

Primer: <http://webbrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, stranici pristupljeno 5.10.2012.

Pre web strane može stajati i ime autora (ako je poznat) kao i naslov teksta. U tom slučaju ispred web strane dopisati – dostupno na:

za zakone: pored imena zakona napisati u kom je Službenom glasniku objavljen.

Primer: Zakon o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br. 58/04.

za saopštenja sa naučnih skupova: prezime i prvo slovo imena autora, godina u zagradi, naslov rada, naziv konferencije (kurzivom), broj strane u knjizi apstrakata u zagradi, mesto izdanja, naziv izdavača.

Primer: Kelly, L. (2011) Violence against women and children in the national legislations of the EU member states: an overview of the research results. *Druga godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije – Žrtve kriminaliteta i žrtve rata: međunarodni i domaći kontekst, knjiga apstrakta* (str. 13). Beograd: Viktimološko društvo Srbije i Prometej.

za članke iz novina: prezime i prvo slovo imena autora, godina i dan u zagradi, naslov teksta, naziv novina, broj strane.

Primer: Jovanović, A. (2012, 5. decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, str. 5. Moguće je navesti i web izdanje novina, kada se umesto strane stavlja – dostupno na: a zatim web adresa stranice i datum pristupa stranici.

Dodatna napomena: U popisu literature ne sme biti bibliografskih jedinica koje se ne navode u tekstu rada, a moraju biti sve jedinice koje se pominju, uključujući zakone, izveštaje, ali i web strane (koje idu u sekciju Internet izvori u okviru Literature).

7. Obavezno priložiti na kraju rukopisa: naslov rada, apstrakt i ključne reči na engleskom jeziku.

Svi članci se anonimno recenziraju od strane dva kompetentna stručnjaka/stručnjakinje, na osnovu čega Redakcija donosi odluku o štampanju. Rukopisi se ne vraćaju.

Molimo Vas da vodite računa i da pravilno koristite intelektualnu svojinu drugih autorki i autora prilikom iznošenja navoda, rezultata istraživanja, ali i grafičkih prikaza iz njihovih tekstova. Temida podleže **kontroli na plagijarizam** i nalazi se u **DOI (Digital Object Identifier) bazi** i u **Srpskom citatnom indeksu (SCIndeks)**.

Promena nekoliko reči iz rečenice originalnog autora ili autorka, kao i promena redosleda reči u njihovim rečenicama predstavlja plagijarizam ukoliko se taj autor ili autorka ne citiraju.

Kada se parafrazira neki deo teksta drugog autora ili autorke trebalo bi reprodukovati tačno značenje njihovih ideja, ali ih izraziti kroz sopstvene reči i drugačiju strukturu rečenica:

Npr. Nedovoljno dobri mehanizmi prepoznavanja su najverovatniji razlog malog broja zabeleženih žrtava starosti ispod 18 godina (Nikolić-Ristanović, 2009).

Isto pravilo važi i za slučaj da se pozivate na navode nekog istraživanja:

Npr. Istraživanje nasilja u porodici u Vojvodini pokazalo je da skoro svaka druga žena trpi psihičko nasilje (Nikolić-Ristanović, 2010).

Ukoliko je jedini način da izrazite navode drugog autora ili autorke doslovno citiranje njihovih reči, neophodno je da te rečenice stavite pod znake navoda, a da u zagradi pored imena autora/autorke i godine u kojoj je rad objavljen, navedete i broj strane na kojoj se te rečenice nalaze u njihovom tekstu.

Npr. Autorka navodi da „manji broj maloletnih žrtava verovatno više govori o slabim mehanizmima prepoznavanja“ (Nikolić-Ristanović, 2009: 255).

Tehnička uputstva autorkama i autorima prikaza

Prikaz treba da bude obima do 6 strana kucanog teksta duplog proreda, font Times New Roman 12.

Naslov prikaza treba da sadrži sledeće podatke:

Prikaz knjige: naziv u originalu, prevod naziva na srpski jezik u zagradi (ukoliko je naziv na stranom jeziku), naziv izdavača, mesto izdanja, godina izdanja i broj strana.

Prikaz skupa: naziv u originalu, prevod naziva na srpski jezik u zagradi (ukoliko je naziv na stranom jeziku), mesto i datum održavanja skupa.

Radovi ne smeju biti već objavljeni, niti predati za objavljivanje na nekom drugom mestu.

Pretplata

Cena pojedinačnog primerka je 750 dinara. Pretplata na štampani primerak za 2014. godinu iznosi 3.000 dinara za pojedince i 10.000 dinara za institucije. Cena pojedinačnog štampanog primerka naučnog časopisa *Temida* za inostranstvo je EUR 30. Za inostranstvo pretplata na štampani primerak za 2014. godinu iznosi EUR 60 za pojedince, odnosno EUR 120 za institucije.

Cena pretplate obuhvata dostavljanje poštom primerka časopisa *Temida* i pristup svim elektronskim brojevima *Temide* u 2014. i prethodnim godinama.

Godišnja pretplata za pristup elektronskim izdanjima naučnog časopisa *Temida* preko internet stranice Viktimološkog društva Srbije za pojedince iznosi 2000,00 di-

nara, a za institucije 6000,00 dinara. Pristup pojedinačnom broju u elektronskoj formi iznosi 200,00 dinara.

Godišnja pretplata za pristup elektronskim izdanjima *Temide* preko internet stranice Viktimološkog društva Srbije za inostranstvo iznosi EUR 40 za pojedince i EUR 100 za institucije. Pristup pojedinačnom broju u elektronskoj formi za inostranstvo iznosi EUR 5.

Časopis *Temida* će u 2014.godini biti dostupan u elektronskoj formi na internet stranici Viktimološkog društva Srbije www.vds.org.rs i preko EBSCO istraživačke baze podataka samo za pojedince i institucije koji plate pretplatu.

U vezi pretplate na štampano izdanje ili pristup elektronskim izdanjima naučnog časopisa *Temida*, molimo Vas obratite se Redakciji časopisa.

Call for papers and subscription

Temida is the peer reviewed journal on victimization, human rights and gender, which is accredited as an academic journal by Serbian Ministry of Science. Papers are mainly published in Serbian. Papers written in other languages are either translated in Serbian or published in the language they are written in.

Topics for 2014 are: No. 1 – Victims and contemporary responses to crime: between protection and misuse (submission deadline: March 1, 2014), No. 2 – Implementation of antidiscrimination policies in Serbia (submission deadline: June, 1 2014), No. 3 – Victims of sexual violence (submission deadline: September, 1, 2014); No. 4 – Invisible victims (submission deadline: November, 1 2014).

Contributions not specifically dedicated to these themes, as well as conference and book reviews, may be submitted irrespective of the indicated terms. Manuscripts should be submitted by e-mail: vds@eunet.rs.

All articles will be peer reviewed anonymously by two competent scholars. Afterwards, the Editorial Board will decide about its publishing. The manuscripts will not be returned.

Technical instructions for authors of articles

1. Contributions should not exceed 20 pages typed in double line spacing. The recommended font type is Times New Roman 12.
2. First page should contain: **the title, the author's name, abstract** (up to 150 words) and **4-5 key words**.
- 2.1. After the author's surname put the footnote that should contain the name of the institution where the author works, academic title, and e-mail. In case of multiple authors, specify data for each co-author separately.
- 2.2. The abstract must clearly state the problem and the purpose of the paper, as well as the main topics that will be covered.

Example: Petar PETROVIĆ*

3. Subheadings should be written in the following way:

Paragraph heading (Times New Roman, 12, Bold)

Sub-Heading 1 (Times New Roman, 12, Italic)

Sub-Heading 2 (alphabet letter in the bracket, Times New Roman, 12, Regular)

Example: **Victim support services**

Categories of the users

a) Women and children

4. Please use the Harvard referencing system. At the end of citation you should open a bracket and give the author's surname, the year of publication and page number.
Example: (Christie, 2005: 28).

When there are two or three authors they should be separated with a comma (e.g.

---

* Dr Petar Petrović is docent at the Faculty... in Belgrade. E-mail: petar@example.

Boom, Kuijpers, 2012).

When there is more than three authors, after the surname of the first author add "et al." (e.g. Shapland et al., 2009).

In case that two authors share the same surname add the first letter of their first name (e.g. H. Jones, R. Jones, 2003).

When a secondary source is cited, add "according to" (e.g. Ćopić according to Nikolić-Ristanović, 2011).

If there are multiple papers of different authors in the same bracket, they should be separated with a semicolon (e.g. Dokmanović, 2011; Nikolić-Ristanović, 2012).

In that case the papers should be mentioned chronologically according to the year of publishing.

4.1. Footnotes should contain only brief accompanying comments, law articles and Official Gazzetes.

4.2. Foreign names should be written originally.

5. If the pictures and tables are included, please make a reference to them at the proper place, E.g. (Table 2)

Please give the titles above the pictures/tables.

Example: **Table 1.** Structure of victimization by gender

6. It is necessary to enclose the list of the **literature** at the end of the paper. List all the references in alphabetical order, according to the first author's surname. A list of references should contain:

For books: surname and initials of the author, year of publication (in the bracket), title of the book (italic), place of publication and publisher.

E.g. Milutinović, M. (1977) *Penologija*. Beograd: Savremena administracija.

For book chapters: surname and initials of the author, year of publication (in the bracket), chapter title, In: initial, surname of the editor followed by ed. in the bracket, title of the book (italic), place of publication, name of publisher and the page numbers of the chapter.

E.g. Benton, T. (2006) Do we need rights? If so, what sort? In: L. Morris (ed.) *Rights: Sociological perspectives*. London and New York: Routledge, pp. 21-36.

For journal articles: surname and initials of the author, year of publication (in the bracket), title of the article, title of the Journal (italic) and page numbers of the article.

E.g. Christie, N. (2005) Restorativna i retributivna pravda u kontekstu rata i ratnih zločina. *Temida*, 4, pp. 27-32.

For documents accessed by internet: give the electronic address and the date you accessed the source.

E.g. <http://webzrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=2>, page accessed 5. 10. 2012.

Prior to the web page there can be the author's name (if known) and the title of the text. In this case, in front of the web page write – available at:

For laws: next to the name of the law, mention the Official Gazette in which it was published.

E.g. Zakon o krivičnom postupku, Službeni glasnik RS, br. 58/04.

For conference papers: surname and initials of the author, year of publication (in the bracket), title, name of the conference (in italics), page number in the book of abstracts (in the bracket), place of publication, name of the publisher.

E.g. Kelly, L. (2011) Violence against women and children in the national legislations of the EU member states: an overview of the research results. *Druga godišnja konferencija Viktimološkog društva Srbije – Žrtve kriminaliteta i žrtve rata: međunarodni i domaći kontekst, knjiga apstrakta* (str. 13). Beograd: Viktimološko društvo Srbije & Prometej.

For magazine articles: surname and initials of the author, year and day of publication in the bracket, headline, newspaper name, page number.

E.g. Jovanović, A. (2012, 5. decembar) Otkriveni plagijati naučnih radova, Blic, p. 5.

It is possible to specify the web edition of the newspaper, when instead of the page you can write – available at: and then web site address and the date of accessing the site.

Additional note: In the reference list there must not be bibliographic items that are not mentioned in the text, and should be all the items that are mentioned in the text, including laws, reports but also web pages (which go into a separate section called Internet sources within the Bibliography).

7. Be sure to attach the title, abstract and keywords in English at the end of the manuscript.

All articles will be peer reviewed anonymously by two competent scholars. Afterwards, the Editorial Board will decide about its publishing. The manuscripts will not be returned.

Please be sure to properly use the intellectual property of other authors during the presentation of statements, research results, and graphics from their texts. The journal *Temida* is a subject of plagiarism **control** and is located in the **DOI (Digital Object Identifier) database** and in the **Serbian Citation Index (SCIndexs)**.

Changing a few words from the sentence of the original author, as well as changing the order of words in their sentences is plagiarism if the author is not cited.

When you paraphrase a text of another author you should reproduce the exact meaning of their ideas, but express them through your own words and with a different sentence structure:

E.g. Lack of good mechanisms of recognition is the most probable cause for the small number of identified victims under the age of 18 years (Nikolic-Ristanović, 2009).

The same rule applies in the case when you wish to refer to the assertion from another research:

E.g. The survey of domestic violence in Vojvodina has shown that almost every second woman suffered psychological abuse (Nikolic-Ristanović, 2010).

If the only way to express the assertions of another author is to quote their words, you must put these sentences in quotation marks, and indicate the page number on which these sentences are located in their text in the bracket next to the names of the authors and the year in which their paper was published:

E.g. The author states that "a smaller number of minor victims probably speaks more of a poor mechanism of identification" (Nikolić-Ristanović, 2009: 284).

Technical instructions for authors of reviews

The review should not exceed 6 pages typed in double line spacing. Recommended font is 12 point Times New Roman.

Title of the review should include:

Book review: title of the book in original, translation of the book title in Serbian in the bracket (if the title is in foreign language), name of the publisher, place of publication, year of publication and number of pages.

Conference review: title of the conference in original, translation of the conference title in Serbian in the bracket (if the title is in foreign language), place and date of conference.

Papers should not be already published neither submitted for publishing at some other place.

Subscription

Price for single printed copy of scientific journal *Temida* is 750 RSD. Annual subscription for printed copy for 2014 is 3000 RSD for individuals and 10000 RSD for institutions. Price for single printed copy for abroad is 30 EUR. Annual subscription rate for printed copy for abroad is 60 EUR for individuals and 120 EUR for institutions.

The subscription includes delivery of the copy of *Temida* by mail and the access to all electronic issues of *Temida* in 2014 and all previous years. Regarding the subscription please contact the Editorial office.

The annual on-line subscription fees for *Temida* through the Victimology Society of Serbia web site for Serbia are 2000 RSD for individuals and 6000 RSD for institutions, while the on-line subscription for one issue is 200 RSD.

The annual on-line subscription fees for *Temida* through the Victimology Society of Serbia web site for abroad are EUR 40 for the individuals and EUR 100 for institutions. Subscription for one on-line issue is 5 EUR.

In 2014 journal *Temida* is available at the web site of the Victimology Society of Serbia www.vds.org.rs and through the EBSCO research database only for individuals and institutions who pay the subscription.

CIP – Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

343.98

TEMIDA : časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i
rodu / glavna i odgovorna urednica Vesna Nikolić-
Ristanović. – Srpsko izd. – God. 1, br. 1 (januar 1998) –
Beograd (Đure Jakšića 5) : Viktimološko društvo Srbije
: Evropski pokret u Srbiji, 1998. – (Beograd : Prometej).
– 24 cm

Tromesečno. – Ogledni broj izašao 1997. godine

ISSN 1450-6637 = Temida (Srpsko izd.)
COBISS.SR-ID 140099335